

X.E.Rustamova.,
N.K.Stojarova.,
Sh.A.Abdurashitova.,
Q.Ch.Nurmamatova

TIBBIYOT TARIXI

O'quv qo'llanma

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TALIM VAZIRLIGI**

**Xamida Elemensova Rustamova,
Nelli Kamilovna Stojarova,
Sharafat Abdumajitovna Abdurashitova,
Qurbanoy Chorievna Nurmamatova**

TIBBIYOT TARIXI

O'quv qo'llanma

*(Tibbiyot oliy o'quv muassasalari
o'qituvchilari va talabalari uchun)*

*Bilim sohasi – " Ijtimoiy ta'minot va sog'liqni saqlash" - 500000
Ta'lim sohasi – 510000 – «Sog'liqni saqlash»*

(Mutaxassislik) Yo'nalishi uchun

5510100 – «Davolash ishi»

5111000 – «Kasbiy ta'lim»

5510300 – «Tibbiy-profilaktika ishi»

TOSHKENT
«O'ZKITOBSAVDO»
2020

TOSHKENT TIBBIYOT AKADEMIYASI
URGANCH FILIALI
AXBOROT-KUTUBXONA MARKAZI

№ 48153 2020 yil.

UO'K 61(091)(075.8)

KBK 56.9

T 90

X.E. Rustamova, N.K. Stojarova,

Sh.A. Abdurashitova, Q.Ch. Nurmatova

Tibbiyot tarixi [Matn]: o'quv qo'llanma / X.E. Rustamova va boshq.

- Toshkent. «O'zkitobsavdo» nashriyoti, 2020. - 240 b.

Mualliflar:

X.E.Rustamova – tibbiyot fanlari doktori, professor, Toshkent Tibbiyot Akademiyasi «Jamoat salomatligi, sog'liqni saqlashni tashqil qilish va boshqarish» kafedrasini mudiri.

N.K.Stojarova – Toshkent Tibbiyot Akademiyasi «Jamoat salomatligi, sog'liqni saqlashni tashqil qilish va boshqarish» kafedrasini katta o'qituvchisi.

Sh.A.Abdurashitova - Toshkent Tibbiyot Akademiyasi «Jamoat salomatligi, sog'liqni saqlashni tashqil qilish va boshqarish» kafedrasini katta o'qituvchisi.

Q.Ch.Nurmatova- Toshkent davlat stomatologiya instituti “Jamoat salomatligi, sog'liqni saqlashni boshqarish va jismoniy madaniyat” kafedrasini katta o'qituvchisi.

Retsenzentlar:

Norqulov D.T.– TTA, Ijtimoiy fanlar kafedrasini falsafa fanlari doktori professor.

V.F.Bolkunov – O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi O'zbekiston sog'liqni saqlash muzeyi direktori.

Bu o'quv qo'llanma turli davlatlardagi tibbiyotning asosiy rivojlanish bosqichlarini tahlil qilishni o'rgatadi. O'quv qullanmaning asosiy maqsadi butun dunyo tibbiyotining rivojlanishiga O'rta Osiyo tibbiyotining qo'shgan hissasi, bundan tashqari talabalarga tibbiyotga hissa qo'shgan olimlarning hayoti va ijodi, haqida o'rgatadi.

ISBN 978-9943-6189-8-5

MUNDARIJA

SO‘Z BOSHI	5
I BOB. TIBBIYOT TARIXI FAN SIFATIDA.....	7
II BOB. IBTIDOIY JAMIYAT	14
2.1. Eramizgacha bo‘lgan tibbiyot.....	14
2.2. Tibbiyotning ibtidoiy jamoa tizimida kelib chiqishi.....	19
III BOB QADIMGI MAMLAKATLARDA XALQ VA ILMIY TIBBIYOTNING RIVOJLANISHI.....	23
3.1. Qadimiy Sharq mamlakatlarining tibbiyoti	24
3.2. O‘zbekistonda qadimgi davr tibbiyoti	36
3.3. Qadimgi g‘arb mamlakatlarida tibbiyotning rivojlanishi	43
IV BOB. O‘RTA ASRLARDA XALQ VA ILMIY TIBBIYOTNING RIVOJLANISHI.....	61
4.1 Vizantiya va Arab Xalifaligi tabobati.....	61
4.2. O‘rta asrlarda O‘zbekistonda tibbiyotning rivojlanishi	68
4.3. Abu Ali ibn Sino hayoti va faoliyati	81
4.4. Temuriylar davrida O‘zbekiston hududida tibbiyotning rivojlanishi	101
4.5. O‘rta asr boshlarida Rossiya va G‘arbiy Ovroqpa mamlakatlari tibbiyoti.....	113
4.6. Shayboniyxonlar va Ashtarxoniylar davrida O‘zbekistonda tibbiyot (o‘zbek xonliklari).....	128
V BOB. YANGI DAVR TIBBIYOTI.....	137
5.1. Rossiya imperiyasi davridagi tibbiyot (XVIII - XIX asrlar.).....	137
5.2. O‘zbek xonligi davrida O‘zbekistondagi tibbiyot.....	153

VI BOB. YANGI DAVR TIBBIYOTI	167
6.1. XX asrda tibbiyotda erishilgan yutuqlar.....	167
6.2. Yangi davrdagi Rossiya tibbiyoti.....	176
6.3. O‘zbekistonda tabiiy fanlar va tibbiyotni yutuqlari.	181
6.4. O‘zbekistonda oliy tibbiy ta’lim tizimining rivojlanishi	196
VII BOB. MUSTAQIL O‘ZBEKISTONDA XX ASRNING OXIRLARI VA XXI ASRNING BOSHLARIDA TIBBIYOT.....	214

SO‘Z BOSHI

Tibbiyot - bu odamlarning sog‘lig‘ini saqlash va mustahkamlash, bemorlarni davolash va kasalliklarning oldini olish hamda insoniyat jamiyatining salomatligi va ishlashi sharoitida uzoq umr ko‘rishi haqida amaliy bilim va ilmiy bilimlar tizimi.

Insoniyat jamiyatining rivojlanishi jarayonida ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning o‘sishi bilan bir qatorda, odamning o‘ziga, uning sog‘lig‘iga, atrof-muhitga bo‘lgan munosabati ham o‘zgargan, bu tabiiy ravishda insoniyatning kasalliklarining sabablarini, ularni davolash va oldini olish tamoyillarini tushunishga bo‘lgan yondashuvlarida aks etgan.

Tibbiyot va keyinchalik sog‘liqni saqlashning shakllanishiga nafaqat anatomiya, fiziologiya, mikrobiologiya, falsafa, kimyo, fizika, iqtisodiyot, matematika va boshqa fanlarning rivojlanishi, balki dunyo dinlarining rivojlanishi, shuningdek, turli davlatlarning tarixiy rivojlanishi davomida o‘zgargan hukumat siyosati ta’sir ko‘rsatdi.

Bizning davrimimizda inson faoliyatining barcha sohalarida, jumladan tibbiyot va sog‘liqni saqlash sohasida jadal rivojlanish bilan tavsiflanadi. Shu munosabat bilan hozirgi kungacha erishilgan fanning yakuniy natijalarini o‘zlashtirish muhimligi, har bir mutaxassisning shu jumladan shifokorning mustaqil ilmiy tafakkuri roli o‘ziga bormoqda.

Shu munosabat bilan ilmiy tafakkurning ajralmas tarkibiy qismi sifatida tarixiy tafakkurni rivojlantirishga ehtiyoj ortib bormoqda. Faqatgina tarixiy ma’lumotli va noaniq fikrlaydigan shifokor kelajakda sog‘liqni saqlash tizimidagi jiddiy o‘zgarishlarga tayyor bo‘ladi.

“Tibbiyot tarixi” darsligi tibbiyot fanlari maktablarining quyi bosqich talabalari uchun, shuningdek, ilmiy va amaliy tibbiyotning global va milliy nuqtai nazardan rivojlanish tarixini bilishi kerak boʻlgan shifokorlar va hamshiralar uchun ushbu fanni oʻqitishda foydalanish uchun moʻljallangan.

Ushbu oʻquv qoʻllanma qadimgi Oʻrta er dengizi, Qadimgi Sharq, Evropa va Rossiyada feodalizm va rivojlangan kapitalizm davri mamlakatlarida tibbiyot rivojlanishining asosiy bosqichlarini tahlil qilishdan iborat.

Shu bilan birga, ushbu qoʻllanmada qadimgi zamonlardan hozirgi kungacha Oʻzbekistonda tibbiyotning rivojlanishiga alohida eʼtibor qaratilgan.

Alohida bob Oʻzbekistonda tibbiy taʼlimni rivojlantirishga, xususan, Toshkent tibbiyot akademiyasi tarixiga bagʻishlangan.

Hozirgi kunda mustaqil Oʻzbekistonning hayotida tub oʻzgarishlar roʻy berdi, bu xalqaro standartlarga javob beradigan zamonaviy sogʻliqni saqlash tizimini yaratishga imkon berdi, bu haqda tibbiyot tarixi boʻyicha biron bir zamonaviy darslikda uchramaydi va ushbu oʻzgarishlarni yoritish ham mualliflarning asosiy vazifalaridan biri boʻldi.

Ushbu qoʻllanmani oʻrganishdan asosiy maqsad - Markaziy Osiyo tibbiyotining jahon ilm-fani rivojlanishidagi rolini aniqlash, shuningdek talabalarni jahon tibbiyotining rivojlanishiga ulkan hissa qoʻshgan Oʻzbekistonning taniqli olimlari hayoti va faoliyati bilan tanishtirish.

Taklif etilgan oʻquv qoʻllanma umumiy amaliyot shifokorini oʻqitishning yangi kontseptsiyasiga va shu asosda ishlab chiqilgan yangi oʻquv dasturiga muvofiq yozilgan.

Mualliflar taqdimot shakli va rasmlari ushbu oʻquv qoʻllanmani nafaqat talabalar va oʻqituvchilar uchun, balki keng kitoxbonlar uchun ham qiziqarli bulishiga umid qilishmoqda.

I BOB. TIBBIYOT TARIXI FAN SIFATIDA

Tibbiyotda turli davrlarda umumiy-iqtisodiy hayotning rivojlanishi va bog‘liqligining paydo bo‘lishini-tibbiyot tarixi o‘rganadi. Ilmiy texnika inqilobi va u bilan bog‘liq rivojlanish, yuksak texnikani paydo bo‘lishi, zamonaviy texnologiyalarning kirib kelishi, yangi diagnostika usullarini ishlab chiqarilishi va kasalliklarni davolash tibbiyotni Shunchalik boyitdiki, natijada unda yuz yillar oldin mavjud bo‘lgan “shifokorlik san’ati”ga o‘rin qolmadi. Biroq tibbiyotga e’tibor Shuni ko‘rsatadiki, qadimgi davrlarda shifokorlar kasalliklarni erta bosqichlarda aniqlashga, uning sababini topishga, eng yaxshisi – profilaktik chora-tadbirlarni o‘tkazish va hayot tarzini o‘zgartirish orqali kasallikni oldini olishga harakat qilishgan. Qadimgi va keyingi davrdagi shifokorlar psixosomatik bog‘liqlikka, tana sog‘lig‘ini saqlash uchun kayfiyat va ruhiy salomatlikka katta ahamiyat berishgan. Tibbiyotning shakllanish va rivojlanish tarixini o‘rganish nafaqat o‘zlashtirish darajasini kengaytirishga, balki zamonaviy bilimlar tizimini qadimgi tarixiy tizim bilan bog‘lashga hamda qaysidir ma’noda dialektika qonunlaridan foydalangan holatda kelajakka nazar tashlashga yordam beradi. Tibbiyot tarixi bo‘yicha egallangan bilimlar zamonaviy shifokorlarni madaniy, estetik, etik va mahorat jihatdan rivojlanishida asosiy o‘rinni egallaydi.

Tibbiyot tarixi umumiy insoniyat tarixining ajralmas qismi hisoblanadi. Har kaysi davrning o‘ziga xos bo‘lgan tarixiy yo‘nalishlari darajasini shakllantiradi. Tibbiyotda diniy ilmlar, odamzodni o‘ziga va atrofdagilarga munosabati xuddi oynadagi kabi ifodalangan, Shu bilan birga tibbiyot o‘zining shakllanishida madaniy tomonini ko‘rsatmokda. Tibbiy

san'at tibbiyot bo'yicha nafaqat avlodan-avlodga ma'lumot etkazish, balki insoniyatni mukamallashtirish maqsadi bo'lgan diniy, falsafiy va milliy bilimlar tizimiga birikib bormokda.

Tibbiyot tarixini fan sifatida rivojlanishida shartli ravishda uchta davrga ajratish mumkin. *Birinchi davr* tibbiyot olamida ma'lumotlarni yig'ish va to'plash bilan bog'liq. Bu Gippokrat davridan boshlanib hozirgi vaqtgacha yakunlanmagan eng davomli davr bo'lib, shifokorlik bo'yicha ma'lumotlarni to'plash va barcha iqtisodiy yo'nalishlarda keng ma'noda tibbiy yordamni ko'rsatish bilan bog'liq. Muallifi taniqli qadimiy shifokor Gippokrat hisoblangan "Gippokrat to'plami" tarkibiga "Qadimgi tibbiyot" to'g'risidagi maqola kiradi. Buni tibbiyot tarixi bo'yicha birinchi asar deb hisoblasa bo'ladi. Tibbiyot tarixi to'g'risidagi ko'p asarlar o'rta asrlarda Sharqda paydo bo'ldi. Abu Hasan al-Bayxakiy, Ibn al-Kiftiy, Ibn Abu Usaybia, Abu Bakr Ibn al-Xaliqon kabi olimlar mehnatida Abu Bakr Ar-Roziy, Abu Ali ibn Sino, Sharafuddin Iloqiy, Najibuddin Samarqandiy, Ismoil Jurjoniyy va O'rta Osiyodagi boshqa taniqli tabiblar hayoti va faoliyatidan qiziq ma'lumot va dalillar keltirilgan. Biroq bunday asarlar kam va qismlari tarqalib ketgan, Shuning uchun ularni tibbiyot tarixi sohasida ilmlar tizimi deb hisoblab bo'lmaydi.

Ikkinchi bosqichda (XVIII dan XIX gacha) yig'ilgan ma'lumotlarni o'rganish va muhokama qilish tizimlashtirildi. Bu davrlar Germaniyadan K.Shpringl, V.Undirlix, G. Pushman, Yu.Pagel, A.Girsh, Fransiyadan E.Littre, Sh. Daramberlar bilan bog'liq. Rossiyada bunday asarlar birinchi marta F.G. Politkovskiy tomonidan (1808 yilda) yozilgan, u 1700-1709 yillar oralig'ida nazariyalar, tizimlar va aniq bilimlar sohasidagi kashfiyotlarni oydinlashtirdi. O'n yildan keyin 1818 yilda olim Ya.M. Govorov "Urush yillari 1812-1815 yy dagi tabiblik san'ati va umumiy tarixga nazar" asarini nashr ettirdi. 1813-

1820 yillar mobaynida esa R.Rixter tomonidan uch bo'limli "Rossiya tibbiyoti tarixi" asari yozildi.

Uchinchi bosqich yuqori ilmiy muassasalarda "Tibbiyot tarixi" ning birinchi kafedralarini shakllantirish va tibbiyot tarixining alohida fan sifatida shakllanishi bilan bog'liq. 1894 yil Moskva universitetining tibbiyot fakul'tetida tibbiyot tarixining birinchi kaferasi ochildi.

Tez orada boshqa universitetlarda ham Shunday fakul'tetlar ochildi. Ko'pgina ajoyib nomlar jumladan, F.R.Borodulin, N.A.Bogoyavlenskiy, P.E.Zabludovskiy, Yu.P.Lisisin, M.P. Multanovskiy, T.S.Sorokina va boshqalar XX asrda tibbiyot tarixi sohasida izlanishlar bilan bog'liqdir.

O'rta Osiyo respublikalarida tibbiyot tarixi bo'yicha birinchi ma'ruzalarni tibbiyotning boshqa sohalaridan mutaxassislar o'qigan. Masalan, 1930 yilda Samarqand tibbiyot institutida «Gistologiya va embriologiya» kafedrasini mudiri G.M.Semenov tibbiyot tarixi fanidan dars bergan. 1940 yilda bu ma'ruzalarni «Biologiya» kafedrasini mudiri P.M.Faktorovich o'qigan. 1945-1950 yillarda tibbiyot tarixidan V.I.Rudnev dars bergan. O'rta Osiyoda birinchi «Tibbiyot tarixi kafedrasini» 1948 yil 1 martda Toshkent Tibbiyot institutida ochilgan. Keyinchalik Shunga o'xshagan kafedralar O'rta Osiyoning boshqa Oliy o'quv yurtlarida ham ochilgan. 1957 yilda O'zbekistonda tibbiyot tarixchilari jamoasi tashkil etildi. 1950-1980 yillarda tibbiyot tarixini o'rganish keng qamrovni egalladi. Bir guruh yirik olimlar paydo bo'ldi, Shular jumlasiga A.A.Abdullaev, M.X.Qodirov, M.M.Maxmudov, I.K.Abdullaev va boshqa olimlarning mehnati O'zbekiston tibbiyotida sog'liqni saqlashni rivojlantirishga qaratilgan.

Shunday qilib, tibbiyot tarixi – bu tibbiy bilimlarning paydo bo'lishi va ularning umumiy iqtisodiy tuzilmalarining o'zgarishi bilan bog'liq holatda rivojlanishini o'rganuvchi fandir. Bu fanning asosiy maqsadi: tibbiyotni uni paydo bo'lganidan

hozirgi kungacha rivojlanish yo'llarini o'rganish; tibbiyotni rivojlanishini din, ilmu ma'rifat, umumiy tarix va insoniyat ilmining boshqa tarmoqlari rivojlanishi bilan bog'liqligini o'rganish hisoblanadi. Bundan tashqari tibbiyot tarixi tibbiyotning boshqa tarmoqlarining rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlikni va sog'liqni saqlash amaliyotida aholiga tibbiy yordam ko'rsatishning yangi tashkiliy shakl va usullarini qadimiy jihatdan qidiradi. Tibbiyot tarixini o'rganish tibbiyot kadrlarida inson sog'lig'iga har tomonlama, tashqi va ichki tarkibiy murakkab tizimlarsiz haqiqiy individual va umumiy salomatlikka erishishni iloji yo'qligi kabi ilmlarni shakllantirish imqoniya-tini beradi.

Tibbiyot tarixi *umumiy* va *xususiy* qismlarga bo'linadi. Umumiy tibbiyot tarixi tibbiyotni butunlay – rivojlanishining qonuniyati va xususiyatlarini har qaysi umum iqtisodiy tuzilmada o'rganadi. Umumiy tibbiyot tarixi ilmiy tartib sifatida yuqori tibbiy ta'lim tizimiga kiradi va shifokorlarni tayyorlashda muhim qism hisoblanadi. Xususiy tibbiyot tarixi tibbiyotning alohida tarkibiy qismlarini – ularni paydo bo'lishi va rivojlanishi, hamda tibbiyot sohasida, biologiya, fiziologiya, farmakologiya, gigiena, sog'liqni saqlash tashkiloti va boshqa sohalarda faoliyat ko'rsatgan taniqli olimlar hayoti va faoliyatini o'rganadi. Umumiy tibbiyot tarixi alohida fan hisoblanadi, xususiy tibbiyot tarixi ham har kanday tibbiy yo'nalishni olib borishdan iborat.

Tibbiyot qachon paydo bo'lganini aniqlashning iloji yo'k, ammo ko'p ma'lumotlar uni paydo bo'lishida ikkita nazariyani ajratadi:

Diniy-mistik nazariya tarafdorlari tibbiyotni ajoyib tarzda paydo bo'lishiga urg'u berishadi. Ko'plab afsona va dinlarda odamning paydo bo'lishi, uni avvaldan salomatligi va umrbodligi, biroq odamzodga uni amalsizligi tufayli azob, kasallik va o'lim berilishi haqida keltirilgan. Biroq, dinidan kelib

chiqqan holda xudolar ko‘rinishida yuqori kuchlar birinchi shifokorlarga - tabib, shamanlarga dorilar va ilm had‘ya etgan. Birinchi shifoxona va tibbiy maktablarning paydo bo‘lishi cherkov va masjidning rivojlanishi bilan bog‘liq. Ammo, tibbiyot insoniyat tarixida insonning yashashi va yashab qolishi zarurati tufayli ancha oldin paydo bo‘lgan. Arxeologik va tarixiy manbalar bo‘yicha birinchi davolash usullari cherkov va masjidlar paydo bo‘lmasidan oldin yaratilgan. Shuning uchun materialistik nazariya tarafdorlari tibbiyotni atrof-muhit ta‘siriga javoban paydo bo‘lgan deb qarashadi. Tibbiyot birinchi paydo bo‘lgan odamlarning o‘z turining mavjudligi uchun ko‘rashish mahsuli natijasida vujudga kelgan. Gipokratning yozishi bo‘yicha: «Hayotning o‘zi odamlarni tibbiyot san‘atini qidirish va ochishga majbur qildi». Tibbiyotning yuksalishi asosan insoniyat ilmining mukammallashishi, fan va texnikaning rivojlanishi bilan bog‘liq.

XX asrning 40-yillarida M.N.Tixomirov tomonidan taklif etilgan tasnif bo‘yicha barcha tarixiy manbalar 7 ta asosiy guruhga bo‘linadi: yozma, buyumlar, etnografik, og‘zaki (fol‘klor), lingvistik, kino va fotohujjatlar, fonohujjatlar.

Yozma manbalar – bu grafik belgilar orqali etib kelgan qadimiy haykallar. Ular qo‘lyozma va bosma bo‘ladi. Bu Shumerlardagi yozma tavsiyalar, misr papiruslari, Suriya va Vavilondagi qonunlar ifodalangan toshli qoyalalar, ipak va qog‘ozlardagi yorliqlardan iborat birinchi ponasimon loyli taxtachalardir. Tibbiyot haqidagi ko‘plab qo‘lyozma kitoblar dunyo kutubxonalarida saqlanadi, Shu jumladan O‘zbekiston Ilmiy Akademiya kutubxonalarida ham (Abu Ali Ibn Sinoning «Tibbiyot ilmi qonuni», Umar Chag‘miniyning «Kichik qonun», Ismoil Jurjoniyning «Dorilar xazinasini» va ko‘plab boshqa).

Birinchi bosma asarlar XV asrda paydo bo‘lishni boshlagan. Qog‘oz va bosma ishlab chiqilishi tibbiyot bo‘yicha ilmlarni

tez va keng tarqalishiga va saqlanishiga olib kelgan. Ularning asosiy qismini yozuv paydo bo'lgunga qadar zarur bo'lgan arxeologik yodgorliklar tashkil etadi. Buyumli manbalarga paleoantropologik qo'llanmalar ham kiradi, ular nafaqat insoniyatni tur sifatida shakllanishini kuzatish, balki bizning ajdodlarimiz kasallangan ko'plab kasalliklar, ularning o'lim sabablari, qadimgi operasiya izlarini belgilash imqoniyatlarini beradi. Jarrohlik san'atini topilgan jarrohlik asboblariga qarab baholash mumkin. Topilgan manbalarni va ularning qadr-qimmatini o'rganib u yoki bu mamlakatda ma'lum vaqtda tibbiyotni rivojlanganlik darajasi hakida gapirish mumkin.

Etnografik manbalar – bu o'tgan zamonlardan boshlab aniqlangan, xotirada saqlangan va hozirgi davrda yangi shaklda davom etayotgan madaniy va ommaviy hayot manbaidir. Bu ma'lum bir darajada xalqning kasallik to'g'risidagi dunyoqarashini ifodalovchi, ularning odatiy bo'lmagan davolash usullari, tozalash yo'llarini ifodalovchi ishonch, odatlar va udumlaridir.

Og'zaki (fol'klor) manbalar - bu xalq tomonidan yaratilgan va og'zaki yo'l bilan etib kelgan real yashash tartiblari (ertaklar va afsonalar). Mazkur manbalar shaxslar, faktlar, sarguzashtlar vaqti haqida aniq ma'lumotlarni saqlamaydi, ammo qadimgi odatlar, udumlar, birinchi shifokorlar va davolash usullari haqida ma'lumotlar beradi.

Lingvistik manbalar – bu aniq tarixiy faoliyat haqida og'zaki shakldagi tasvirlar. Misol sifatida kasalliklar, operasiya yoki dorilari nomlanishida grek va lotin tillarining ishlatilishi.

Kino va fotohujjatlar – bu paydo bo'lishi rasm va kinematografiyani, keyinchalik komp'yuter texnologiyaning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan manbalar. Bu buyuk olimlar portretlari, o'tkazilgan operasiyalar bilan bog'liq bo'lgan voqealar, jarohatlanganlarni saqlab qolish, ularga yordam ko'rsatishdagi mahoratlar, o'sha vaqtdagi odamlar hayotini muhrlash,

shifoxonalar, gospital, laboratoriya va boshqalarning holati va jihozlanganligi haqida ma'lumotlarga ega bo'lishga imqon beradi. Hozirgi vaqtda eng ko'p qo'llaniladigan zamonaviy manbalardan biri raqamli etkazuvchilar (olib yuruvchi) orqali yozib oluvchi video va fotoma'lumotlardir.

Fonohujjatlar tarixiy dalillarning ovozi tomonlarini va jarayon mobaynida qilingan fonogrammalarni ifodalaydi.

Tibbiyot tarixini o'rganish mobaynida asosiy majburiyatlardan biri davriy – aniq tomonlarni ifodalovchi vaqtlarni ajratish hisoblanadi. Bu davrlarda tibbiyot rivojlanishining xarakteri va rivojlanish darajasi umumiy tuzilish, ishlab chikarilayotgan kuchlar va muloqotlar, fan sohasidagi bilimlar darajasi aniqlanadi.

Tibbiyot rivojlanishida quyidagilar ajratiladi: ilk davrlardagi tibbiyot tarixi (eramizdan avvalgi 2mln, yildan IV asrgacha), qadimgi davr tibbiyot tarixi (eramizdan avvalgi IV-Vasrlar), o'rta asrlardagi tibbiyot tarixi (eramizdan avvalgi V- XVasrlar), yangi davr tibbiyot tarixi (eramizdan avvalgi XVI-XIX asrlar), hozirgi davr tibbiyot tarixi (XX-XIX asr) [35].

II BOB. IBTIDOIY JAMIYAT

2.1. Eramizgacha bo'lgan tibbiyot

Eramizdan oldingi davrlar tosh, bronza, temir asrida inson hayotida katta o'zgarish vujudga keldi. Bu asrlarni ichidan tosh asri 3,5 mln yil oldin boshlangan va eramizdan 3 ming yil oldin tugagan. Bronza asri 2,5 ming yil davom etgan, taxminan bizni asrimizdan o'rtacha ikki ming yil oldin temir asri boshlangan. Bu asrlar asosan bronza va temir erasi erda bir vaqtda vujudga kelmagan holatda tarqalgan. Tosh asri bir necha pog'onalarga bo'linadi: Qadimgi tosh asri yoki poleolit (3.5 mln. 800 ming yil bizning eramizgacha) o'rta tosh asri yoki mezolit (700-100 ming yil bizning eramizgacha) yangi tosh asri yoki neolit (100-3 ming yil bizning eramizgacha) lardir.

Insoniyat yaratilish davri o'z ichiga birinchi inson yaratilishidan to jamiyat paydo bo'lgunicha bo'lgan davrni oladi. Birinchi er yuzidagi odamsimon mavjudot - bu avstralopitekklar (homohabilis) «Aqlli odam» ikkita joyda topilgan, bular –Afrika va Osiyoda miloddan avvalgi 3,5 yildan to 2 million yil oldin. Ularda katta bo'lmagan miya va kattagina kalla suyagi bo'lgan, ular bema'lol qo'llarida tayoq yoki toshni ushlay olardilar. Miloddan avvalgi 2,5 million yil oldin birinchi qurol-toshli bolg'a o'tkir uchlari bilan yaratilgan bo'lib ular orqali hayvonlarni o'ldirganlar. Ma'lumotlarga ko'ra, o'sha paytda Avstrolopitiklar o'tlarni xususiyatlarini bilishgan, ya'ni foydali va zaharli o'tlarni ajrata olishgan, ularni ovqat rasioniga kirgizishgan.

Oxirgi davrlarga kelib o'rta poleolit davrida (mil.avvalgi 1mln-700 ming yil) insonlar hayvonot dunyosidan o'zining mehnati va nutqi orqali ajrala boshladi. Yangi oraliq bosqichida

pitekantrop yoki to'g'ri yuradigan odam (*homoerectus*) paydo bo'ldi. Uning tanasi jun bilan qoplangan, peshonasi va jag'i bo'rtib chiqqan, lekin uning miyasi hozirgi zamonaviy inson miyasi hajmiga yaqinlashgan edi. Pitekantroplar mehnat ish qurollarini oldingilariga nisbatan yaxshirok ishlab chiqardilar. Masalan: ular tosh qirralarini o'tkirlab kesuvchi qurol sifatida ishlata boshladilar. Bu «pichoq» bilan ular ov qildilar, o'lgan hayvonlarni terisini ajratdilar, a'zolarini kesdilar, chopdilar, homila tug'ilishida kindikni kesish uchun jarrohlik kasbi sifatida ishlatdilar. Pitekantrop qoldiqlari Afrikada, janubiy sharqiy Osiyoda va G'arbiy Ovroqada topilgan. 1892 yilda golland arxeologi va anatomi E. Dyubua tomonidan Yava orolida pitekantroplarning son suyagi bilan boshqa suyak qismlari topilgan. 700 ming yil oldin insoniyat artrit, o'sma, sinishlar, tuberkulyoz, umurtka pog'onasi kasalliklari, tish kariesi va boshqa kasalliklar bilan kasallangan bo'lib, buni poliopatologiya fani isbotlaydi. Poliopatologiya fani orqali ba'zi bir kasalliklar ya'ni yumshok to'qimaning zararlanishi oqibatida kelib chiqishini, masalan Amerikada topilgan abarrigenlardagi aterosklerotik pilakchalar mavjudligini tasdiqlaydi [8,24,35].

*Pitekan miloddan avvalgi
700-100yil*

Kromanenlar maydoni

A.A.Qodirovning ma'lumotiga ko'ra O'rta Osiyodagi qadimgi poleolitik maydoni Turkman, Qirg'iz, O'zbekiston arxeologlari tomonidan topilgan. Janubiy Farg'ona viloyat-

idagi Sulung'ur g'orida antropoid qoldiqlari topilgan. Bular I.I.Islomova boshchiligidagi O'zbekiston Respublikasi Arxeologik Ilmiy tekshirish instituti arxeologlari tomonidan topilgan. Topilgan narsalar: bosh suyagi, 10 ta tish va insonga o'xshash mavjudotning elka qismlaridir. Ohangaron tumanining kichik Ko'lbuloq atrofida ham bunday qoldiqlar topilgan. Arxeolog-antropologlarning fikricha bundan 700 - 800 ming yil oldin ham Sulung'ur g'orida inson yashagan [21]. Suv havzalari yaqinidagi g'orda pitekanthrop va Sino ntropolar yashagan. Ular olovni saqlashni bilishgan. Olovdan foydalanishni bilish orqali ular kunni uzaytirishgan va bu esa ularda nutq, boshqa jihatlarni rivojlantirishga to'rtki bo'lgan. Pishirilgan ovqatlarni iste'mol qilish natijasida ularning jag' tishlari va tashqi ko'rinishida o'zgarishlar bo'lgan. Bu davrda ehtimol yara, chaqalarni va ilon chaqqan joylarini kuydirish yo'li bilan davolagan bo'lishi mumkin. Bu davrda ommaviy migrasiya (kuchish) natijasida geografik o'zgarishlar bo'lgan, Shu jumladan olovni olib kelishgan. Eng birinchi insonlar Osiyoda (1mln yil oldin), Ovropada (300 ming yil oldin), Amerika, Avstraliya va Okeanlarda (30- 40 ming yil oldin) yashashgan [32].

Eramizdan 100-40 ming yil oldingi davrdan muz davri boshlangan. Ovropaning shimoliy qismi va Sibirda qalinligi 1-2 kmgacha bo'lgan muz qatlamlari hosil bo'lgan. Eramizdan oldingi 250 ming yil oldin "aqli odam" neondertal paydo bo'lgan. Uning qoldig'i Neondertal vohasi (Germaniya)da topilgan. O'zbekistondagi neondertal odam Surxondaryo viloyatining Boysun tog'idagi Teshik-tosh g'orida topilgan. Bu topilma qishloq aholisining rivojlanishiga turtki bo'lgan. Sopolitepa tumanida arxeolog-antropolog T.K.Xodjaev tomonidan 147 ta suyak topilgan (40 tasi erkak, 53tasi ayol, 54 tasi bola) tomonidan topilgan. Erkaklarning o'rtacha bo'y uzunligi 163,3 sm ayollarda esa 155sm bo'lgan, og'irligi esa erkaklarda 55,2 kg ayollar esa 45,5kg bo'lgan. Eng baland bo'yli erkaklar 179

mm , eng past bo'yli esa 144,2 sm bo'lgan. O'rtacha yosh 34-35 yil bo'lgan. O'zbekistondagi qadimiy odamlarning boshqalarga nisbatan jismoniy rivojlanishi yuqori bo'lgan [21].

Neondertal odam qo'pol tuzilishga ega bo'lgan uning peshonasi tor iyagi esa tashqariga chiqqan bo'lgan, lekin o'z aqli bilan tashqi sharoitga tez moslaShuvchan bo'lgan. Masalan, ular tomonidan ehtiyojiga moslab turli xil 60 ga yaqin yasalgan qurollari topilgan. Bu davrda yirik hayvonlarni ovlashgan va terisidan o'zlariga kiyimlar tikishgan. Neandertallar chayla ko'rinishida uylar qurishgan. Ular vafot etgan yaqinlari atrofida qayg'urishgan. Olimlar ularning diniy udumlarini ham aniqlashgan. Teshiktosh g'oridan echki shoxlaridan yasalgan aylanalar, Shanidar g'oridan esa 8 xil o't va daraxt shoxlaridan yasalgan to'shaklar topilgan. Ularning tishlarining tashqi ko'rinishiga ko'ra, ular o'naqay bo'lgan. Bu davr insonlarining o'rtacha umri taxminan 30 yil, Shanidar g'oridan topilgan insonlarning umri esa 80 yil bo'lgan [32].

Bu shiddatli davrda qarindosh urug'chilik tizimi rivojlana boshladi. Shu munosabat bilan ayollar oldinga chiqa boshladi. Urug'chilik tizimi onalar ixtiyoriga o'ta boshladi. Bu davr Matriarxat davri edi. Ayol oila qo'rg'onining boshi edi. Ayollar tizimida ayollar haq-xuquqi va bilimiga asoslanib ish ko'rilgan. Jamiyatda ayol bosh vazifani bajargan. U o'simlik va hayvonlarni yaxshi bilgan, homilador ayollardan tug'ruqlar qabul qilgan, olovni davo uchun ishlatgan, suvni isitgan va qarindoshlarni davolagan. Ayol bolalar tarbiyasi va parvarishi uchun ma'sul bo'lgan [21,24,35].

Bu davr birinchi turli san'at (haykalchalar, ayollarni ifodalaydigan mavjudotlar va har xil hayvonlar, yozuvlar) namoyandalarining yaratilish davri hisoblanadi. Ayol haqida turli xalqlarda uy qo'rg'onining boshlig'i, qabila boshlig'i, atrof-muhit egasi va qo'riqchisi degan tuShunchalar mavjud bo'lgan. Turli xil mamlakatlarda Pirineevdan tortib to Bayka-

Ilgacha bo'lgan joylarda ayollar haykalchalari arxeologlar tomonidan topilgan bo'lib, ular bizning eramizdan oldin 25-30 ming yil oldin ayollar xukmronligi haqida guvohlik beradi. Bunday tasvirlar Sibirda, yuqori Donda, Fransiya, Belgiya, Italiya, Germaniya, pastki Avstriya va boshqa joylarda topilgan. O'zbekistondagi qazilmalarda ham xuddi Shunday shakllar topilgan. 1978 yilda Urgut shahrida (Samarqand viloyati) arxeologlar toshlardan yasalgan figurali haykallar Anaxitlarni tashqi shakllarini topishgan. Xuddi Shunday haykalchalar Yangikent va Beshkent (Buxoro viloyati)da topilgan. Bu shakllar ayollarni bola parvarishlashini, erga bo'lgan mehri va insoniyat orzularini o'zida aks ettiradi.

Paleolit, Mezolit va Neolit davrlari oxiriga kelib (42 ming yil oldin) erda xalq ko'paydi. Muzlik davri tugadi. Xalqlar orasida nikohlashish ya'ni turmush qurish paydo bo'ldi, bu esa inson yashashining jismoniy yaxshilanishiga olib kelib, yangi tip ya'ni Kromanyon odami paydo bo'ldi. Bu odam qoldiqlari Samarqand viloyati Siyob, Xodjamezdil, Turkmanistondagi Nebit-Tog'idagi Jebel g'or, Qayli va Dam-Dam chashmasidan topilgan [8,21,25]. Bu davrda erga ishlov berish yoki egalik qilish, baliqchilik va chorvachilikning rivojlanishi insoniyatning yuksalishida asosiy rol' uynadi.

Yangi erlar ochilishi yovvoyi hayvonlarni xonakilashtirish erkaklarni ishi edi. Matriarxat davri endi patriarxatga o'tdi. Erkaklar boshchilik qila boshladi. Shu vaqtdan boshlab hayvon va hayvon mahsulotlarini davolash maqsadida ishlatila boshlandi. Kesarcha kesish amaliyoti va kastrasiya jarrohlik usullari qo'llanildi [24,32].

Temirlarni o'zlashtira olish jarayoni boshlangan payt Bronza asri deb nomlandi (3-1ming yillik). Metal davriga o'tish yangi mehnat ish qurollari va ov qurollarini takomillashtirish davri bo'ldi. Urug'chilik rivojlandi. Bronza asri boshlariga o'tishda xalq madaniyati va o'zaro nutq madaniyati rivojlandi. Bu

davrdan boshlab xalqlar orasida ayirboshlash vujudga keldi, natijada shaxsiy mulk tushunchasi paydo bo'ldi. Keyinchalik esa bu narsalar insonlar orasida qulchilik davri vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Bu davrda insonlar davolanish uchun shamanlarga murojat etishgan, natijada birlamchi ibodatxonalar vujudga kelgan.

2.2. Tibbiyotning ibtidoiy jamoa tizimida kelib chiqishi

Birinchi davolash usullari Sinantrop va neandertallarga ma'lum bo'lgan. Ibtidoiy odamlar tabiatning zararli kuchlari ta'sirida bo'lishgan: jazirama va sovuqlik, ochlik va yomon oziqlanish, har xil jarohatlar va hayvonlar etkazgan jarohatlar, ilonlar va hashoratlar chaqishi. Kiyim-kechak etishmasligi, qonikarsiz turar joy sharoiti, hayvonlarning hamla qilishi, tabiiy ofatlar, infeksiya va parazitlar kasalliklar epidemiyasi – bular kasalliklarning kelib chiqishi va ibtidoiy odamlar o'limining asosiy xavf-xatar omillari bo'lgan. Ularning qoldiqlarida, yuqorida aytib o'tilganidek, ushbu ta'sirlar ya'ni singan chiqimlar, siniqlar, ankilozlar, osteomyelitlar, nekroz, peritonit, bo'g'imlarning va umurtqaning ekzostozi, karies, raxit va boshqa kasalliklar bo'lganini tasdiqlaydi.

Qadimda tez yordam tug'ruqda va bolalarning parvarishida, jarohatlarda ko'rsatilgan. Kravsov yozganidek, odamlar hayvonlarni kuzatib o'tlarning shifobaxsh tomonlarini bilishgani to'g'risida ko'p afsonalar va dalillar saqlanib qolingan. Bu qadimda empirik tabobatning asosiy kelib chiqish yo'nalishi bo'lgan. Bunga ko'ra «kuchsiz bo'lgan ilonlar qishki uyku-dan so'ng, o'rta asrlarga oid arab traktatida aytilishiga ko'ra bahorda arpabodiyon qidirishadi... Yaratgan Parvardigor o'tni davolash uchun yaratgan». Xalq tabobatiga oid bo'lgan «bug'u o'ti» bug'ularning kasallikda va ochlikda eydigan o'tini es-

latadi. Unga etishish uchun ular erni tuyoqlari bilan kovlab olishadi. Hayvonlarda olib borilgan kuzatuvlar Shuni ko'rsatdiki, ular orqali zaharli bo'lgan o'tlarni ham topishga yordam berdi. «Tibet tibbiyoti atlasida» zaharli o'tning oldida zaharlangan hayvon yotgani tasvirlangan. Shunday zaharli o'tlar «kuchli dorilar»ga kiritilgan, chunki ular o'zining shifobaxsh tomonlarini kichik dozalarda ko'rsatgan [25,32].

O'tlardan olingan dorilardan foydalanish Qadimiy olam davlatlariga xos. Bundan tashqari o'tlar narkotik «Boqiylik ichimligi» tayyorlashda diniy va sehrli marosimlarni o'tkazishda va operasiya payti og'riqsizlantirishda ishlatilgan.

Ov, jangovor holatlarda ko'plab jarohatlar olinar edi va bunday paytlarda siniqlarni davolash, chiqqan va lat egan suyaklarni o'rniga solishni talab etgan. Bularning hammasi odam tanasining faoliyati to'g'risida to'liq bilimga ega bo'lishiga olib kelgan.

Bularning barchasi «odam» tibbiyotining vujudga kelishiga asos bo'lib, davolash usullari va shifobaxsh o'tlardan ongli ravishda va aniq bir maqsadga qaratilgan foydalanishdan boshlangan. Rivojlanish davrida odamzod kasallikning mohiyati, kelib chiqish sabablariga javob topishga harakat kilgan. Bunda hal qiluvchi rol' mehnat quroli evolyusiyasi bo'lgan.

Avval odamzod o'zini tashqi muhitdan ajratib olgan. Ular hayvonlar va o'simliklardan olinadigan moddalarning xususiyatini yaxshi bilganlar. Shunday qilib kasalliklar sababi to'g'risidagi tasavvurlar kelib chiqqan.

Fetishizm - tabiat va uning hodisalarining timsoli. Fetishizm tuShunchasiga binoan tabiat va uning predmetlari g'ayritabiiy kuchga ega bo'lib, turli xil kasalliklarni chaqirishda , Shu bilan birga ularni oldini olishda va davolashda ahamiyatga ega bo'lgan. Shunday qilib birinchi amuletlar paydo bo'lgan.

Totemizm –bunga ko'ra har bir avlod va qabila hayvonlar yoki o'tlardan kelib chiqishgan bo'lib, ularga «ota yoki katta

aka», balolardan va kasalliklardan asragan. Shunday qilib turli xil hayvonlar totem hisoblangan. Ba'zan Shunday hayvonni marosimli o'ldirilishidan so'ng uning ba'zi qismlari dori yoki tumor sifatida ishlatilgan.

Animizm—hodisalarni ilohiylashtirish (lat. Anima-qalb), olam ilohiylardan iborat, ular turli xil balolarni va kasalliklarning sababchisi bo'lgan. Uyqu, hushdan ketish, epilepsiya, gallyusinasiya, kasalliklar va. h.k ibtidoiy odamlarga odamning ichida mavjud bo'lgan o'xshash odamning-qalbning faoliyati oqibati deb tasavvur qilishgan. Ibtidoiy odamlar uchun o'lim tuShunarli holat bo'lgan, ovda jarohat, dushman tarafdin yoki baxtsiz hodisa, ko'rinarsiz jarohatlar tufayli o'lim esa sehrgarlik hisoblangan, ya'ni ilohiy kuchlar orqali deb e'tirof etilgan. Diniy e'tiqod kelib chiqishi bilan kasalliklar to'g'risidagi iblisona tasavvurlar kelib chiqqan. Morfologik tasavurning va kasalliklarning iblisona kelib chiqishi qiyinlashgan.

Jodu, sehr, shamanizm—oldingi barcha turlarni bog'lovchi hisoblanadi. Shaman, sehrgar, jodugar - afsungarlarga, o'lganlar ilohiylarga ega bo'lib o'zining qobiliyatini kasallarni davolashga qaratgan. Turli xil davlatlarda qo'rqituvchi usullar keng tarqalgan bo'lib, kasallikni bemor ichidan «haydash» yoki «kirishiga» yo'l qo'ymasligiga qaratilgan. Kasalini «haydash» uchun turli xil ich keltiradigan, jirkanishni va qayt qilishni chaqiradigan vositalar ishlatilgan. Kasallik tuzalishining boshlanishi jarohat va yaralarning so'rilib ketishi bilan bog'liq bo'lgan. Kasallik bemordan «chiqishi» osonroq bo'lsin deb bolalarning bosh suyagida trepanasiya qilishgan. Turli xil davlatlarda arxeologlar Shunday trepanasiyali bosh suyaklarni topishgan. Empirik vositalar bilan birga tabiblar ishontirish usullaridan ham foydalanishgan: joduli harakatlar, o'yinlar, bezakli kiyimlar va niqoblar v.h.k [6,8,24, 28,32].

Vaqlar o'tib tibbiyot hunar sifatida shakllangan. Tabiblik kasbi xususiy va oilaviy bo'lgan. Har bir tabib o'zining davo-

lash usullari va o'zi tayyorlagan dorilaridan foydalangan. Bu usullar va dorilar tayyorlanishi sir saqlanib nasldan-naslga o'tib kelgan. Avvalo bu tabib - hunarmandlar din va jodu bilan bog'liq bo'lmagan, ammo keyinchalik tabib va koxinning vazifalari qo'shilgan. Tibbiyotning din bilan bir- biriga bog'liqligi keyinchalik qullik davri formasiyasida ham bo'lgan.

III BOB. QADIMGI MAMLAKATLARDA XALQ VA ILMIY TIBBIYOTNING RIVOJLANISHI

Qadimgi Sharq insoniyat madaniyatining beshigi hisoblanadi. Bu erda boshqa joylardan oldinroq qullik davriga o'tilgan. 4000-5000 yil yangi eradan oldin, xalqlar va qabilalar tarix maydoniga chiqishib buyuk tarixiy yodgorliklar qoldirishgan. Qadimiy Sharq tabobatining asosi (Vavilon, Assiriya, Misr, Hindiston, Xorazm va Xitoy) – bu ibodatxona, dunyoviy va xalq tabobatining majmuasi.

O'zining tibbiy tayorgarligini aristokrat vrach-professionallar o'z oilalarida olishgan. Olingan bilimlar nasldan-naslga o'tgan, to'ldirilgan va oydinlashtirilgan. Qadimiy Sharq xalqining qullik davrida madaniyatning eng katta yutug'i, Shu bilan birga tabobatning rivojlanishi, yozuvni paydo bo'lishi bilan - kasalliklarning birinchi tavsiflari, davolash uslublari va dorilarni tayyorlanishi yozilgan. Qullik davri tabobatida o'tlardan dorivor vositalar, hayvon a'zolaridan va mahsulotlari, mineral moddalardan ko'ra ko'proq tayyorlashgan.

Qullik davri tabiblari jarrohlikni bilishgan va amalda qo'llashgan choklarni olib tashlashgan, jarohatlarni bog'lashgan, qon ketishini to'xtatishgan. Assiro-Vavilon, Misr, Armaniston, Gruziya, Ozarbayjon, Xorazm, Hindiston territoriyasida arxeologlar qullik davriga oid ko'plab jarrohlik asboblarni topishgan (lansetlar, pinsetlar, qaychilar v.h.k). Jarrohlik operatsiyasi paytida og'riqni kamaytiruvchi vositalar ishlatilgan: opiy, belena, kanoplya, mandragora ildizlari [8,25,35].

Qadimiy Sharq mamlakatlarida homilador ayolga yordam berish takomillashtirilgan, homiladorlik, tug'ish davridagi ayollar uchun gigienik maslahatlar joriy etilgan, og'ir tug'ruqlarda,

bolaning noto'g'ri holatida yordam usullari ishlab chiqarilgan. O'sha davrdagi tabiblar bolani to'g'ri holatiga keltirish, kesarevo bo'yicha kesish va embriotomiya muolajalarini o'tkazishgan.

Sharqda qullik mamlakatlarida koxinlar ibodatxonalarining iqtisodiy kuchiga tayangan holda katta rol o'ynagan, ular katta boylikga; er, qullar, mollar, kemalarga ega bo'lishgan v.h.k. Ibodatxonaga oid tabobat uchun kasallik tuShunchasining asosi bo'lib iblisona, ruhiy nuqtai nazar bo'lgan. Kasallik iblis bo'lib, odam tanasiga kirib kasallik asoratini va sezgisini chaqirgan-kasallik xudo tomonidan yuborilgan jazo, sinov deb hisoblangan.

Qullik davridagi jamoat ishlarini differensiasiyasi mifologiyada ko'plab xudolarni kelib chiqishiga olib keldi, ular hayotning hamma sohalaridan voqif bo'lib, ular salomatlik xudosi, tabobat, bemorlar, homiladorlarni asrovchi xudolardir. Koxinlar o'zlarini duo va qurbonlik orqali rahmini keltira olib yo'qo'tgan sog'lig'ini tiklaydigan xudo va odamlar o'rtasidagi inson deb bilgan.

3.1. Qadimiy Sharq mamlakatlarining tibbiyoti

Qadimiy Misr jahon madaniyatida chuqur iz qoldirgan.

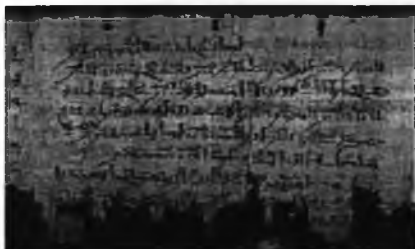
Astronomiya, jug'rofiya, matematika fanlari bilan birga misrdagilar tabobatga oid bilimlarga ham ega bo'lishgan. Davolash usullari bundan 4000 eramizdan oldingi yil ibodatxona tabobati sifatida paydo bo'lgan. Misrdagi koxin- tabiblar katta obro'- e'tiborga ega bo'lishgan. Misrda shifokor-jarroh, shifokor-interna; jarrohlar orasida ko'z operasiasini qiladigan jarroh, tishni davolash va tishga plomba qo'yish bilan Shug'ullanadigan jarrohlar bo'lgan.

Misr tabobati haqidagi ma'lumotlar, qadimgi Misr madaniyati bilan birga, tobutdagi, piramidalardagi va boshqa quril-

ishlarda ieroglif yozuvlar hisoblanadi, lekin birinchi navbatda papirusda yozilgan turli xil kasalliklarni ta'riflari, simptomlari aniqlash va davolash usullari, reseptlar ko'rsatilgan to'plamlar bo'lgan.

*Gor – Qadimiy
Misr tabobat xudosi*

*Tabobatdan saqlanib
qolingan papirus*

1850 yil eramizdan oldin yozilgan eng eski papirus Kaxunskiy hisoblanadi va unda ayollar kasalliklari keng yoritgan. 1550 eramizdan oldingi yil Luksorda topilgan Smit papirusi yozilgan, unda jarrohlik, jarohatlarni davolash va anatomiyaga oid ma'lumotlar bor, bundan tashqari Fivaxda topilgan Ebers papirusi, tana kasalliklariga taaluqli. Smit Papirusi bizning davrimizgacha saqlanib qolinmagan va mashhur shifokor Imxotepga tegishli bo'lgan eng eski papirusni nusxasi hisoblanadi. Misr tabobatining papiruslarini ta'rifi o'zgacha bo'lib, kasallikning turli xil nuqtai nazarlarini ko'rsatadi. Shunday qilib Kaxun papirusi o'zining diqqatini davolash empirik qoidalariga, dorilarni tasnifiga qaratgan va xech qanday diniy sababni o'zida saqlamagan. Bizning davrimizga yaqin bo'lgan vaqtda yozilgan Brugsha papirusi esa mistika, sehrli usullar va duolar iborat [8,24, 28,32].

Kasalliklarni kelib chiqish sababini asosan odam tanasiga yovuz iblisarni (shayton) kirib olishi va xudolar amri bilan deb hisoblashgan. Ammo misrliklar kasalliklarning tabiiy kelib chiqish sabablarini ham tan olishgan: ichak paRoziytlarining

roli, sifatsiz suv va ovqat orqali kasalliklar rivojlanishini bilishgan. Misrda dunyoning to'rtta elementlari to'g'risida tuShuncha bo'lgan- suv, er, havo, olov. Shu tufayli 4 asosiy insonning organizmidagi suyuqliklar to'g'risida gumoral ta'limot kelib chiqqan, ular sog'liq va kasalliklarni aniqlagan. Gumoral ta'limot bilan birga Misrda pnevma haqida ham tuShuncha bo'lgan - bu ko'rinmaydigan va havoda saqlanadigan narsa bo'lib, nafas olganda o'pkalarga kirgan, u erdan yurak va arteriyalar bo'ylab tanaga tarqalgan. Kasallikda qon va pnevma o'zgarishi kuzatilgan. Bunday tasavvurlar terapevtik ta'sirni aniqlagan. Davolashning maqsadi bemorning tanasidan paydo bo'lgan chirituvchi narsalarni chiqarib tashlash, «notoza qonni» chiqarib tashlash, barcha asosiy suyuqliklarni stabilashtirish va muvozanatiga olib kelish bo'lgan. Misr shifokorlari tomonidan o'ylab topilgan va keng qo'llanilgan xuqnalar nafaqat davolash maqsadida ishlatilgan, balki ichaklarni tozalash maqsadida ham qo'llanilgan. «Yomon bo'lgan narsalarni» oldindan chiqarib tashlash uchun, qayt qildiruvchi, ich keltiruvchi, siydik haydaydigan, terlatadigan vositalar berishgan. Qon olish jarayoni ham qo'llanilgan. Misrliklar e'tiqodiga binoan, insonning ruhi o'limidan so'ng ham hayot kechirgan, ammo faqat tana saqlanib qoling holatda, tanaga ruhi kirib olishi uchun jasadlarni parchalanishini oldini olish maqsadida mumiyolash qo'llanilgan. Bunda anatomiyadan olingan bilimlar yordam bergan. Ammo mumiyolash tajribasi katta pog'onadagi odamlarga-shoxlar, fir'avnlr, koxinlar va obro'-e'tiborli boy odamlargagina qo'llanilgan. Ko'plab Qadimiy Misrda ishlatiladigan anatomiyaga oid terminlar tanadagi bo'shliqlar to'g'risida bilimga ega bo'lishganligini ko'rsatadi, Shu bilan birga miya, yurak, jigar, qon-tomirlar haqidagi ma'lumotlar. Ammo odam anatomiyasi va fiziologiyasi haqida ma'lumot ularda etarlicha bo'lmagan.

Qadimiy podshoxliklarning qabrlarida qo'l va oyoqlarida o'tkazilgan operasiyalarining tasvirlari saqlanib qolingan. Bu

operasiyalar tabib Imxotepga tegishli bo'lgan. Qadimgi papiruslarda operasiyalarning olib borish tartibi to'g'risida ma'lumot berilgan. Misrda jarohlarni bog'lash, amputasiya, kastrasiya, xatna qilish

kabi operasiyalar qo'llanilgan. Imxotepning papirusida jarohlarning tuzaladigan, tuzalmaydigan va umuman tuzalmaydigan turlari to'g'risida tuliq ma'lumot berilgan. Kasalliklarni simptomlari to'liq ko'rib chiqilgan. Bundan tashqari papiruslarda ichak kasalliklari, nafas olish yo'llari kasalliklari, qon ketishi, teri kasalliklari, filsimon kasallik (slonovoy bolezni'), ko'z kasalliklari, bezgaklar to'g'risida ma'lumot berilgan.

Ko'plab tibbiyotning davolash sohalari obruli odamlarning yuqori ehtiyojlarini qoniqtirish uchun qaratilgan bo'lgan. Bularga: uqalash, suv bilan davolash, murakkab reseptli dorilarni qo'llash, kosmetika v.x.k lar kirgan. Obodonchilik va sanitariya elementlari fakat qasrlarda va obruli odamlarni uylarida bo'lgan, oddiy xalq yashaydigan boshqa joylarga tarqalmagan.

Birinchi sulola davridan (3000 yil eramizdan avval.) Memfis, Geliopolis, Sais shaharlari ibodatxonalarida shifokorlar tayyorlaydigan maktablar mavjud bo'lgan. Eramizdan avval 600 yil boshlarida bu maktablarda chet ellik o'kuvchilarni ham qabul kila boshlagan. Misrda ko'prok yunonliklar tahsil olgan. Qadimiy Misr tabobati rivojlanishiga yunonliklar, yaxudiyalar va arablar tabobatining rivojlanishi katta ta'sir ko'rsatgan [6,24, 35].

Mesopotamiya – bu erda III asr oxirida va II asr eramizdan avvalgi yuz yillikning boshlanishida Vavilon mamlakati barpo bo'lgan. Kechrok I asr eramizdan avvalgi yuz yillikda Messopotamiyaning shimoliy-sharq tomonida Assiriya paydo bo'lgan.

Vavilon shifokor- koxinlari kasallik yovuz iblislarning (jinlarning) tanaga kirib olishi okibatida kelib chiqadi deb hisoblashardi. Bunday tasavvurlar davolash usullarini qo'llashga yo'l bergan, kasallikni davolash uchun birinchi navbatda kasalni qo'zg'atgan iblisni haydash zarur bo'lgan. Shuning uchun tumorlar, duo yozilgan taxtalar keng tarqalgan. Uyning eshigi oldida yaxshi ruhlarning butlarini qo'yishgan. Yaxshi ruhlarning butlari yovuzliklarni haydashdan iborat bo'lgan. Davolashda simvolik usullardan ham keng qo'llanilgan: piyozni qo'lda ushlab yoki olish, junli narsaga urash, non ushoqlarini sochish va keyin ya'na bir joyga to'plash, zanjirband qilib keyin uni echish, tugunlarni echish. Bulardan tashqari yovuz iblislarning figuralari yasalib ularni yoqishgan. Hayvonlarni ichki a'zolariga qarab, ayniqsa kurbonlik qilingan hayvonlarning jigariga qarab fol ochishgan.

Vavilon va Assiriya tabobati mistik kasallik sabablari bilan birga real sabablarni ham tan olishgan, xalq empirik tabobatining davolash vositalaridan foydalangan. Kuydirilgan g'ishtlarga Mixxatga oid yozuvlarda kasalliklarning simptomlari yozib qoldirilgan: oshqozondagi og'riqlar va yurak sohasidagi og'riqlar, achishish, qayt qilish (o't bilan qayt qilish alohida aytib o'tilgan), sariq kasal (umumiy va mahalliy), til rangining o'zgarishi, meteorizm, ich ketish, ishtaha yo'qolishi, mo'shaklardagi og'riq va boshqalar. Yo'tal, ko'z va teri jarohatlari, o'smalar, zarba oqibatida falajga olib keluvchi hodisalar to'g'risida to'liq yozilgan. Isitma holatlari haqida ko'proq ma'lumotlar tasvirlangan. Kasalliklarni oldindan bashorat qilishda osmondagi yulduzlar va maxsus astrologik taqvim katta ahamiyatga ega bo'lgan (davolashni, operatsiyani, tug'ruqlarni baxtli va baxtsiz kunlarni). Qadimiy Sharq mamlakatlarida osmondagi yulduzlarga qarab sodir bo'ladigan epidemiyalarni rivojlanishi va tarqalishini bashorat qilishgan.

Vavilondagi tabiblar ichish uchun dorivor oʻtlardan damlamalar tayyorlashgan, xushbuy moylar bilan uqalash, tashqi qoʻllaniladigan kompresslar, uqalash (massaj), vanna va suv muolajalarini tayinlashgan, qon chiqarishni qoʻllashgan. Davolash uchun giyohlardan va hayvon aʼzolaridan, minerallardan tayyorlanadigan vositalardan foydalanishgan. Dorilarni tayyorlash usullari ishlab chiqarilgan: eritish, qaynatish, filʼtrasiya va boshqa. Nahorga va ovqatdan keyin dori qabul qilish qoidalari va usullari mavjud boʻlgan. Bemorni qanday parvarish qilish toʻgʻrisida maʼlumot ham berilgan.

Vavilon va Assiriya tabiblarining mehnati juda katta pul bilan baholangan, Shuning uchun ham kam maoshli kambagʻal odamlar bunday tabiblarga bora olishmagan. Maʼlumotlarga qaraganda boʻgʻimni davolash yoki siniq suyakni davolash uchun tabib 5 kumush tanga olgan, koʻzni asrab qolish va chakka sohasi tomonda operatsiyasi uchun esa 10 kumush tanga olgan. Shu kabi kasalliklarni yosh bolada davolash uchun esa 3 kumush tanga, qoʻldan esa 2 kumush tanga olingan. Ammo xatoliklar ham tabib uchun qimmatga tushgan. Masalan, bemorning oʻlimi yoki qandaydir aʼzosi ishlamay qolsa bunday tabiblarning qoʻlini kesishgan.

Katta shaharlarning (Vavilon, Nineviya) arxeologik qazishmalarida obodonlashtirish qoldiqlari topilgan: koʻprikning qoldigʻi, loydan yasalgan vodoprovod va kanalizatsiya trubalari. Ammo koʻp shaharlarda iflosliklar (axlatlar) koʻchaga va hovuzlarga toʻkilgan. Shuning uchun suvni daryo va hovuzlardan ichishmagan, chanqoqni qondirish uchun pivo va boshqa ichimliklarni ichishgan. Mixxatga oid yozuvli jadvallarida yuqumli kasalliklar bilan, birinchi navbatda «moxov»ga chalingan bemorlarni shahardan quvish toʻgʻrisida qonun boʻlgan. Nafaqat «Moxov» kasalligi, balki boshqa yuqumli kasalliklarga ham taaʼluqli (sifilis, ekzema, ospa) boʻlgan [24, 32].

Xitoyda qullik davri III asr oxiri va II asr boshi eramizning avvalgi yuz yilligida boshlangan. Bu erda ieroglif yozuv kelib chiqqan bo'lib, yuz yil ichida saqlanib qolgan, porox, qog'oz va kompas o'ylab topilgan. Qadimiy Xitoyda matematika, astronomiya, agronomiya, biologiya va tibbiyot katta muvaffaqiyatga erishgan. Bularning barchasi materialistik fikrlarni Qadimiy Xitoyda tarqalishiga sabab bo'lgan.

Xitoyliklar 5 ofatni sanashgan: Olov, er, suv, daraxt, metall. Bu ofatlar har doim harakatda va qarama-qarshilikda ya'ni - bir ofat keyingisini paydo bo'lishiga va so'nishiga sababchi bo'lgan. «Ney szin» traktatida ikkita qarama -qarshi energetik boshlanishlari «in'» va «yan'» to'g'risida ma'lumot berilgan. In' tomoniga sovuqlik, sokinlik, Oy, ayol va manfiy boshlanishlar kirgan. «Yan'» tomoniga-issiqlik, harakat, Quyosh, erkak va musbat boshlanishlar kirgan. Bu barcha tuShunchalarni xitoy faylasuflari va tabiblari koinotning, odamning tuzilishini, uning kasalligi va davosini asoslari deb hisoblashgan. Sog'lik va kasallik Shu manfiy va musbat munosabatlar bilan o'Ichangan. Kasallik ham Shu ikki guruhga: «yan'» va «in'»ga bo'lingan. Birinchi guruhdagi kasallikni kuchaygan faollik bilan ta'riflasi bo'ladi, ikkinchi guruhdagisi organizmning kamaygan faolligini ko'rsatadi.

Biroq rasional va rivojlangan anatomik va fiziologik tasavvurlar ham mavjud bo'lgan. Anatomiya atlaslari asrlar ichra ko'p marotaba qayta tuzilgan va bizning vaqtimizgacha etib kelgan. Diagnostikada tomir urishiga katta ahamiyat berilgan. Til va tabiiy teshiklar- burun teshigi, quloqlar, og'iz va nas, siydik tekshirilgan. Siydikning mazasi, rangi, tiniqligi va boshqa xususiyatlari tekshirilgan. Siydik tekshiruvidan namunalar ajratilgan: ertalabgi, kunduzgi, kechgi va tungi. Xitoy tabobatida umumiy gigienik tartibga «zehnli mo'tadillikka» ishning, dam olishning, uyquning, to'g'ri ovqatlanishning to'g'ri tartibiga katta ahamiyat berilgan. Xitoy tabobatida

umumiy chiniqtirish davolanishga: parhez, uqalash, suv muolajalariga, quyosh bilan nurlantirishga, jismoniy tarbiyaga katta ahamiyat berilgan. Davolashning muhim uslubi qarama-qarshi narsa bilan davolash bo‘lgan. Xitoylik tabiblarda boy tajribaga ega bo‘lgan davolash usullari bo‘lgan: zaxmni davolashda simobdan foydalanish, qichitmani davolashda oltingugurtdan foydalanishgan, moxovni, chechakni davolashda kasallarni izolyasiya qilishgan.

Elka bo‘g‘imini chiqishini joyga solish

Odamning salomatlik elementlarini bog‘liqligi

Xitoy tabobati giyohlardan, hayvonlar va minerallardan kelib chiqqan dorivor vositalarini qo‘llashgan. Dorivor giyohlardan turli xil kasalliklarda (sil, kamqonlik, bezgak v.h.k) qo‘llaniladigan jen‘shen‘ muhim o‘rin tutgan. Limonnik, kamfora, rovoch, zanjabil, hind kanopi, bambuk kurtagi, choy, piyoz, sarimsoq piyoz, elimlar, aqonit v.b. qo‘llanilgan. Hayvonlar kelib chiqishidan dorivor vositalardan - yosh bug‘u va olachipor kiyiklarning shoxi, yosh olachipor kiyikning shoxi, mo‘shak, jigar, ilik qo‘llanilgan; ayniqsa arslonning ichki a‘zolari va qoni davolashda yuqori baholangan. Qon to‘xtatuvchi vosita sifatida (qon qusishlarda) suyak elimi (jelatin) qo‘llanilgan. Turli xil mineralli vositalar ham bo‘lgan — simob, surma, temir, oltingugurt, magneziiy qo‘llanilgan.

Xitoy tabobatida o'ziga xos va bir necha yuz yillik davolash usuli bu chjen'-nzyuterapiya yoki igna bilan davolash va kuydirish bo'lgan. Ukol qilish- qonning qon tomirlardan harakatini engillashtirish va ayniqsa «hayot uchun muhim» bo'lgan gagsimon narsani, turib qolishining oldini olish va Shu bilan birga kasallik sababini yo'qotish maqsadida o'tkazilgan. Ignalarning asab sistemasini qo'zg'atuvchi, yo'naltiruvchi, tartibga soluvchi xususiyatlarini yozishgan. Odam tanasida 600 dan ortiq «hayotiy nuqtalar sanalgan, har biri har xil kasallikda igna bilan davolanadi. Oldindan Xitoyda tanaga igna uchun chizilgan nuqtalar bilan rasmlar va modellar mavjud bo'lgan. Shu bilan birga Xitoyda quritilgan erman yoki maxsus zig'irpoyasining dag'al tolasidan yondirilgan cho'pchalar bilan «hayotiy nuqtalarni» kuydirishgan. Igna va kuydirishlar nafaqat mahalliy, balki umumiy ta'sirga ham ega bo'lgan.

Qadimiy Xitoyda ko'krak va qorin bo'shliqlarida operatsiya olib borilgan, mandragora, opiy, gashish bilan og'riqsizlantirilgan. Keyinchalik feodalizm davrida diniy taqiqlar tufayli, jarrohlikning rivojlanishi to'xtagan va jarrohlik faoliyati absessni ochish bilan chegaralangan.

Xitoyda chechakni oldini olish maqsadida keng tarqalgan variolyasiya bo'lgan: sog'lom odamlarga chechak bilan kasal bo'lgan bemorning quritilgan yiringini yuborishgan.

Xitoydagi kasalxonalarida ba'zi bir kasalliklarni kiyimdan o'tishi mumkinligi haqida ko'rsatma berilgan. O'latning kalamushlar bilan bog'liqligi qayd etilgan va port shaharlarida o'latning va boshqa kasalliklarni tarqalishi kuzatilgan.

Xitoyda dorilarni tayorlaydigan va sotadigan mutaxassislar erta paydo bo'lgan. Xitoydagi dorixonalar maxsus muassasa hisoblangan.

Tabiblar boshqa davlatdagilar kabi azaldan aristokratik empirik- amaliyotchiga o'xshash hunarmand bo'lgan, tabib olimlar ham bo'lgan. Ko'plab mashhur xitoy tabiblarini ism-

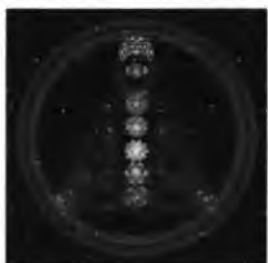
lari saqlanib qolingan: Eramizdan oldingi V asrda yashagan Byan' Sao, Eramizdan oldingi II asrda yashagan Xua To jar-rohlar - bo'shliqlarda turli xil operatsiya qilgan, chok qo'yish va og'riqsizlantirish usullarida (opiy, hind kanopi, akonit va boshqa vositalarni) qo'llagan, isitmali kasalliklarni davolashda Chjan Chjun-szin va boshqalar tomonidan («Shan'xan'-lun'») nomli yirik asarida ma'lumotlar keltirilgan.

Keyinrok tibbiyot faoliyati ibodatxonalar va monastirlarda jam bo'lgan. Koxinlar va monastirlarning ahamiyati feodalizm davrida kuchaygan, ayniqsa eramizdan oldingi IV-VI asrlarda. Qadimgi aristokratik mazmundani tibbiy kitoblarda ko'proq diniy nasihatlardan iborat bo'lgan [6,8,24, 35].

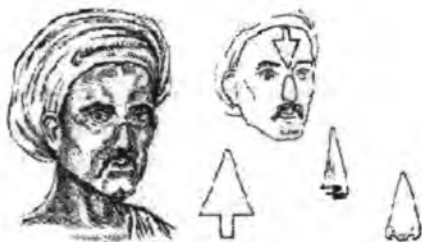
Hindistonda eramizdan oldingi IV mingyillik oxiri – III mingyillik boshida qullik davri tashkil topgan, lekin patriarxal davr ko'p vaqt davom etgan. Hind aholisi tabaqalarga bo'lingan: braxmanlar – koxinlar (ilohiy ta'limotni biluvchi); zodagon jangchilar va shox naslidan vakil - kshatri, ozod dehqonlar, hunarmandlar va savdogarlar- vaysh'i tabaqasiga kirganlar, xaq-xuquqsiz kambag'allar esa – Shudra va pari tabaqasiga, umuman xuquqsiz - eng past tabaqa hisoblanishgan. Nafaqat nikoh, balki boshqa turdagi muloqotlar baland va eng past tabaqali insonlarning o'rtasida qat'iy man etilgan va jazolangan. Qadimiy Hindistonning tabobatini o'rganish manbasi: «Manu qonunlari» (eramizdan oldingi 1000—500 yillari) va «Vedalar» — turmushdagi va diniy yozma buyruqlar to'plami bo'lgan. Bizning eramizga yaqin Hindistonda tabobat bilimining takomillashgan tizimi tuzilgan.

Qadimiy Hindistonda tabobatning kuchli tarafini gigiena elementlari tashkil etgan. Gigienaga taaluqli ko'plab savollar Manu qonunlarida yoritilgan: iqlim va fasllarning sog'liqqa ta'siri, turar joyning ozodaligi, shaxsiy gigiena qoidalari, gimnastika, oziqlanish, oziqlanish mo'tadilligi, erta turish, og'iz bo'shlig'ining gigienasi, cho'milish, ozoda kiyimda yurish, soch

va timoqlarni olish to'g'risidagi qonunlardir. Manu qonunlari to'yib ovqatlanishni, go'shtni iste'molini cheklashgan va yangi sabzavotli ovqatni, sut va asal iste'mol qilishni tavsiya qilishgan. Ovqat qoldiqlarini, kir suv, siydik, ekskrementlarni uydan uzoqroqqa tashlash tavsiya qilingan. Maxenjo-Darodagi (Hindistonning shimoliy-g'arbi) qazish ishlarida eramizdan oldingi yuz yillikda IV oxiriga - III mingyillik boshiga mansub shahar kanalizasiyasi topilgan, umumiy magistrallar diametiriga 2 m bo'lgan quvurlar bo'lgan. Har bir uyda hovuz bo'lgan.

Besh asosiy chakrlar-energetik nuqtalari

Qadimiy Hindiston tabiblarining rinoplastika texnikasi

«Ayurveda» - davolash san'ati – uzoq-umr ta'limoti bu davlatda juda qadrlangan. «Ayurveda»ning tuzilishi eramizdan oldingi IX-III asrlarga to'g'ri keladi. Bu ta'limotning to'liq chop etilishiga tabib Sushruta sababchi. Uning kitobi tibbiyot bilimlarining katta ensiklopediyasi hisoblangan, u erda nafaqat koxinlarga oid tabobat aks ettirilgan, balki rational tabobat ham bo'lib, xalqning asrlar davomida erishgan tajribalariga tayangan. Bizning vaqtga etib kelgan rivoyatlar Jizaka, Charka, Dxanvantari (e.o IV asrdan. e.o.V asrgacha.) kabi mashhur tabiblarning ismlarini saqlab qolgan.

Sog'lik organizmning 3 ta boshlanishining mo'tadil birikishi natijasida kelib chiqqan: havo, shilliq, o't va 5ta koinot elementlari er, suv, olov, havo va efir (nurning manbasi).

Kasallikning sababi deb nafaqat Shu kabi suyuqliklar va birlamchi elementlarning buzilishi, balki iqlimning o'zgarishi, parhez va shaxsiy gigiena qoidalarini buzilishi hisoblangan. Tabib bemorni so'rov qilgan, ko'rikdan o'tkazgan, ushlab ko'rgan, tananing rangi va haroratiga, tilning holatiga ahamiyat bergan, organizm ishlab chiqaradigan narsalarni hidini va rangini tekshirgan.

Ayurvedada 150dan ortiq o'tkir va surunkali, miya, yurak, qorin, siydik va jinsiy a'zolar, bo'g'imlar va tananing boshqa a'zolarining kasallik sabablari tasvirlangan. Parhez, uqalash va vanna tavsiyalari maslahatlari bilan birga 760 ta dorivor o'simliklar to'g'risida ma'lumot berilgan. Hayvon mahsulotlari qo'llanilgan (sut, yog', miya, o't). Minerallardan ko'prok simob ishlatilgan. Hind tabobatida dorilar ta'siri bo'yicha taqsimlangan. Ter haydaydigan, qayt qildiruvchi, ich keltiruvchi, siydik haydaydigan, narkotik va jonlantiruvchi dorilar ma'lum bo'lgan va ular turli holatda qo'llanilgan (kukun, yumalok dori, damlama, maz, xidlaydigan, artadigan, qo'yadigan holda). Dorilarni tayinlashda fasl, iqlim, tana tuzilishi, uning mizoji, jinsi, yoshi, fe'l-atvori hisobga olingan.

Ayurvedada 120tadan ortiq jarrohlik asboblari tasvirlangan. Qadimiy Hindiston tabiblari ko'plab jarrohlik opersiyalarni qilishgan: Qon chiqarish, amputasiya, churrani kesish, toshlarni olib tashlash, laparotomiya, kataraktani olib tashlash, quloq, burun va lablarni defektlarini to'g'irlashda plastik opersiyalar, akusherlik usullarini bilishgan (bolani oyoq yoki bosh tomonga aylantirish, operasiya kraniotomiya va embriotomiya). Rimlik avtor K.Sel's dasxatiga oid yallig'lanishning klassik sabablarini yoritish (qizarish, shish, harorat, og'rik va funktsiya buzilishi) Ayurvedada keltirilgan. Ovroqada kechrok feodalizm davrida keng tarqalgan yog'lar bilan singdirilgan bog'ichlar bilan jarohatlarni davolash usullari va jarohatlarga

qaynab turgan suyuqliklarni quyish, Shuningdek xitoy tabobatiga oid igna bilan davolash tasvirlangan.

Hindlarda jasadlarni ochish taqiqlanmagan, lekin odam anatomiyasi mukammal o'rganilmagan. Jasad etti kun ichida suv tagida maserasiya qilingan. Shundan so'ng ivigan joylar shetka va po'stloq bilan sidirilgan, yoki tabiiy chirish jarayoni kuzatilgan. «Vedalar»da uchraydigan anatomiyaga oid terminlar aniq anatomik bilimlarga ega bo'lmaganligi (bosh va orka miya) haqida dalolat bergan. Sushruta yozishicha odam organizmi 7 yupqa pardalar, 500ta mo'shaklar, 900ta pay, 300 ta suyaklar (tishlar va tog'aylar bilan), 90ta chandir, 107 bo'g'im, 40ta katta qon tomir va 700ta ularning ildizlari, 24ta nerv, 9ta a'zolar va 3ta suyuqliklardan iborat.

Ayurvedada tabibdan odob-axloq va jismoniy sifatlarni talab etuvchi, qoidalari yozilgan, tabiblarning yuksak martabaga ega bo'lgan ustozlar orqali tayyorlanishi tasvirlangan. Manu qonunlari bo'yicha noto'g'ri davolagan tabib jarimaga tortilgan, uning o'lchami bemorning tabaqaviy holatiga qaralgan [8, 35].

3.2. O'zbekistonda qadimgi davr tibbiyoti

O'zbekiston hududida qadim zamonlarda yashagan xalqlarning tibbiyoti haqida birinchi yozma ma'lumotlarni biz zardushtiylarning diniy muqaddas kitobi "Avesto"dan topamiz. Avesto O'rta Osiyo, Eron va Ozarbayjon hududida yashagan xalqlarning diniy aqidalari haqidagi muqaddas kitobdir. Kitobni eramizdan oldingi taxminan VII asrda yashagan Zardusht yozgan, deb hisoblaydilar. Abu Rayxon Beruniy ham Shunday fikrda bo'lgan. U mazkur shaxsni Zardusht ibn Safid Tuman deb atagan. Avestoda O'rta Osiyo va unga qo'shni bo'lgan mamlakatlarda yashagan xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy ma'rifiy hayotiga oid ko'p ma'lumotlar bayon etil-

gan. Unda tibbiyotga oid ma'lumotlar ham mavjud. Kitob avvalo tibbiyotning mustaqil kasb ekanligini e'tirof etadi va tabiblarga bemorlarni davolaganlari uchun haq to'lash kerakligini ta'kidlaydi. Bu haqda kitobda bunday yozilgan: "Kohinlarga duo o'qiganlari uchun, tabablarga kasallarni davolaganlari uchun, ularni chaqirganlarning daromadlariga qarab haq to'lash lozim". Bunda tabiblarning mehnat haqi rasmiy jihatdan belgilab qo'yilgan. Masalan, viloyat hokimini davolagani uchun ot aravasi bilan, jamoa boshlig'ini davolash uchun bitta buqa berish lozimligi ko'rsatilgan.

Avesto uch kitobdan iborat. Birinchi kitob "**Vendidat**" deb ataladi. U jismoniy va ruhiy poklanish haqidagi qonunlar majmuasidan iborat. Ikkinchi kitob "**Vispred**", ya'ni hamma narsani bilish deb ataladi. U odamlar hayoti haqidagi tushunchalardan iborat. Uchinchi kitob "**Yasna**" deb ataladi. Bu kitobda zardushtiylik dinining ibodat qoidalari ko'rsatilgan. Biz uchun bu kitoblardan muhimi Vendidatdir. Bu kitobda tibbiyotga oid muhim ma'lumotlar berilgan. Vendidat 22 bobdan iborat. Shulardan 8 tasi tibbiyot nuqtai nazaridan alohida ahamiyatga ega. Unda salomatlikni saqlash uchun nimalar qilish zarurligi ko'rsatilgan. Birinchi galda o'lgan odamning jasadidan ehtiyot bo'lish zarurligi ta'kidlangan. Kitobda yozilishicha, o'lgan odamning jasadida tiriklar uchun xavfli xususiyat paydo bo'ladi. Shuning uchun murdaga yaqinlashmaslik kerak deb uqtiriladi. Zardushtiylik dini er, suv va havoni muqaddas deb e'lon qilgan. Ularni iflos qilish katta gunoh hisoblangan. Modomiki, murda o'zida kishilarga zarar keltiruvchi xususiyat paydo qilar ekan, uni erga ko'mish, suvga cho'ktirish, yoqish mumkin emas. Chunki, u mazkur tabiat omillarini zaharlaydi. Natijada undan kishilar zararlandilar. Shu sababdan o'lgan kishining jasadini aholi yashaydigan erdan uzoq joyga olib borib tepaliklarda ochiq qoldirganlar. U erda murdaning yumshoq qismlarini yovvoyi hayvonlar eb tugat-

ganlaridan so'ng, uning suyaklarini yig'ib ossuariy (suyakdon) larga solib, uyga maxsus qurilgan tokchaga qo'yib saqlaganlar. Bunday ossuariylar O'rta Osiyo hududida ko'p topilgan.

Zardusht ibn Safid Tuman

*Olovga sig'inuvchilar
ibodatxonasi*

«Vendidat»da yozilishicha, birinchi bo'lib Trita ismli zot tabiblik bilan Shug'ullangan. Zardushtning yozishicha, u birinchi bo'lib odamlarni kasallik va o'limdan saqlagan. Tritaga yaxshilik xudosi Oxuramazda kasallarni davolash uchun samodan 10 000- xil dori yuborgan. Trita xaoma deb ataluvchi mast qiluvchi va narkotik xususiyatga ega bo'lgan ichimlikni kashf etgan. Xaomani hayot va salomatlik manbai deb ataydilar. Avestoda Traeton ismli tabib haqida ham ma'lumot keltirilgan. Eronliklar uni tabablik xudosi, deb ataydilar. Ularning yozishicha Traeton har xil isitmalar, qichimalar, zaharlanishlar kabi kasalliklarni davolovchi dori kashf etgan. Trita va Traeton ikki nom bilan ataluvchi bir zot bo'lishi mumkin.

Avestoda tibbiyotning kelib chiqishi haqida yana bir rivoyat bor. Unda aytilishicha, odamlarga tabiblik san'atini Yima ismli zot o'rgatgan. Bu zotni Nux payg'ambarga nisbat qiladilar [21,50].

Avestoda odam anatomiyasi va fiziologiyasi haqida ham ba'zi ma'lumotlar mavjud. Unda odam gavdasi quyidagi 8

qismdan iborat, deb ko'rsatilgan: suyaklar, muskullar, yog'lar, miya, tomirlar, qon, jigar va jigar o'ti. Ikki xil tomir mavjudligi ko'rsatilgan. Ulardan biri qizil (sog'lom) qon oquvchi, ikkinchisi qora (nosog'lom) qon oquvchi tomirdir. Bulardan tashqari oq qon tashuvchi yoki umuman qon tashimaydigan tomir ham borligi ko'rsatilgan. Bu erda limfatik yo'llar va asab tomirlari ko'zda tutilgan bo'lsa kerak. Kitobda qon, o't va zurriyotning paydo bo'lishi haqida o'ziga xos fikr yuritilgan. Unda o't jigarda, qon yurakda, zurriyot (urug') umurtqa ustuni kovagida ishlab chiqiladi deyilgan. Sezish, hid bilish, etishish, ko'rish va ta'm bilish markazlari miyada joylashgan deb to'g'ri fikr yuritilgan. Hayot issiqlik regulyasiyasi bilan bog'liq. U olovli jarayondir, o'lim esa issiqlik muvozanatining buzilishi natijasida organizmning yonib tugashi deyilgan. Suv va olov insonlarning hayot manbai hisoblangan. Kasalliklarning kelib chiqish sababi to'g'risida har xil fikrlar aytilgan. Avvalo kasallik Axriman deb ataluvchi johil ilohiyat bilan bog'langan. Har qanday kasallik Shu Axrimanning ruhi kishi tanasiga kirishi bilan boshlangan. Kasallik kishi organizmiga zararli el (shamol)ning ta'siridan ham kelib chiqadi, shamol ikki xil issiq va sovuq bo'ladi. Sovuq shamol sovuqlik, issiq shamol issiqlik paydo qiladi. Ayniqsa issiq shamol xavfli, chunki unda Axrimanning ko'zga ko'rinmaydigan mayda bo'laklari bo'ladi. Kitobda bu xayoliy fikrlardan tashqari xaqiqatga yaqin amaliy mulohazalar ham mavjud, masalan, kasallik paydo qiluvchi omillar qatoriga oziq-ovqat ham kiritilgan. Xususan to'yib ovqat emaslik, yoki aksincha badxo'rlik, sifatsiz ovqat iste'mol qilish kasallik keltirib chiqaradi, deb to'g'ri fikr yuritilgan. Odamlarning ruhiy holatiga ham alohida ahamiyat berilgan. Masalan, "chuqur o'ylash", ya'ni ruhiy tushkunlik kasallik keltirib chiqaradi, deyilgan. Har xil hashoratlarning chaqishi natijasida ham kasallik paydo bo'ladi, ammo hashoratlarni Axriman yuboradi deb yanglish fikr aytilgan.

“Avesto”da yozilishicha kasalliklardan qutulishda avval yaxshilik xudosi Oxuramazdaga sajda qilmoq kerak , faqat uning yordami bilan kasallikdan qutulish mumkin.

Amaliy jihatdan Avestoda uch xil davolash usuli ko‘rsatilgan. Bular - pichoq bilan davolash ya’ni jarrohlik, o‘simliklar (terapevtik) bilan davolash va so‘z (avrash) usuli bilan davolash. Hozirgi zamon fani nuqtai nazaridan oxirgi usulni psixoterapiya deb atash mumkin. «Avesto» da tabib bo‘lish uchun qat’iy talablar qo‘yilgan, ya’ni tabib bo‘lish uchun o‘zining tabiblik qobiliyatini ko‘rsatib 3 ta bemorni davolashi kerak bo‘lgan.

Salomatlikni saqlash va turli kasalliklarga qarshi muvaffaqiyatli ko‘rashish uchun birinchi galda gigienik qoidalarga rioya qilish va turar joylarni obodonlashtirish kerakligi uqtirilgan. Xususan, chirib buzilayotgan narsalarga yaqinlashtirmaslik , turar joylarni ozoda saqlash, obodonchilikka ahamiyat berish, ekin maydonlaridan to‘g‘ri foydalanish. Ko‘proq mevali daraxtlar ekish. Zardusht eng yaxshi tadbirlardan biri sifatida aholini toza suv bilan ta‘min etish deb ta’kidlagan. Aholi iste’mol qiladigan oziq ovqat maxsulotlari etarli va yaxshi sifatli bo‘lishi kerak, deb ko‘rsatilgan. Kitobda to‘g‘ri ovqatlanish masalasiga alohida ahamiyat berilgan. Etarli darajada ovqat bilan ta‘min etilmagan xalq kamquvvat bo‘ladi, bolalari yaxshi o‘smaydi deyilgan. Avestoda kimki uzoq vaqt ovqat emay yursa u zaiflashib, bola yaratish qobiliyatini yo‘qotadi deyilgan.

Zardusht ba’zi demografik masalalarga ham ahamiyat bergan. Masalan, u aholi sonining ko‘payishi ijobiy jarayon, deb xisoblagan. Yoshlar jismoniy va aqliy jihatdan etuk bo‘lib o‘sishlari lozim, degan. Zardushtning ko‘rsatishicha qiz bola 15 yoshdan boshlab bola tug‘ish qobiliyatiga ega bo‘ladi. Demak, u Shu yoshdan erga tegishi mumkin. Aholi salomatligi uchun yigit faqat sog‘lom qizga uylanishi kerak . Er o‘z xotini uchun sog‘lom hayot sharoitini yaratib berishi zarur. Ayniqsa

xotini homilador bo'lganida unga alohida g'amxo'rlik qilishi lozim. Shundagina ayol sog'lom va etuk bola tug'adi deyilgan.

Zardushtiylik dini o'zining hayotga yaqinligi bilan boshqa dinlardan farq qiladi. U asketizmga berilishni qoralaydi. Unda yozilishicha kishilar o'z mehnatlari bilan real dunyoda o'zlari uchun eng yaxshi yashash sharoitini yaratishlari va sog'lom, uzoq umr ko'rishlari mumkin. Avesto bo'yicha O'rta Osiyo xalqlarining tibbiyoti va erishgan natijalari Shulardan iborat.

Eramizdan oldingi IV asrning oxirlarida O'rta Osiyoni makedoniyalik Aleksandr o'z qo'shinlari bilan zabt etdi. Bu erda dastlab Yunon Makedoniya, so'ng Yunon Baqtriya davlatlari vujudga keldi. Yunonlar O'rta Osiyoga o'z hayot tarz-lari va madaniyatlarini olib keldilar. O'sha davrda Yunoniston o'zining yuksak madaniyati va ilm fani bilan jahonga mashhur edi. Mamlakatda buyuk faylasuflar, olimlar, donishmandar etishib chiqqan edi. Shular qatorida mashhur Hakimlar ham bor edi. Shulardan eng mashhuri jahon ilmiy tibbiyotiga asos solgan buyuk Gippokratdir.

Yunonlar O'rta Osiyoni zabt etib, o'z hukumronliklarini o'rnatganlaridan so'ng bu erga yunon savdogarlari, sayyohlari va turli kasb egalari kela boshladilar. Ulardan ko'plari O'rta Osiyo shaharlarida o'rtnashib qolib bu erda kasblari bo'yicha ishlay boshladilar. Ular orasida Hakimlar ham oz emas edi. Ammo, bizning qo'limizda o'sha davr tibbiyotiga oid ma'lumotlar mavjud emas.

Eramizdan oldingi II asrning oxirida Yunon Baqtriya davlati emirilib, o'rnida Kushon davlati vujudga keldi. Tarixiy ma'lumotlarda aytilishicha, Kushon davlati ko'p Sharq va G'arb mamlakatlari bilan savdo sotiq va iqtisodiy munosabatda bo'lgan. Tibbiyot sohasida ham tajriba va bilim almashinib turilgan. O'rta Osiyo tabiblari ishlatadigan dori darmonlar chet ellardan keltirilgan dorivor moddalar bilan boyigan. Kushon davlati eramizning V asriga qadar hukm surgan.

VI asrning o'rtalarida Eftalitlar davlati vujudga keldi. Eftalitlar davri bu erdagi xalqlar hayotida iqtisodiy va madaniy jihatdan yangi yuksalish davri bo'ldi. Bu davrdagi eng muhim voqea yozuvning ixtiro etilishi edi. Yozuvning kashf etilishi mamlakat madaniy va ilmiy hayotida juda katta ahamiyat kashf etdi. Dastlabki kitoblar paydo bo'la boshladi. Ular qatorida tibga oidlari ham bo'lgan, albatta. Ammo hozircha o'sha davrga oid tibbiy yozuvlar topilgan emas [21,50].

O'sha vaqtda O'rta Osiyoda Buddizm va boshqa dinlar tarqala boshladi. Ammo, Zardushtiylik ham saqlanib qolgan edi. Lekin, u ilgarigi zardushtiylikka nisbatan boshqacharoq ma'no kashf etgan edi. U boshqa dinlar bilan chalkashib ketdi. Unda yangi tuShunchalar paydo bo'ldi. Xususan, Anaxita, Siyovush, Mitra kabi afsonaviy shaxslar nomi bilan bog'landi. Eftalitlar davlati VI asrning oxirlarigacha hukumronlik qildi. Bu davrga kelib Markaziy Osiyoda Turk xoqonligi tashkil topdi. Turk hukumronlari mamlakatning siyosiy va madaniy jihatdan yuksalishiga katta ahamiyat berdilar. Qadimgi Vizantiya, Xitoy, Hindiston kabi yuksalgan mamlakatlar bilan savdo-sotiq va madaniy aloqalar boshlandi. Masalan, o'sha vaqtga Shosh (Toshkent) savdogarlar shahri, deb nom chiqargan edi.

Umumiy iqtisodiy va madaniy yuksalish jarayonida tibbiyot ham rivoj topdi. Lekin, u davrdagi tibbiyot xaqida aniq ma'lumotga ega emasmiz. Biz o'sha davrda yashagan kishilarning yashash tarzi va ba'zi urf-odatlariga qarab, ularning tibbiy tuShunchalari xaqida fikr yuritishimiz mumkin. Masalan, xoqon huzuriga kelgan chet el vakillari yonib turgan ikki gulxan o'rtasidan o'tar ekanlar. Shundan so'ng ularni xoqon qabul qilar ekan. Extimol bu chet mamlakatdan kelib qolishi mumkin bo'lgan biror bir kasallikning oldini olish uchun qilingan tadbirdir? O'sha davrda yashagan turkiy xalqlar yosh bolalarni kasallikdan saqlash uchun ularning peshanasiga uzoq saqlanib qoladigan bo'yoq bilan xoch suratini chizib qo'yar ekanlar.

Bular oddiy tibbiy choralar, albatta, lekin har holda kasallik tarqalib ketmasligi choralarini ko'rish tibbiyotga ahamiyat berilganligini ko'rsatadi [21].

O'sha davrlarda tibbiyot maxsus kitoblarda bayon etilmagan bo'lsa ham xalq orasida kasallarni muolaja qiluvchi kishilar bo'lar edilar. Bu kishilar asosan o'zlarining empirik tajribalariga asoslanib bemorlarni ancha muvaffaqiyatli davolardilar.

3.3. Qadimgi g'arb mamlakatlarida tibbiyotning rivojlanishi.

Qadimgi Gresiya (Yunoniston) Ovroq qit'asida ilm-fan va madaniyat eng yuksak darajada rivojlangan mamlakatlardan edi.

Bizning eramizgacha qadimgi Yunoniston tibbiyoti to'g'risida rivoyatlar va poemalar, bir qancha madaniy boyliklar (freski, mozaikalar, amforalar, haykallar) shaklida etib kelgan. Qadimgi Yunonistonda barcha sohalar bo'yicha, jumladan tabiblik bo'yicha ham Apollonga sig'inganlar. Qadimgi Yunoniston tibbiyotining tarixini o'rganishda - biz uchun eng dastlabki manba Gomerning (Gomer) "Iliada" poemasidir. Bu asarda yunonlarning Troyan ostonalaridagi jang tafsilotlari yoritilgan. Gomer bu urushda yunonlar armiyasi qismlarida tabiblar ham qatnashganini ko'rsatib o'tadi. Gomerning yozishicha, tabiblar yaradorlarga va kasal bo'lib qolgan askarlarga tibbiy yordam ko'rsatganlar, ularning tanasidan o'qlarni chiqarib olganlar, jarohatlarini bog'laganlar. Muallifning yozishiga qarab o'sha vaqtdagi yunonlarning tibbiyoti qanday darajada rivojlanganligini bilib olish mumkin.

Troyan urushi eramizdan oldingi XII asrda (1193-1184 yillar) bo'lib o'tgan edi, deb yozilgan. Demak, yunonlarda

eramizdan oldingi XII asrdayoq harbiy tibbiyot mavjud bo'lgan [6].

Gomerning «Iliada» asari bilan bir muhim rivoyat bog'liq. Bu poemada bayon etilishicha, Troyan urushida, keyinrok tibbiyot xudosi deb nom olgan tabib - Asklepiy qatnashgan. Uning Maxaon va Podaliriy nomli ikki o'g'li va Xigiena ham Panakeya ismli ikki qizi bo'lgan. Bular ham tabib bo'lganlar va yunon askarlarini davolashda qatnashganlar. Maxaon jarrohlik qilgan. Podaliriy esa terapevt (ichki kasalliklarni davolovchi) bo'lgan.

Yunon tasviriy san'atida Asklepiy ilon o'ralib olgan tayoqqa (hassaga) suyanib turgan baquvvat chol sifatida tasvirlangan. Uning qizi Xigiena esa qo'lida ilon o'ralib olgan qadah ushlab turgan go'zal bir kiz sifatida tasvirlanadi (7-rasm). Ilon o'ralib olgan qadah tibbiyot ramzi sifatida qabul qilingan. Buning ma'nosi Shuki, tabib ilon kabi dono va aqlli bo'lishi kerak (qadimgi zamon odamlari ilonni juda dono va aqlli hayvon deb bilganlar).

Xigiena har qanday kasallikdan saqlanish yo'llarini bilgan, uni salomatlik xudosi deb ataganlar. Shuning uchun kasalliklarning oldini oluvchi usullarni o'rganuvchi fanni xigiena (gigiena) deb ataganlar.

Panakeya esa har qanday kasallikka ham davo bo'ladigan dori tayyorlash usulini bilgan. Bu dorini panaseya deb ataganlar. Xaqiqatda bunday dori bo'lishi mumkin emas. Pagaseya so'zi hozir ramziy ma'noda ishlatiladi. Maxaon haqida ma'lumot yuk. Podaliriyga kelsak, rivoyatlarda yozilishicha, uning barcha kelgusi avlodlari ham tabiblik ishi bilan Shug'ullanganlar.

Asklepiy bilan bog'liq bo'lgan rivoyatda yana bir jihat bor. Rivoyatda aytilishicha, Asklepiy onasidan o'zi tug'ilmagan. Uni otasi Apollon (quyosh xudosi), onasi Kronidaning qornini yorib (kesarcha kesish usuli bilan) chiqarib olgan. Bu rivoyat

Shuni ko'rsatadiki, qadimgi yunon tibbiyotida eramizdan oldingi XII asrdayoq kesarcha kesish usuli ma'lum bo'lgan. Demak, o'sha vaqtda jarrohlik va ayollarni davolash ancha rivojlangan. Qadimgi Yunonistonda tabiblar juda yuksak darajada baholanganlar. Masalan, Gomer Shunday yozadi: «Bitta tajribali tabib o'nta boshqa kasbdagi odamdan afzaldir».

Asklepiy Xudosi haykali

Kolonnada «Asklepiona» – tabiblik ibodatxonasi

Antik davr yunon tibbiyotini o'rganishda asosiy manba «Gippokrat to'plami», deb ataluvchi kitobdir. Bu kitob eramizdan oldingi V-IV asrda yozilgan. Kitob mashhur Yunon tabibi Gippokrat (Gippokrat) nomi bilan bog'liq, chunki kitobni Gippokrat boshlab bergan, uning shogirdlari esa davom ettirganlar. Kitobda so'z asosan amaliy tibbiyot haqida boradi.

Yunonistonda tibbiyot ikki yo'nalishda rivojlangan. Birinchisi amaliy tibbiy kasbning shakllanishi va uning rivojlanishi, ikkinchisi - ibodatxona tibbiyotining paydo bo'lishi. Yunoniston tibbiyoti tarixida ibodatxona tibbiyoti unchalik rol o'ynamagan.

Amaliy tibbiyot esa yaxshi rivojlangan va u muhim muvaffaqiyatlarga erishgan. Bunda qadimgi buyuk yunon faylasuflari (Demokrit, Anaksimen) ning ilg'or ta'limotlari muhim rol o'ynagan. Bu erda Demokritning atomistik nazariyasini alohida ko'rsatib o'tish zarur. Bu nazariya inson

organizmining tabiatini (tuzilishi va xususiyatlari), tuShunishda katta yordam bergan.

Asklepion rekonstruksiyasi

Grek ayol-vrachi mijozdan qon chiqarish muolajasini o'tkazmoqda

Amaliy tibbiyotning rivojlanish yo'li quyidagicha bo'lgan: boyroq tabiblar o'z uylarida kasallarni yotqizib davolash uchun avval kichik, keyinrok esa kattarok kasalxonalar tashkil etganlar. Ular «yatreyya» deb atalgan. Yaxshi tajribaga ega bo'lgan tabiblar kasalxona tarkibida tibbiy maktab ham ochganlar. Bunday maktabda dars beruvchilar «yatrolipt», ya'ni tibbiyot muallimi deb atalardilar, o'qish muddati tugagandan so'ng talabalar imtihon topshirganlar va sofdillik bilan xizmat qilishga qasamyod qilganlar.

Qadimgi Yunoniston shaharlarida odamlarning sog'lig'ini saqlash tadbirlarini amalga oshirish va uni tekshirib turish uchun maxsus tabiblar tayinlangan. Bu bilan sog'liqni saqlash ishlariga birinchi qadam qo'yilgan.

Tabiblar, o'zaro birlasha boshlaydilar, ular ayrim shahar va o'lkalar (orollar)da tibbiyot maktablari (uyushmalari) tashkil etadilar. Suulardan bizga Kroton, Knidos, Kos maktablari ma'lum

Kroton maktabi. Kroton tibbiyot maktabi Italiyada tashkil etilgan edi. O'sha vaqtda Kroton Yunoniston koloniyasi bo'lgan. Kroton maktabining olimlari inson organizmining

tabiati masalasini aniq ishlab chiqqanlar. Bu masalada Kroton maktabi vakillari faylasuf Anaksimening hamma narsaning asosini havo tashkil etadi, degan fikriga asoslanardilar. Bu ta'limni tibbiyot sohasiga Alkmeon (eramizdan oldingi VI asrda yashagan) olib kirib, tibbiyotda pnevmatik nazariyani joriy etdi. Alkmeon o'zining fikrlarini «Tabiat haqida» degan kitobida bayon etdi. Bu erda so'z odam tabiati, uning organizmi haqida boradi. Alkmeon fikricha, odam organizmi va undagi barcha a'zolar Shu pnevmadan kelib chiqadi. Bu pnevma o'zidan har xil qarama-qarshiliklar chiqarish xususiyatiga ega. Masalan: namlik-quruqlik, issiqlik-sovuqlik, achchiqlik-chuchuklik, qattiqlik-yumshoqlik va h. k.

Alkmeon ta'kidlashicha, Shu qarama-qarshiliklar o'zaro muvozanatda bo'lsa, kishi sog'lom bo'ladi, agar muvozanat buzilib ulardan biri ustun kelib qolsa, kasallik paydo bo'ladi. Shundan kelib chiqib, Alkmeon qarama-qarshilikni qarama-qarshilik bilan davolash kerak degan nazariyani ilgari surgan.

Qarama - qarshilik muvozanatda bo'lsa «izonomiya», ulardan biri ustun kelsa «monarxiya» deb ataganlar. «Monarxiya» kasallikka olib keladi, deb o'ylaganlar.

Alkmeon amaliy tabib sifatida ko'p tajribaga ega edi. U yaxshi anatom ham bo'lgan. Alkmeon birinchi bo'lib, ko'rish nervini kashf etdi, Evstaxiy nayini topdi. Bosh miyani tekshirib, unda fikrlash va idrok etish xususiyati borligini aniqladi.

Knidos maktabi. Knidos tibbiyot maktabi Shu nomli shaharda tashkil topdi. Bu maktabga Evrifon asos solgan. Bu maktabdan bizgacha «Ichki kasalliklar» nomli kitob etib kelgan. Knidos maktabining vakillari kasalliklar belgilarini sinchiklab o'rganishga alohida e'tibor berishgan, ular tibbiyot amaliyotiga, yangi dorilardan ohak, oq tuproq, carimsoq piyoz kabilarni kiritdilar. Knidos maktabi amaliy tibbiyot sohasida

ayniqsa muvaffaqiyat qozondi. Odam organizmi tabiati masalasida bular ham krotonliklar singari pnevmatik nazariyaga asoslanardilar. Odam organizmidagi qarama-qarshiliklar masalasida bular faqat ikki qarama-qarshilikni — «issiqlik» va «sovuqlik»ni tan olganlar. Bu qarama-qarshiliklarning muvozanatdagi holatini «kraziya» deb, muvozanatning boʻzili-shni «diskraziya» deb ataganlar. Shu tuShunchaga asosan bular ham qarama-qarshilikni qarama-qarshilik bilan davolashni tavsiya etganlar.

Knidos maktabi vakillarining eng muhim yutugʻi Shundan iboratki, ular kasalliklar patogenezini (rivojlanish yullarini) ishlab chiqqanlar. Bu tuShunchaga binoan, kishi organizmidagi suyuqliklar odam sogʻligʻi va kasalligini belgilaydi. Shunday qilib patogenez nazariyasi ishlab chiqildi.

Koss maktabi. Kos tibbiyot maktabi Qadimgi Yunonistonning Kos orolida vujudga keldi birinchi maʼlumotlar eramizdan oldingi 584 yilga toʻgʻri keladi. Kos maktabining eng yirik namoyandasi mashhur Gippokrat (Gippokrat) dir. Bu olim eramizdan oldingi V-IV asrda yashagan [6,8,35].

Kos tibbiyot maktabining asosiy xarakterli tomoni Shundan iboratki, bu maktab amaliy tibbiyotni yuksak darajaga koʻtardi. Xususan, jarrohlik sohasida katta yutuqlarga erishgan. Bu maktab klinik tibbiyotga asos solgan. Gippokrat va Kos maktabining boshqa namoyandalari jarrohlik texnikasini mukammal ishlab chiqqanlar. Chiqqan yoki singan qoʻl va oyoqni davolash, ularni oʻz tabiiy xoliga keltirishga alohida ahamiyat berganlar. Kitobning «Suyak siniqlari» bobida suyaklarni tortib, oʻz joyiga keltiruvchi maxsus moslamalar haqida maʼlumot berilgan.

Kos maktabining eng yashnagan davri eramizdan oldingi V va IV asrlarga toʻgʻri keladi. Bu davr jahonning eng yirik tabibi va olimi Gippokratning hayoti va ijodi davridir. Jahon tibbiyoti tarixida Gippokrat alohida oʻrin egallaydi.

Gippokrat eramizdan oldingi 460 yilda Qadimgi Yunonistonning Kos orolida tug'ildi. Uning hamma o'tmish avlodlari tabiblik kasbi bilan Shug'ullanganlar. Otasi Xeraklid (Geraklid) tabiblar avlodidan edi. Rivoyatlarga ko'ra, Xeraklidning o'tmish ajdodi qadimgi afsonaviy tabib Podaliriyga borib taqaladi, u esa o'z navbatida iloxiylashtirilgan tabib Asklepiyning o'g'li hisoblanadi. Gippokratning bobosi ham Gippokrat deb atalgan. Umuman bu avlodda uchta Gippokrat bo'lgan. Biz so'z yuritayotgan Gippokrat uchinchisidir. Gippokrat ona tomonidan ham tabiblar oilasiga mansub. Onasining o'tmish avlodlari ham tabiblar bo'lganlar.

Shunday qilib, Gippokrat tabiblar oilasida dunyoga keldi va Shu oilada tarbiya topdi. U tabiblik san'atini dastlab o'z otasidan o'rgandi. Ammo Gippokrat o'z bilimi va tajribasi bilan o'zining ilgari barcha avlodlaridan o'tib ketdi, u juda erta Shuhrat qozondi.

Gippokrat 17-18 yoshida Afina shahriga ko'chib keldi. Bu vaqtda Afina Yunonistonning fan va madaniyati yuksak darajada rivoj topgan shahri edi. Bu shaharda o'sha vaqtda jahonda mashhur bo'lgan olimlar, faylasuflar, arxitektorlar, shoirlar, dramaturglar, sataroshlar va tabiblar yashar edilar. Gippokrat ular bilan muloqotda bo'ldi, o'z bilim va tajribalarini oshirib bordi, o'tmish davrdagi Hakimlarning asarlarini qunt bilan o'rganib, o'z bilimini chuqurlashtirdi.

Gippokrat sayyoh tabib edi, ya'ni u ko'p sayohat qilar, ko'p mamlakatlarda bo'lar, o'sha erlardagi odamlarning turmush tarzi va urf-odatlarini bilan tanishardi. Bundan tashqari, mamlakatning, tabiiy sharoiti, iqlimi, suvi, havo va boshqa tabiiy sharoitlarini o'rganib qaytardi. U erlarda uchraydigan kasalliklarni tekshiradi.

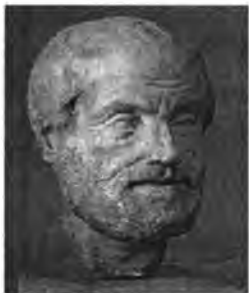
Xususan, u Misrda, kichik Osiyoda, Liviya va qadimgi skiflar mamlakatida bo'lgan. Gippokrat turli geografik zonalarda turlicha odamlar yashashganligini ko'rdi. Ular o'z tana

tuzilishlari, xarakterlari va mizojlari bilan farq qilishlarini aniqladi. Bu turli-tumanlikda qonuniyat borligini topdi. Bu qonuniyat inson organizmi konstitusiyaga, ya'ni organizmning tabiatida o'z ifodasini topdi. Gippokratning ta'kidlashicha, inson umumiy tabiat olamining bir qismidir. Inson, uning tashqi tuzilishi va ichki ruhiyatini Shu tabiat shakllantiradi.

Bu haqida Gippokrat Shunday deb yozgan edi: «Odam organizmning tabiatini tashqi muhit belgilaydi. Jamiyat esa o'z qonun qoidalari bilan odam tabiatini o'zgartirishi mumkin. Bundan ko'rinadiki, Gippokrat odam, organizmiga ijtimoiy muhit ham ta'sir etishini bilgan.

Gippokrat tibbiyotda materialistik g'oyalarni qat'iy yoqlab chiqdi. U tibbiyot sohasida hukm surib kelayotgan mavhum idealistik fikrlarni rad etdi. Tibbiyotni ibodatxona ta'siridan ozod qildi. Naturofilosofik fikrlarga qarshi kasallikni aniqlashda bemorni o'z yotog'ida tekshirish usulini joriy etdi.

Gippokrat odam organizmning tuzilishi va insonning tabiati haqidagi masalani o'sha zamon fani nuqtai nazaridan to'g'ri ifodalab berdi.

Gippokrat o'z shogirdlari bilan katta tibbiy asar yozib qoldirgan. U «Gippokrat to'plami» («Corpus Hippocraticum») deb ataladi. «Gippokrat to'plami» 72 ta katta-kichik kitobcha va maqolalardan iborat. Shulardan 12 tasi Gippokratning o'z qalamiga mansub, qolganlarini uning shogirdlari (o'g'il-qizlari, kuyovi va boshqalar) yozganlar. Gippokrat o'zi tomonidan quyidagi asarlar yozilgan: «Havolar, suvlar va joylar», «Tibbiy qasam», «Epidemiyalar», «Prognostika», «O'tkir kasalliklarda parhez», «Chiqqan bo'g'imlarni solish», «Chiqqan-singanlar», «Boshning jarohatlari», «Richag» («Moslama»), «Qonun», «Aforizmlar» (Hikmatli so'zlar), «Qadimgi tibbiyot haqida».

Ha'zi tarixchilar oxirgi ikki kitob Gippokratdan oldin o'tgan boshqa tabib tomonidan yozilgan va «Gippokrat to'plami»ga kiritilgan degan fikrda bo'lganlar.

«Gippokrat to'plami» tibbiy qasamyod bilan boshlanadi. Uni ko'pincha «Gippokrat qasamyodi» deb ataydilar. «Qasamyod» da bunday deyilgan:

«Tabib Apollon, Asklepiy, Xigieya va Panakeya hamma barcha xudolar nomi bilan va ularni guvohlikka olib, quyidagilarni kuchim va idrokim boricha halol bajarishga qasamyod etaman va yozma ravishda va'da beraman: Meni tabiblik san'atiga o'rgatgan kimsani o'z ota-onam bilan barobar ko'raman, u bilan boyligimni bo'lishaman, agar u muhtoj bo'lib qolsa, yordam beraman, uning avlodini o'z aka-ukalarimdek ko'raman va bu san'atni o'rganishni istasalar, pul olmay va hech qanday shartsiz o'rgataman. O'z ug'illarimni, ustozimning ug'illarini va talabalarimni qo'llanma, og'zaki dars va boshqa usullarda o'qitaman. Men har qanday zarar keltirish va adolatsizlikdan saqlangan holda o'z kuchim va idrokim darajasida bemorning hayot tarzini uning foydasiga yo'naltiraman. Men hech qachon mendan iltimos qilgan kimsaga o'ldiradigan dori bermayman va bunday yo'lni ko'rsatmayman, Shuningdek, hech qanday ayolga bola tushiruvchi dori bermayman. O'z hayotim va san'atimni pok va nuqsonsiz o'tkazaman. Men qanday uyga kirmayin, u erga hech qanday g'arazsiz va yomon niyatsiz faqat bemor manfaatini ko'zlab qadam qo'yaman, ayniqsa, ayollar va erkaklar, ozod kishilar va qullar o'rtasidagi ishqiylardan uzoq bo'lishga intilaman. Davolash jarayonida yoki u siz kishilarning hayotida oshkor qilinishi mumkin bo'lmagan va sir saqlangan nimaiki ko'rgan yoki eshitgan bo'lsam, bu haqida hech kimga hech narsa aytmayman. Menga, Shu qasamyodni so'zsiz bajaruvchi sifatida hayot va san'atda abadiy baxt va qudrat ato etsin. Bu qasamyodni buzuvchilar va yolg'on qasamyod beruvchilar uchun buning aksi bo'lsin!».

Gippokrat Shunday degan: «falsafiy fikrlash qobiliyatiga ega vrach, xudoga qiyos». U yana vrach nafaqat tabiblik san'atiga ega bo'lishi kerak, balki vra-faylasuf va vrach – fuqaro ham bo'lishi kerak deb ta'kidlagan.

Gippokrat umrining oxirida Larissa shahrida yashagan va 80 yoshida Shu erda vafot etgan [6,8,24,35].

Qadimgi Yunoniston tarixining yakuniy davrlari ellinizm davri deb ataladi (eramizgacha asrlar IV-I). Aleksandr Makedonskiyning (eramizgacha asr IV.) g'alabalaridan keyin Yunoniston dovrug'i Misr, Kichik va O'rta Osiyoga tarqaldi. Aleksandriya yirik ellinistik markaz bo'lgan. Ptolemey - Aleksandriya hukumdori, turli sohadagi bilimlarning rivojlanishiga e'tibor bergan, Shular qatorida tibbiyotga ham, ayniqsa anatomiya va jarrohlikka Aleksandriya maktabining asosiy zaif va salbiy tomoni falsafiy qarashlarda idealistik yo'nalishlar bo'lishi bo'lgan.

Aleksandriyaning taniqli shifokorlaridan biri Gerofil bo'lgan. Bu olim eramizdan oldingi 300 yilda tug'ilgan. Gerofil ham o'z tabiblik faoliyatini anatomiyani o'rganishdan boshlagan. U bosh miya, jigar, yurakni sinchiklab o'rganishdan boshlagan. Miya chuqurchalarini tekshirib to'rtinchi qorincha boshqa qorinchalardan kattaroq ekanligini aniqlagan. Yurak ishini tekshirib uning harakatiga uch davr – sistola, diastola, pauza borligini kuzatgan. Arteriya qon tomirlarini tekshirib, uning urishini yurak ishiga monand ekanligini aniqlagan. O'n ikki barmoq eniga teng keladigan ichakni birinchi marta ko'zdan kechirgan. Shunday qilib Gerofil odam anatomiyasini chuqur o'rganib, bir qancha muhim kashfiyotlar qilgan.

Kasalliklarning sabablari to'g'risida Gerofil unchalik to'g'ri fikrda bo'lmagan. U kasallik ilohiy kuchlarga bog'liq degan fikrni ham e'tirof etardi. Lekin, ayrim kasalliklarni davolashda har xil afsunlar o'qish bilan birga dori – darmonlarni ham ishlatardi.

Gerofilning fikricha, har bir kasallikning o'ziga xos dorisi bo'ladi, tabibning vazifasi Shu dorini topib, uni ishlata bilish deb uqtirgan. U amaliy tibbiyotda ko'p moddalardan iborat bo'lgan reseptlarni ishlatgan.

Anatomiya va fiziologiyaning rivojlanishi aleksandriyalik yana bir olim nomi bilan bog'liq. Erazistrat o'zi kichik osiyolik bo'lgan. U eramizdan oldingi uchinchi asrda yashagan. Tug'ilgan yili ma'lum emas, vafot etgan yili 280 yil. Erazistrat tibbiyot ilmini o'sha zamon darajasida puxta bilgan va kasalliklarni muvaffaqiyatli davolagan. Ma'lumotlarga qaraganda Erazistrat tibbiyot ilmini dastlab odam anatomiyasini o'rganishdan boshlagan va bu sohada muhim kashfiyotlar qilgan. Masalan, u birinchilardan bo'lib bosh miya yumshoq va qattiq pardalar bilan qoplaganligi, miya egri-bugri mayda chuqurchalardan iborat ekanligini, miya ichida suyuqlik saqlovchi qorinchalar mavjudligini bilgan. Erazistratning muhim kashfiyotlaridan yana biri Shu ediki, u birinchilardan bo'lib miyada harakatlantiruvchi va sezuvchi asab tomirlari borligini aniqlab bergan edi. Bu bilan u a'zolarining harakatini bosh miya boshqarishini isbotlab berdi. Bu o'sha zamon tibbiyoti uchun katta kashfiyot edi. Erazistrat yurak va qon tomirlarni ham anatomik va fiziologik jihatdan tekshirdi. Ularning harakatini o'z ko'zi bilan ko'rdi. Yurak va yurak dahlizi borligini aniqladi. Qorin bo'shlig'idagi a'zolarini tekshirib, ichak peristaltikasini ko'zdan kechirdi. Peristaltika tufayli ovqat ichaklarda mexanik jihatdan ishlanishi haqida fikr yuritdi. Bu fikr so'nggi tekshirishlarda isbot qilindi [8,24, 32].

Qadimgi Rim tibbiyotining tarixini o'rganishda mashhur tibbiyot olimi Klavdiy Galen va o'sha zamonda yashagan boshqa buyuk hakimlarning asarlari biz uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Bu asarlarda o'sha zamon G'arbiy Ovrupo tibbiyoti va uning erishgan yutuqlari haqida ma'lumot berilgan.

Rimning markazlashgan kuchli davlati sharoitida, tibbiyotning yanada tez sur'atlar bilan rivojlanishi uchun qulay sharoit vujudga keldi. Avvalo, armiya va flot tabiblari vazifalari ta'sis etildi. Ko'p minglik armiyani jangovar holatda saqlash uchun ularning sog'lig'ini saqlash choralarini ko'rish zarur edi. Shu tariqa gospitallarda va harbiy lagerlarda ishlovchilar harbiy tabiblar ko'paydi.

Shunisi qiziqki, dastlab rimliklar, ayniqsa, yuqori tabaqaga mansub kishilar (patrisiylar) davolash ishlari bilan Shug'ullanmaganlar. Ular bu ishni o'zlariga noloyik, ish deb bilar edilar. Davo ishlari bilan ko'proq qullar yoki boshqa mamlakatlardan (masalan Yunonistondan) kelgan Hakimlar Shug'ullanar edilar. Shu sababli Qadimgi Rimning mashhur tabiblari asosan yunonlar bo'lgan. Masalan, Asklepiad, Galen kabi mashhur Rim Hakimlari asli kelib chiqishlari jihatidan yunon edilar.

Asklepiad (eramizdan oldingi 131—5yy.) asli o'zi yunonlik bo'lgan. U Afina va Iskandariyada ta'lim olgan va mashhur Hakim bo'lib etishgan. U eramizdan oldingi 95yilda Rim shahriga ko'chib kelib, umrining oxirigacha Shu erda yashadi.

Asklepiad ham Gippokrat kabi odam tabiati masalasida atomistik nazariyaga asoslanadi. U atomlarni zarrachalar deb ataydi. Olimning fikricha, Shu ko'zga ko'rinmas mayda zarrachalar organizmda mavjud bo'lgan juda nozik naychalar orqali doimo harakatda bo'ladilar. Biror sabab bilan Shu zarrachalar yo'lida to'siqlik paydo bo'lsa, Shu joy o'zgarib, kasallik paydo bo'ladi.

Davolash masalasida Asklepiad quyidagi prinsipga amal qilishni tavsiya etadi: Bemorni ishonarli, tez va azob bermaydigan jarrohlik usullar bilan davolash kerak. U bemorga azob beradigan jarrohlik usullarini juda kam ishlatgan. Ammo o'zi yaxshi jarroh edi. U birinchilardan bo'lib, traxeotomiya usulini ishlab chiqqan. Bemorni davolashda tabiiy omillardan, masalan, toza havo, massaj kabi usullarni tavsiya etgan. Jismoniy chiniqishdan ham keng foydalangan.

Korneliy Sel'sning asosiy xizmati Shundan iboratki, u o'zidan ilgari o'tgan barcha mashhur tabiblarning asarlarini to'plab, bir tartibga keltirdi, uni o'z tajribalari bilan boyitdi va alohida kitob qilib chiqardi. Korneliy Sel's 70 tomlik «Artes» («San'at») nomli asar yozgan. Shu asarning 8 tomi (V-XSH tomlar) tibbiyotga bag'ishlangan bo'lib, u «Tibbiyot haqida» deb ataladi [6].

Bu kitobda tibbiyotning asosiy prinsiplari va amaliy vazifalari bayon etilgan bo'lib, unda ayniqsa, jarrohlik kasalliklari va ularni davolash usullari aniq yoritilgan.

Sel's o'zining bu asarini «San'at» deb atalgan kitobiga kiritgani ham bejiz emas. O'tmishdagi olimlar tibbiyotni san'at deb bilganlar. Ulug' Gippokrat «Tibbiyot eng buyuk san'atdir», degan edi. Xaqiqattan ham kishilarning xastaligini aniqlay olish va uni davolab, sog'aytirib yuborish katta san'atdir. Har bir san'atda bo'lganidek, tibbiyotda ham ma'lum iste'dod va qobiliyat talab etiladi. Qo'lida tabiblik diplomi bo'lgan har bir kishi ham mohir mutaxassis bo'lavermaydi. Tabiblikka bilimdonlikdan tashqari mohirlik va qobiliyat ham talab etiladi. Demak, tibbiyot san'atdir, deb atalgani to'g'ri bo'lgan.

Qadimgi Rimda tabiblar etishtirib chiqariladigan maxsus tibbiy bilim yurtlari bo'lgan. Ularda tibbiyot bilimlaridan tashqari, grammatika, tarix, adabiyot, ritorika (notiqlik san'ati), riyoziyot, falakiyot va falsafa fanlaridan darslar o'qutilgan.

Qadimgi Rim tabiblaridan eng mashhuri **Galendir** (eramizgacha 131-201yy).

Antik dunyoning mashhur tabiblaridan biri - **Klavdiy Galen** edi. U jahon tibbiyoti tarixida Gippokratdan so'ng eng yirik olim va tabib sifatida Shuhrat qozondi. U o'z zamonasida buyuk nazariyotchi olim, anatom, eks-

perimentator, tabib sifatida ma'lum edi. Galen jahon tibbiyoti tarixida katta iz qoldirgan.

Klavdiy Galen 131 yilda Pergam shahrida dunyoga keldi. Uning otasi Niqon mashhur arxitektor bo'lgan. U ancha baddavlat odam bo'lganligi uchun o'z o'g'li Klavdiyga yaxshi tarbiya va bilim bera oldi.

Klavdiy Galen yoshligidanoq atrof tabiatga qizika boshladi. Tibbiy bilimlar va tibbiyotni qiziqib o'rgandi. Klavdiyning zehni va idroki Shu qadar zo'r ediki, u 14 yoshidayoq falsafiy asarlarni, xususan, Aristotel va Platon asarlarini bemalol mutolaa qila boshladi. U 17 yoshga etganda Asklepion deb ataluvchi kasalxona va tibbiy maktabga qatnab tibbiyotni o'rganishga kirishdi. Smiri, Korinf va Iskandariya shaharlarida yashab, bu shaharlardagi olimlardan anatomiya, fiziologiya va amaliy tibbiyotdan bilim oldi. Iskandariyada Galen 9 yil yashab, tibbiyotning hamma nazariy va amaliy sohalarini o'zlashtirib oldi va yuksak bilimli tibbiyot olimi darajasiga etdi. So'ng o'z tug'ilgan shahri Pergamga qaytib keldi. Bu erda 4 yil davomida, gladiatorlar maktabida tabiblik qildi. Bu ham Galen uchun katta tajriba maktabi bo'ldi.

Galen chuqur bilim va yaxshi amaliy tajribaga ega bo'lganligi uchun kasallar va jarohatlangan gladiatorlarni muvaffaqiyat bilan davolardi. Buning natijasida u katta Shuxrat qozondi. 164 yilda Galenni Rimga, imperator Mark Avreliy saroyiga taklif etdilar va uni imperatorning saroy tabibi vazifasiga tayinladilar. Mark Avreliy o'lgandan so'ng Galen uning o'g'li Kommodning shaxsiy tabibi bo'lib qoldi. Saroy tabibi vazifasini o'tash ancha vaqtni olar edi. Lekin Galen imperator, uning oilasi va saroy amaldorlarini kasalliklardan davolabgina qolmay, bo'sh vaqtlarida kitob o'qish, turli tajribalar o'tkazish bilan Shug'ullanardi. Xususan, u anatomik va fiziologik tekshirishlar olib borardi. Anatomiya sohasida Galen bir qancha kashfiyotlar qildi. Masalan, u bo'shliq - organlarining (me'da,

bachadon, tomirlar) devori bir qavat emas, balki bir necha qavatdan iborat ekanligini aniqladi. Galen yurak va tomirlar ishini chuqur o'rgandi. Galen anatomiya va fiziologiya fanini ancha boyitdi. Masalan, nafas olish jarayonini tekshirib, unda ko'krak mushaklari va diafragmaning ishtirok etishini isbot qildi. Ular ko'krakni kengaytirib nafas olishga yordam berishni ko'rsatib berdi. Galenning eng katta xizmatlaridan biri Shuki, u birinchi bo'lib tibbiyotda tajriba usulini joriy qildi. U tajriba yo'li bilan odam miyasining asosiy funksiyalarini aniqlab berdi. Tibbiyotda odam miyasi organizmdagi boshqa bezlar kabi katta bezdir, degan fikr hukm surar edi. Galen bu fikrni noto'g'ri ekanligini isbot qildi.

Miya - harakat, fikrlash, sezgi va ruhiy faoliyat markazi ekanligini isbotlab berdi. Mashhur faylasuf Aristotel esa kishilarning sezish va fikrlash markazi yurakdir, degan fikrda edi. Galen miyadan chiqadigan 7 juft nerv tomirlarini va adashgan nervni topdi. Hayvonlarning orqa miyasining har eridan kesib quyib, harakat qilish va sezish funksiyasining yo'qolishini tekshirdi va miya xaqiqatdan harakat qilish va sezish markazi ekanini isbotlab berdi. Galen o'zining tajriba usullari bilan tanada qonning tomirlardagi harakatini ko'rsatib berdi. Ammo bunda bir xatoga yo'l qo'ydi. U qon aylanish sistemasining markazi jigardir, deb o'ylagan edi. Uning fikricha, qabul qilingan ovqat jigarda qonga aylanib, tomirlarga to'shadi va tomir orqali a'zolariga borib, shimilib, yo'q bo'lib ketadi. Galen yurakning o'ng qorinchasi bilan chap qorinchasi o'rtasida ochiq yo'l bo'ladi, bu orqali qon o'ng qorinchadan chap qorinchaga o'tadi, deb o'ylagan edi.

Galen kasalliklarning kelib chiqishi masalasida o'sha davrdagi tuShunchaga binoan gumoral nazariyaga asoslangan. U odam tanasidagi turli suyuqlik sog'liqni ham, kasallikni ham belgilaydi, deb tuShunar edi. Galenning fikricha, har qanday kasallik 4 davrni kechiradi: kasallik boshlanishi, rivo-

jlanib borishi, to'liq rivojlangan davri va kamayish davri. Bu tuShuncha ba'zi yuqumli kasalliklarga nisbatan to'g'ri bo'lsa ham, uni hamma kasallikka yoyish to'g'ri emas.

Galen Gippokratning odam organizmi konstitusiyasi (mizoji) haqidagi ta'limotini qo'llab-quvvatladi. Galen bu holat organizmning o'ziga xos xususiyati hamda tanadagi suyuqliklarning qaysi biri ustunligiga bog'liq degan fikrda edi. Kasalliklarni davolash masalasida Galen bir qancha yangi usul va tadbirlar ishlab chiqdi. Xususan, u dori-darmondan foydalanishning orginal usulini qo'lladi. Galen dori tayyorlashda har xil dorivor o'simliklardan ularning shifobaxsh qismini ajratib olib, ulardan eritma, qaynatma, xab, tolqon (poroshok) kabi dori tayyorlash usullarini o'ylab topdi. Bunday dorilar Galen preparatlari deb ataladi.

Gippokrat o'z vaqtida tabiatda tayyor dorilar mavjuddir, deb yozgan edi. Galen bu fikrga qo'shilmaydi. Uning fikricha, tabiatdagi dorivor o'simliklarda ortiqcha keraksiz moddalar ham bo'ladi. Galen doriShunosning vazifasi aynan dorini bu ortiqcha keraksiz moddalardan ajratib olishdir, deb uqtiradi. Shuningdek, u dorilarning miqdor va hajmi mutanosibligini belgilab berdi. Galen etiologiya va patogenez masalalariga oid ham bir qancha asarlar yozgan. Terapiya masalasida Galen ham qarama-qarshilikni qarama-qarshilik bilan davolash kerak, degan prinsipda turgan. Bunda organizmning o'z ichki kuchlarini ham ishga solish zarurligini uqtiradi.

Galen dietoterapiyaga alohida ahamiyat bergan. Uning fikricha, parxez yo'li bilan ko'p kasalliklarni davolash mumkin. U kasalliklarning oldini olishda jismoniy mashg'ulotlarning rolini ham alohida ko'rsatib bergan. Galenni Xerontologiya (Gerontologiya) fanining asoschisi, deb atasa bo'ladi. U qari odamlarning tanalari va a'zolarida ro'y beradigan o'zgarishlarni juda chuqur tekshirib chiqqan. Galenning fikricha, qarilikda organizmning tabiiy biologik holati o'zgarib, tana

qurigan daraxt kabi bo'lib qoladi. Qari odamlarning ishtahasi kamayadi, organizm tez charchaydigan bo'lib qoladi, ovqat yaxshi hazm bo'lmaydi, muskul harakatlari cheklanib qoladi. Qarilarga xos kasalliklar ham bo'ladi. Masalan, har xil artrit va artrozlar, podagra, astma, parez va falajlar, suyaklar, umurtqa ustuni deformatsiyasi va x. q. Qari kishilarning salomatligini saqlash uchun Galen avval ovqat rejimini tartibga solish, asta-sekin jismoniy mashg'ulotlar bilan Shug'ullanish, me'da - ichak yo'llarining buzilishidan saqlanish kerakligini uqtiradi. Qariyalar uchun maxsus gigienik tadbirlar tavsiya etgan.

Galen juda ixtidorli olim bo'lgan. U fanning ko'p sohalariga oid (400 dan ortiq) asarlar yozgan. Shularning ko'pchiligi tibbiyotning turli sohalariga bag'ishlangan. Ularda, xususan, tibbiyotning barcha nazariy amaliy sohaları bayon etilgan. Bundan tashqari, Galen ensiklopedik olim sifatida falsafa, riyoziyot, grammatika, mantiqqa oid ham asarlar yozgan. Ammo, tibbiyotga ko'prok ahamiyat bergan. Galen o'zining tibbiy asarlarida bu sohaning muhim mavzularini qamrab olgan. Xususan, anatomiya, fiziologiya, ichki kasalliklar, gigiena, jarrohlik, ayollar kasalliklari to'g'risida aniq ma'lumot bergan.

Galenning tibbiyotga oid eng muhim asarlaridan: «Anatomik tekshirishlar», «Odam tanasi qismlarining ahamiyati», «Tabiblik san'ati», «Davo usullari», «Tananing kasallangan a'zolari haqida», «Dorilarning tarkibi haqida », «Xigiena», « Gip-pokratcha qoidalar» va h.k. Galenning ko'p asarlari Rimga, o't ketgan vaqtda yonib ketgan. Bizgacha uning faqat yuzga yaqin tibbiy asarlari etib kelgan. «Tabiblik san'ati» va «Davo usullari» da Galen o'zining tibbiyotga bo'lgan munosabati tibbiyotning ahamiyati va uning vazifalari haqidagi o'z fikrlarini bayon etgan [8].

Galenning tibbiyotga oid eng yirik asarlaridan biri «Odam tanasi qismlarining ahamiyati» nomli kitobidir. Bu asar 17

jilddan iborat bo'lib, unda odam organizmining tuzilishi, uning xususiyatlari va organlarining funksiyalari haqida so'z yuritiladi. Galen anatomiya va fiziologiya fanlarini bir-birlari bilan juda bog'liq fanlar deb bilgan. O'zi anatomik tekshirishlarni fiziologik ko'zdan kechirishlar bilan birga qo'shib olib borgan. Galen har bir a'zo ma'lum vazifani bajaradi; demak, biror a'zoning tuzilishini o'rganishda - uning funksiyasini hisobga olish kerak deydi. Galen har bir tabib odam anatomiyasi va fiziologiyasini bilishi shart, deydi, chunki kasalliklar har bir ayrim a'zoda kelib chiqib, uning tuzilishi va funksiyasini o'zgartiradi. Galen har bir organing vazifasi oldindan belgilab qo'yilgan, keyin Shu organ yaratilgan, deb o'ylagan edi. Galen o'z dunyoqarashi nuqtai nazaridan dualist edi. U material va ideal borliqni tan olgan. Umuman u idealistlikka moyil edi. Masalan, Galen odam organizmidagi fiziologik jarayonlarni yo'naltiruvchi qandaydir ilohiy kuch bor, deb faraz qilgan. Chunonchi, harakatga keltiruvchi kuch, ovqat hazm qildiruvchi kuch, yurak ishini boshqaruvchi kuch va h. q. Galenning fikricha, dorilar o'z massasi bilan emas, balki ular inson ichiga kiritib qo'yilgan kuch ta'sir qiladi deb o'ylagan. O'rta asr dorilfununlarida Galenning kitoblari darslik sifatida o'qitilgan. Hozir ham Galenning ba'zi asarlari qimmatini yo'qotgan emas. Galen 201 yilda 70 yoshida Rimda vafot etdi.

IV BOB. O'RTA ASRLARDA XALQ VA ILMIY TIBBIYOTNING RIVOJLANISHI

Turli xil davlatlarda qadimiylik bilan o'rta-asrlik chegarasi o'ziga xos vaqtda, Xitoyda bu e.av III-II asrlarda, Hindistonda – bizning eramizning birinchi yuz-yilliklarida sodir bo'lgan, Kavkaz va O'rta Osiyoda bizning eramizning IV-VI asrlarda, G'arbiy Ovroqada V-VI asrlarda, Rossiyada - IX asrda sodir bo'lgan. O'rta - asr davlatlarining o'ziga xos tomonlari quyidagilardan iborat, jamiyat hayotida ikkita dushman taraf bo'lgan: feodallar va krepostnoy dehqonlar. Biroq keyingi rivojlanish va o'sish bilan yangi savdogarlar va hunarmandlar qatlami ham – yangi jamiyat progressiv burjuaziya timsolida rivojlanadi.

4.1 Vizantiya va Arab Xalifaligi tabobati

G'arb Rim imperiyasi qulashidan so'ng, saqlanib qolgan Sharq Rim imperiyasi Vizantiya deb ataladigan bo'ldi. Uning tarkibiga Misr, Kichik Osiyo davlatlari va Suriya kirgan. Ushbu davlatlarda ziroatchilik (zig'ir, paxta, halla, sabzavotchilik), hunarmandchilik (shisha, temir va zargarlik buyumlari, gilamlar, tolalar), chorvachilik rivojlangan. Aleksandriya, Damashq, Antioxi, Efes kabi yirik shaharlari savdogarchilik va ilm olish markazi bo'lgan. Hindiston, Seylon, Abissiniya, O'rta Osiyo (Buxoro, Xorazm), Kavkaz, Xitoy kabi davlatlar bilan zich savdogarlik aloqalari sanoatining o'sishiga olib kelgan. Vizantiyada nafaqat antik ilm markazlari – Afinalar, Aleksandriya, Beyrut, G'azzol, balki yangilari ham vujudga kelgan,

Shu jumladan shahar – poytaxt Konstantinopol’ ham. V-VII asrlarda G’arbiy Ovroqada varvarlar (vahshiylar, yovvoyilar) hukmronlik qilganda va iqtisodiy – madaniy kuchsizlanish bo’lganda, ham bu erda ilmiy ijodkorlik va san’atning rivojlanishi to’xtamagan. IX-X asrlarda Vizantiya Sharqiy Ovroqaning eng katta madaniyat markaziga aylanadi. Turk-usmoniy-lari bosib olguncha, Vizantiya Imperiyasi XV asrgacha mavjud bo’lib kelgan.

Qadimgi yunon va rimliklarning tabobatini boshqa madaniy yutuqlari orasida saqlab qolgan. Qadimgi Yunon va Rim tabiblari asarlari bilan Vizantiya shifokorlari juda yaxshi tanish bo’lgan. Vizantiya imperatori Yulian mo’rtadning Oribaziy degan shifokori (326-403 yy) yunon tabobat adabiyotini yig’ib, 70 jildlik «To’plam» (Sinopsis) degan katta ko’lamdagi qomusini tuzgan, ushbu kitob o’ziga qadimgi shifokorlarning asarlaridan ko’p ko’chirmalarni qamrab olgan. Boshqa mualliflarning so’zlari bilan bir qatorda Oribaziy «To’plamga» o’zining xulosalarini va umumlashmalarini yozib koldirgan.

IX asrning o’rtasida Vizantiyada oliy o’quv maktablari mavjud bo’ldi, ushbu muassasada falsafa, matematika, astronomiya, filologiya bilan bir qatorda tabobat ham o’qitilgan. Bu erda birinchi shifoxonalar va dorixonalar vujudga keladi. Katta yo’llardagi karvonsaroylarda yo’lda kasal bo’lib qolganlar uchun xonalar, keyinchalik maxsus xonalar paydo bo’lgan. G’aribxonalardan (tuzalib bo’lmaydigan kasallarga, ruhiy kasallarga turar joy) kasalxonalar mavjud bo’lgan. Kasalxonalariga yordam berish cherkov qo’lida bo’lgan. IV asrda Rim imperiyasiga qarashli Sharqiy erlarida, Kesariyada (Sezariyada), Kappadokiyada(Kichik Osiyo Tumani) birinchilardan bo’lib katta monastir kasalxona tashkil topgan. Shu kabi kasalxonalarning Sharqda, keyinchalik G’arbda ham tashkil etilgan. Vizantiya monastirlarining nizomida kasalxonalarining xo’jalik tartibi, bemorlarning davolanishi, davolash ish-

ini o'qitish va boshqa narsalar haqida batafsil tasavvurga ega bo'lgan [24].

Kiev Rusi, G'arbiy Ovrova va O'rta Osiyo xalqlarining Vizantiya bilan aloqalari tufayli antik dunyoni merosiga o'zini hissasini qo'shgan.

Arab Xalifaligidagi tibbiyot

Arab Xalifaligi deb ataladigan musulmon feodal davlatlarda tabobat birmuncha rivojlangan. Feodal va savdogar arab zodagonlari Islom bayrog'i ostida ko'p sonli urushlar boshlagan. 640 yilgacha Falastin va Suriyani, 634 yilda Misrni, Eronni egallashgan, VII asrning oxirida Armaniston va Gruziyani egallab bo'lishgan. VIII asrda O'rta Osiyoni, shimoliy-G'arbiy Hindistonni, butun shimoliy Afrikani va Pireneya yarim orolini zabt etishgan. Arab Xalifaligi XII – XIII asrlargacha mavjud bo'lgan. Arab Xalifaligining sharqiy markazi Bog'dodda va g'arbiy markazi Kordovada joylashgan. Biroq arab xalifaligiga birlashgan xalqlarning iqtisodiy va madaniy munosabati besh yuz yilgacha saqlanib qolgan. Keng savdogarlikning har tomonlama taraqqiy etishia arab xalifaligida xo'jalik faoliyatini rivojlantirgan.

P.E. Zabludovskiy, A.A. Qodirovning fikricha, Yaqin va O'rta Sharqlardagi, O'rta Osiyoda, ba'zi Ovrova davlatlarida Arab Xalifaligini hukumron bo'lganligi, badavlat va har tomonlama madaniyat, ilm rivojlanishiga olib kelgan, Shuningdek qadimiy Sharq va antik taraqqiyotini meros qilib olib qolgan. XII-XIII asrlardagi o'sib borayotgan: savdogarlik, ziroatchilik va sanoatga yo'naltirilgan sohalar G'arbiy Ovropadan ko'ra Arab Xalifaligida rivojlanish yuqori bo'lgan.

Pergament o'ramli papiruslar o'rniga qo'l yozma kitoblar birinchi bo'lib Sharq mamlakatlarida keng tarqalgan. Kunda-

lik yozuv materiali ya'ni qog'ozni yanada keng ishlatilishiga va kitoblarni uzoqroq saqlanishiga yordam berdi. Xitoyliklarni qog'oz tayyorlash usulini kashf etganliklari natijasida, Samarqandda VII asrda ham ushbu yo'nalish ishga tushgan [8,21,24].

Arab xalifaligi davlatlaridagi madaniyat ko'p millatli bo'lgan. Qanday lotin tili G'arb Ovroqasida katta rol o'ynagan bo'lsa, xalifa davlatlarida ham arab tili Shunday rol o'ynagan. Arablar tomonidan bir qator ilmiy va ma'rifiy markazlar barpo etilgan, ularning ichida ajralib turuvchilari Bog'dod(VIII-IX) va Kordova (X) bo'lgan. G'arb Arab xalifaligida 40 ta kutubxona, 10ta oliy maktablar bo'lgan Shu vaqtda esa G'arbiy Ovroqada faqatgina ikkita universitet bo'lgan – Salernoda va Parijda. Tibbiyot ilmining rivojlanishiga izohlovchilar va arab tilidan lotin tiliga tarjima qilgan tarjimonlar katta hissa qo'shishgan, lotin tili o'rta asr Ovroqada hamma olimlar uchun universal til hisoblangan. Shuning hammasi G'arbiy Ovroq shifokorlariga Sharq olimlarining asarlaridan, hamda Sharqda saqlanib qolgan antik tabobat merosi bilan foydalanishiga imkon berdi.

Xalifatning eng ko'zga ko'ringan olimlari turli xil millatlardan bo'lishgan, Shu jumladan suriyaliklar (birinchi xalifat paydo bo'lishiga qadar, katta kasalxonalar va maktablar asoschilari), xorazmliklar, eronliklar (forslar), armanlar, azarbayjonlar, misrliklar, xabashlar, yahudiylar, qisman hindistonliklar va boshqalar. Buxoro, Xorazm, Marv, Samarqand, Damashq, Bog'dod, Kohira, Kordova kabi katta shaharlarda dunyoning mashhur va atoqli olimlari yashab o'tishgan. Arab xalifaligi davridagi olimlarning faoliyati tibbiyotni boshqa tabiiy fanlarga yaqinlashtirdi, nazariy va amaliy tibbiyotni rivojlanishini osonlashtirdi, ko'pchilik dori-darmonlarni olib kirdi, dorivor vositalarni tayyorlashni takomillashtirdi. G'arbiy Ovroq davlatida tibbiyotning rivojlanishiga arab xalifaligi tabi-

blari juda katta xissa qo‘shishgan. Uyg‘onish davridagi Ovropa tibbiyoti rivojlanishiga o‘rta asr Sharq tibbiyoti bebaho manba bo‘lib xizmat qildi.

Kimyo arab xalifaligida katta rivojlanishga erishgan. Sharq olimlari o‘z davriga tegishli xo‘jalik va ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirishi kerak bo‘lgan, Shu jumladan tog‘ sanoati, metallarni, oltingugurt, simobni qayta ishlash va boshqa ishlarda. Al Jabr, Ovroqada Geber ismi ostida tanilgan olim, birinchilardan bo‘lib oltingugurt kislotasini, azot kislotasini, kumush nitratini va boshqa moddalarni olgan. Ular birinchi bo‘lib suv hammomida qo‘llaniladigan suv haydovchi vositalarning loyihasini ishlab chiqishgan va amalda qo‘llashgan, hozirgi vaqtda kimyoviy laboratoriyalarning zamonaviy jihozlanishi distillyasiya, fil‘trasiya va boshqa usullarni kiritdi. Dori-darmon va farmakognoziya rivojlanishi Sharq olimlarining kimyodagi yutuqlari bilan bog‘liqdir. Aynan Sharq davlatlarida birinchi dorixonalar ochilgan, Shu erdayoq shifokorlarni va dorixonalarni kuzatadigan mansabdor shaxslar ham bo‘lgan.

Gigienaning Sharq davlatlarida rivojlanishiga, Arab xalifaligidagi asosan musulmon dini ham katta hissa qo‘shgan. Salomatlik va kasalliklarni oldini olish haqida Islomning muqaddas kitoblarida ko‘p yozilgan. Shaxsiy va jamiyat gigienasiga rioya qilish haqida ko‘p sonli qoida va vazifalar berilgan.

Tana, kiyimni va uy-joyni tozalikda saqlashga, har hafta cho‘milishga, qo‘l va yuzni ibodatdan oldin yuvishni, ovqatdan keyin tish va og‘iz bo‘shlig‘ini chayishni, tirnoqlarni olishni, ortiqcha sochlarni olishni, bolalarni xatna qilishni, kasallar bilan aloqadan chap bermoqni muqaddas kitoblar tavsiya qiladi.

Jasadni oldida turish vaqtini kamaytirish va tezkor dafn qilish jiddiy qoidalari, issiq iqlimda yuqumli kasalliklarning tarqalishini oldini olish choralari bo‘lgan. Hadislarda aytilishicha, ozodalik odam xotirasini kuchaytiradi, uni jozibakor

va yoqimli qiladi, xastalikdan saqlaydi. «Kimki saranjom-sarishtalikga va ozodalikka rioya qilsa, uni Xudo o‘z do‘sti deb biladi».

Boshqa dinlardan farqli o‘laroq musulmonlik ibodatdan tashqari dori-darmonlar bilan davolashni tavsiya etgan, «Keksalikdan tashqari hamma boshqa vaziyatlarga malham bordir, o‘ldiradigan kasalliklardan tashqari hamma xastaliklarga davo bordir». Bemorlarni, tajribali va bilimli shifokorlar davolashlari kerak degan, fikrlar ham bo‘lib o‘tgan. Bemorlar esa, o‘zini tabibman degan har kimga ham ishonavermasliklari kerakligini uqtirishgan. Bolalarni, homiladorlarni va emizadigan onalarni maxsus ovqatlantirishga, hamda bemor va zaif odamlarga yordam berishga muqaddas kitoblarda katta e‘tibor berishgan [21,23,24].

Sharq davlatlari dunyo tibbiyotiga juda ko‘p iste’dodli olim va shifokorlarni etishtirib bergan. Bularni ichiga Abul Qosim az Zaxraviy, Abu Bakr-ar-Roziy va boshqalar kiradi.

Taniqli shifokor va olim **Abul Qosim az Zaxraviy** (VIII – IX v.) G‘arbiy Arab Xalifaligining Kordova shahrida tug‘ilgan (Ispaniya). 30ta dan ko‘p tibbiyotga oid ilmiy ishlarning muallifi. Eng taniqli asarlaridan esa «Jarrohiya va anjomlar haqidagi traktat». Bu qo‘l yozma 317 varaqdan iborat. Asar muqaddima va 3 bobdan iborat (188 bo‘limdan). Bunda 200 ta dan ziyod jarrohlik anjomlarni rasmi va ta‘rifi berilgan. Muqaddimada tibbiyotning vazifalari va maqsadlari keltirilgan. Birinchi bobda (56 bo‘lim) kuydirish usullari keltirilgan. Ikkinchi bobda (97 bo‘limdan iborat) kesish, teshish, qon chiqarish va jarohatlarni davolash masalalari yoritilgan. Uchinchi bobda esa suyak chiqishini joyiga solish usullari keltirilgan.

Abu Bakr Ar Roziy 28 avgust 865 yil Ray (Eron) shahrida savdogar oilasida tug‘ilgan. Yoshligidan Ar Roziy musiqqa, adabiyot, astronomiya, matematika bilan Shug‘ullangan. Keyinchalik falsafa, ximiya va tibbiyot bilan kiziqqan. U

juda ko'p safarda bo'lib, Kair, Buxoro, Bog'dod, Kordova va boshqa shaharlarda bo'lgan. Bog'dod va Ray shaharlaridagi shifoxonalarida ishlagan. Bog'dod shahridagi shifoxonasining qurilishida ishtirok etgan va keyinchalik 20 ta shifokordan iborat shifoxonani boshqargan. Shifoxona qurilishi uchun joy topish maqsadida juda qiziqarli usul topgan: u har bir shahar chetiga go'sht bo'laklarini osib qo'ygan va qaysi joylarda go'sht bo'laklari ko'p saqlanishini va chirimasligini kuzatgan. Ushbu joy eng toza va shifoxona qurilishiga to'g'ri keladigan deb topilgan. Ar Roziy shifoxonasi bir necha bo'limdan iborat bo'lgan, bularning ichiga: ko'z kasalliklari, terapiya, jarrohlik va shifokorlarni tayyorlash maktabi kirgan. Tibbiyot maktabining talabalari amaliyotni shifoxonada o'tkazishar edi. Shifoxona shtati kichik va katta shifokorlar iborat bo'lgan. Agar shifokorlar tashhis qo'yishga qiynalishganda bemorni Ar Roziy ko'rikdan o'tkazgan. U birinchilardan bo'lib Sharqda kasallik tarixini yozish usulini kiritgan.

Ar Roziy chechak bilan kasalligi bilan qayta kasallanmasligini bilgan va variolyasiyani qo'llagan. Kimyoni bilganligi uchun, u maymunlarda dorilarning dinamikasini aniqlagan. Ar Roziy mohir jarroh bo'lib u suyak chiqishini, suyak sinishi, jarohatlarni davolagan; yot jismlarni olish uchun qo'llaniladigan asbobni tasvirlab bergan, birinchi bo'lib bint va paxtani qo'llagan, qorin bo'shlig'i yaralarini tikish uchun qo'y ichaklaridan ip tayyorlagan.

Kuzatuv natijalarini, tadqiqot va davolash usullarini qo'shib ularni takomillashtirdi. Ar Roziy yozgan: «Shifokorni nafaqat uning o'qigani, balki o'ylash qobiliyati va amaliyotda qo'llashni bilishi ham shartdir». Ar Roziy Gippokratning, Galenning, K. Sel'sning, Sushrutaning asarlarini o'rgangan.

Abu Bakr ar-Roziy o'z ish faoliyatini anatomiya va fiziologiyani o'rganish bilan boshlagan. U nerv va mo'shak funksiyalariga aniqlik kiritgan. Ar Roziy m. Cricothireoideus paral-

ichini ta'riflab bergan, bunda nafas qisilishi va ovoz yo'qolishi kuzatiladi. Ilmiy tibbiyotni rivojlanishiga olib kelgan asarlari: «Ko'rish va ko'zdan nur chiqmasligi», «Ko'z qorachig'ining qorong'ida kengayishi va yorug'da torayishi sabablari». «Odam a'zolarining ishi» asarida organlarning funksiyalari haqida ma'lumotlar berilgan. Ba'zi asarlarida odamning uzoq yashashi va iqlimning odam tanasiga ta'siri haqida ma'lumotlar bor. Ensiklopedik asarlari safiga «Tibbiyotni to'liq qamrab olgan kitobi» (25 jilddan iborat) va «Tibbiyotga oid kitob» kiradi. Roziyning «Chechak va qizamiq» nomli kitobi ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Har birini kechishi, organizmda qanday o'zgarishlar paydo qilishi va qanday oqibatlariga olib kelishi mumkinligi ko'rsatilgan. Bu kitobda boshqa yuqumli kasalliklarga ham keng ta'rif berilgan.

Abu Rayxon Beruniy fikricha, Ar Roziyning qolgan merosi 184ta katta va kichik asarlardan, undan 68 tasi bizning vaqtimizgacha etib kelgan. Umrini oxirlarida Ar Roziy Ray shahriga qaytib kelgan va uni tark etmagan. 28 oktyabr 925 yilda 60 yoshda u vafot etadi [21,24,28,33].

4.2. O'rta asrlarda O'zbekistonda tibbiyotning rivojlanishi.

O'rta asr davrining boshlarida O'rta Osiyo xalqlari o'zbeklardan, qoraqalpoqlardan, tojiklardan iborat bo'lgan. Miloddan avval O'rta Osiyo dehqonlari sug'orish uchun kanallar barpo etishni bilganlar. O'rta Osiyodagi xalqlar katta shaharlar va ularni katta devorlar bilan barpo etganlar. Bunday shaharlarda hunarmandchilik juda rivojlangan.

VIII asr boshida O'rta Osiyoni arablar bosib olganlar. Ular o'zi bilan musulmon dini va arab tilini olib kelganlar. Hamma davlat, fan ishlari va badiiy asarlar arab tilida yuritilgan. Arab

tilini biladigan ko'p o'qimishli insonlarga dunyoviy badiiy va ilmiy asarlardan foydalanish mumkin bo'lgan. O'sha davrgacha greklar, rimliklar, vizantiyaliklarning asarlari arab tiliga o'girilgan. Bu esa O'rta Osiyoda rivojlanishga olib keldi va O'rta Osiyo Sharqning rivojlangan mamlakatlari safidan joy egalladi.

Somoniylar arablarning hukumronligiga qarshi ko'rashishi evaziga O'rta Osiyoda Somoniylar sulolasining hokimligi boshlanadi. Somoniylar davlatida qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik va sotuvchilik uchun hamma shart – sharoitlar bor edi. Savdo yo'llari mamlakatni Xitoy, Hindiston, Rossiya, Kavkaz davlatlari bilan bog'lab turar edi. Somoniylar va boshqa sulolalar hukumronligida X va XI asrlarda O'rta Osiyo madaniyati juda katta rivojlangan. Somoniylar davlatining poytaxti - Buxoro va Xorazm poytaxti - Urganch ilm fan va madaniyat markazlari edi: Buxoroda Somoniylar kutubxonasi va Xorazmda – olimlar jamiyati (akademiya) bo'lgan. Katta shaharlarda kasalxona va dorixonalar bo'lgan.

O'rta Osiyo tibbiyotining nazariy asosini mizoj tuShunchasiga bog'langan- odamning tabiati. Asosiy tuShunchalar Qadimgi Gresiyalik naturofilosoflarning postulatlarini bilan bog'langan. Mizoj nazariyasiga ko'ra odam tanasi issiq va sovuq sifatlarga ega. Keyinchalik Abu Ali Ibn Sino yangi tuShunchalar kiritdi - bularga rutubat va rutubatsizlik kiradi, bular - ikkilangan mizojdir. Agarda oddiy mizojda 1 sifat ustunlik qilsa, murakkab mizojlarda – ular birikadi. Shu sifatlar 4ta unsurlarga to'g'ri keladi: er – quruq, suv – ho'l, havo – sovuq, olov – issiq, bulardan nafaqat odam tanasi iborat, balki butun borliq. Sog'lik – bu 4ta sifatni muvozanati, kasallik esa – bu muvozanatni buzilishi. Mizoj yosh sari o'zgaradi issiqdan sovuqqa, ho'ldan quruqqa. Mizoj jinsga bog'liq. Mizoj odam tanasining suyuqligining miqdoriy va sifatiy o'zgarishlarga bog'liq (qon, safro, savdo, flegma). Davolash usullarini

qo‘llayotganda dori va ovqat mahsulotlari ham mizojga bog‘liq ekanligini unutmaslik kerak, bu qarama-qarshilik prinsipiga asoslangan holda olib boriladi.

O‘rta Osiyoning ko‘zga ko‘ringan olimlaridan biri bu Abu Nasr Farobiydir. Abu Nasr Farobiy mashhur o‘rta osiyolik faylasuf. Uni «Sharq Aristoteli» deb atashgan. Boshqa fanlar bilan birga u tibbiyotni ham o‘rgangan va bir necha asarlar yozgan: «Odam tanasining tuzilishi haqida», «Nazariy va amaliy tibbiyot». Birinchi kitobda odam tanasining tuzilishi va vazifalari keltirilgan, Shuningdek kasalliklarning sabablari, davolash usullari va oldini olish haqida ma‘lumotlar berilgan. Ko‘p e‘tibor to‘g‘ri ovqatlanishga qaratilgan. Ikkinchi kitobda tashqi muhitning odam sog‘lig‘iga ta‘sirini tahlili keltirilgan [21]. Farobiy bo‘yicha tibbiyotning asosiy vazifasi bu odam sog‘ligini saqlashdir.

Abu Nosir Farobiy – o‘rta asr buyuk faylusufi, uni « Sharq Aristoteli» deb nomlashgan. Farobiy bir necha fanlar qatori tibbiyot bilan ham juda chuqur Shug‘ullanib, odam tuzilishi, nazariy va amaliy tibbiyot haqida bir qancha kitoblar yozgan. u organlarning tuzilishi va funksiyasini buzilishi, o‘sha paytlarda ma‘lum bo‘lgan kasalliklarning sabablari, davosi va profilaktikasini yozib qoldirgan. U asosiy e‘tiborni rasional ovqatlanishga qaratgan. Ikkinchi kitobida u tashqi muhitni inson organizmiga ta‘sirini o‘rgangan va tibbiyotning asosiy vazifasi insonlar sog‘lig‘ini saqlash deb hisoblagan.

Sharq va butun dunyo olimlari orasida ko‘zga ko‘rinadigan geograf, matematik, astronom VIII va IX asrlarda yashagan Muhammad – Al Xorazmiy muhim o‘rin tutadi. Al-Xorazmiy «dunyo manzaralari» kitobida Sharqiy Ovropaning geografik va etnografik tuzilishi haqida yozgan. U o‘rta asr allomasi sifatida juda ko‘p izdoshlari bo‘lgan bular qatorida XV asrda Samarqandda katta observatoriya qurdirgan Temurning nabirasi Ulug‘bek, kiradi [6, 21].

996 yilda shimoliy Xorazm hukmdori Ma'mun ibn Muhammad Xorazmni birlashtirdi va Urganch davlat poytaxti bo'ldi. A.A. Abdullaeva i A.A. Qodirovlarning ma'lumotiga ko'ra Ma'munning vafotidan so'ng 997 yilda uning o'g'li 20 yil davomida davlatni boshqargan, mustaqillikni va harbiy sohani kuchaytirish siyosatini yo'lga qo'ydi va X asr oxiri XI asrning boshlarida Urganch Sarqning juda chiroyli shaharlaridan biriga aylandi.

1010 yilda Xorazmda birinchi akademiyaga asos solindi va u erda o'sha davrning mashhur olimlari ish olib borishgan. Bu o'sha paytdagi O'rta Osiyo ilm fanining rivojlanishiga katta turtki bo'ldi, buning ustiga xorazmshoh Ali Abbos-Ma'mun II Ma'munning o'zi ham ilm fanga juda qiziqib etuk matematik va astronom bo'lgan. Shuning uchun u qo'shni davlavlardan buyuk allomalarni o'zini qasriga taklif etadi. U Abu Rayxon Beruniyini taklif qilib, uni Akademiyani boshlig'i etib tayinladi.

Akademik V.N. Ternovskiy Shunday deydi: «Xorazm – shohi Ali ibn Ma'mun san'at va fanni butun dunyoga yoydi. Sulton Gurganj saroyida juda ko'p olimlar yozuvchilar va rassomlar ish olib borgan. Ular kiyim-kechak oziq- ovqat va moddiy jihatdan juda yaxshi ta'minlangan bo'lib, ular fanning har qanday yo'nalishi bilan Shug'ullanishlari mumkin bo'lgan. Ilmiy ishlar va suhbatlar Ibn Sinoning ilmiy chuqur bilim olishiga yordam bergan. Aynan Buxorodan kelib akademiya a'zosiga aylangan Ibn Sino o'zining «tib qonunlari» kitobini yozgan. Beruniyning «Geodeziya», Abu Ali Ibn Sinoning «tib qonunlari» rus olimlari Rozen, I.Yu. Krachkovskiy, S.P. Tolstoyning asarlaridan Mamun akademiyasining tarkibi haqida ma'lumotlar olish mumkin. Mamun akademiyasida 100 dan ortiq faylasuf, pedagog, astronom, tarixchi, yozuvchi va rassomlar faoliyat olib borishgan. Ulardan 20 tasidan ortig'i tibbiyotga aloqador bo'lgan. Akademiyaning ishida Abu Rayxon

Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Saxl Masixiy, Sharafutdin ibn Abdullo Iloqiy, Abu Mansur Qamariy, Abu Xair al-Hammar, Abu Nosir Ibn Muhammad ibn Banu Iroq, Abu Abdullox-Xuseyn Ibn Ibrohim at - Tabari - at Notiliy va boshqalar, ularning har biri o'zidan keyin iz qoldiradi. Akademiya oldida madrasa ochilgan har bir a'zosining 2 tadan ortiq shogirdi bo'lgan va Shunday qilib 200 dan ko'p talaba bo'lgan. I. Karimov asarlaridan ma'lum bo'ladiki shariat qonunlari bo'yicha ilm berilgan (ulum ash-shicha) va arab falsafasining qo'shilishi bilan (al-ulum al-arabiya) aks etadi. Lekin arab mamlakatlariga bog'liq bo'lmagan fanlarga ham, ular e'tibor bergan: falsafa, mantiq, tibbiyot, arifmetika, geometriya, astronomiya, musiqa, mexanika va kimyo [1,21].

Akademiya rahbari Abu Rayxon Beruniy 973 yil 4 sentyabrda Xorazmning avvalgi poytaxti bo'lgan Kati shahrida tug'ilgan. To'liq ismi **Abu Rayxon Muhammad ibn Axmad al - Beruniy**. O'smirlik davridayoq u astronomlar, matematiklar, yozuvchilar va hakimlar orasida mashhur bo'lgan. 21 yoshida u fazoni o'rganish uchun qurilmani konstruksiyalashtirib birinchi marta globus yaratgan. 1005 yilda Xorazmshox Ali ibn Mamunning taklifi bilan Xorazmga qaytadi. Xorazmshox har xil davlatlardan olimlarni taklif qilib bu ilmiy jamiyatni «Mamun akademiyasi» deb nomladi. Beruniy akademiyaning rektori va tashkilotchisi bo'lib, o'zi juda faol ish olib borgan. Beruniy Xorazmshox saroyida to 1017 yilgacha yashagan. Ilmiy ishlardan tashqari, u Xorazmshoxlar saroyida muhim diplomatik ishlarni olib borgan va bu uning juda yuqori madaniyatli ekanidan dalolat beradi. Beruniy juda ko'p tillarda gaplasha olgan jumladan: fors, so'g'd, siriy, grek, yahudiy tillarida, Shuningdek sanskrit tilini ham o'rgangan.

Geologiya, mineralogiya, farmakologiya, fizika, kimyo, botanika, tarix, arifmetika, algebra, geometriya, trigonometriya va astronomiya fanlarining rivojiga ulkan hissa qo'shgan. U birinchilardan bo'lib er quyosh atrofida aylanishini aytgan. Umri davomida Beruniy 143 ta asar 27 ta boshqa olimlar asarlariga ham o'z hissasini qo'shgan. Beruniy Shug'ullanmagan fanlarni aytish juda qiyin. «Xorazm tarixi», «aholi yashash punktlari orasidagi masofoni aniqlash uchun shaharlar chegaralarini aniqlash» «yulduzlar haqidagi fan», «aql rad etadigan va qabul kiladigan hind ilmiy yutuqlarini o'rganish», «astrologiya», «Qonun Masud». Tibbiyot sohasida u «Kitob Saydala fit tib» asarini yaratgan, ungacha farmakologiyaga oid bunaqa kitob bo'lmagan O'rta Osiyoda. O'rta asr farmakolog olimlarning fikricha ushbu kitob nazariy va amaliy tibbiyotning tayanchi bo'lib xizmat kilgan. Kitob oddiy hamda murakkab dorilar bo'limlariga bo'lingan; tibbiyot qonun qoidalari va farmakologiya yo'nalishida ish olib borgan olimlar xulosalari keltirilgan. Bitta bo'lim inson organizmiga musbat va manfiy ta'sir etuvchi omillar, sanitar-gigienik normalarga bag'ishlangan. Shuningdek organizmga foydali ta'sir etuvchi murakkab dorilarni aniqlashga katta e'tibor qaratgan. O'zining asarida Beruniy moddalarning xossalari, xarakteristikasi, ularning inson organizmiga ta'siri va organizmning ushbu moddalarga reaksiyasini aks ettirgan. Zaharga bag'ishlangan bo'lim bo'lib, maxsus usullarni qo'llab qayt qilish va xuqna orqali organizmdan zaharlarni haydab chiqarish usullari keltirilgan. Beruniy 1048 yil 11 dekabrda G'azna shahrida olamdan ko'z yumdi [1,21].

Abu Saxl Masixiy (970 -1017yy.), «Akademiya» a'zosi 1010-1017yy. Taniqli bilimdon, faylasuf, mantiqchi, mashhur shifokor. Jurjonda tug'ilgan va ilk tibbiy bilimlarni Shu erda olgandan, keyin Bog'dod va Xurosonda davom ettirib o'z bilimini takomillashtirgan. Abu Saxl Masixiy Abu Ali Ibn Sinon-

ing «Tibbiyot haqida yuz savol» asarini o‘qib chiqgach uni sirtidan o‘ziga ustoz deb tan olgan. Masixiy 997 yilda Xorazmda bo‘lganida Abu Rayxon – Beruniy bilan tanishadi va bu uning ilmini shakllanishida muhim turtki bo‘ladi. Masixiy va Beruniyning, e‘tiqodiy qarashlari har xil edi (Masixiy xristian bo‘lgan) ularni yaqin do‘stlik aloqalari bog‘lab turgan. Abu Saxl Masixiyning Urganchga taklif qilgan Sulton Maxmud G‘aznaviy Xorazmga harbiy yurish qilganidan keyin, qattiq diniy fanatlik sabab, Urganchni, shox saroyini va akademiya kutubxonasini buzadi. Abu Saxl Masixiy bosqinchilar qahridan qochish uchun Abu Ali Ibn Sino bilan shahardan chiqib ketishga majbur bo‘ladi. Ammo keksayib qolganligi sababli unga Qoraqum sahrosi orqali ketish ancha qiyinchilik tug‘dirdi yo‘lda betob bo‘lib qoladi va vafot etadi. «Tibbiyot haqida yuz savol», «Tibbiyot haqida kitob», «Vabo haqida kitob», «Chechak haqida maqola», «Ruh haqida kitob», «Tabiiy bilimlar haqida kitob» va b. dohiy Abu Saxl Masixiyga tegishli.

Abu Saxl Masixiy

Abu Xair al-Hammar

Abu Abdullox Iloqiy

Xorazm akademiyasining yana bir a‘zosi **Abu Xair al – Hammar** bo‘lgan (942 yil tug‘ilgan, vafot etgan vaqti noma‘lum) yoshi ulug‘ tajribali hakimlardan biri hisoblangan. Al –Hammar Bog‘dodda tug‘ilgan va hayotining ko‘p qismini

aynan Shu shaharda o'tkazgan. Voyaga etgach Urganchga etib keldi, o'zining shogirdi bilan ko'pgina biografik kitoblar yozdi, «Shifokorlarni tekshirish», qo'llanmasidan «Akademiya»da shifokorlar ilmiy salohiyatini tekshirish uchun foydalanilgan. Abu Xair al – Hammarning mehnat faoliyatidan ma'lumki, uning bilimi o'z zamonasining boshqa shifokorlardan ancha yuqori bo'lgan. «Odamning yaratilishi va uning organlarini tuzilishi haqida», «Qariyalar rejimi haqida», «Epilepsiya haqida maqola» kabi asarlari mavjud bo'lgan [21].

Abu Abdullox Iloqiy (Sharofutdin Abu Abdullox Muhammad ibn Yusuf Iloqiy) Shoshda (hozirda Toshkent)tug'ilgan Iloq degan joyda. Tug'ilgan yili noma'lum. 1068 yilda vafot etgan. Shosh O'zbekistonning qadimiy shahri bo'lib, ko'plab madrasalar, karvonsaroylar, hammomlar va boshqa jamoat uylari bilan mashhur bo'lgan. Shuningdek kasalxona va dorixonalar bo'lgan. Bu erda o'qimishlilar, faylasuflar va tajribali shifokorlar bo'lgan. Iloqiy madrasada qator diniy predmetlar Shuningdek dunyoviy fanlarni o'rgatgan. Iloqiy bilimini boyitish uchun Buxoroga yuborilgan, u erdan Urganchga borgan. Iloqiy Urganchda, «Mamun Akademiyasi»da shifokor sifatida qabul qilingan. Abu Abdullox Iloqiyning yaratgan asarlari qatoriga «Kasallik sabablari va belgilari haqida», «Davolash usullari», «Tibbiyot haqida jamlanma», «Tibbiyotdan chiqarib olingan», «Qonunlarni qisqartirish» kabi asarlari kiradi.

Iloqiy «Kasallik sabablari va belgilari haqida» kitobida o'zidan oldin o'tgan shifokorlar va o'zining shaxsiy tajribasiga asoslanib har bir kasalliklarning kelib chiqishi va sabablari Shuningdek, davolash haqida yozgan. U davolash amaliyotida vaqtinchalik gumoral nazariya tradisiyasini, qon chiqarishni va o't haydovchi vositalarni qo'llashni taklif etdi. U kasalliklarni tashhislashda bemor pul'sini va tabiiy ajralmalarni diqqat bilan tekshirishni taklif qildi. «Davolash usullari» kitobida o'sha davrdagi barcha ma'lumotlarga asoslanib bemorlarni terapev-

tik, jarrohlik, dietoterapiya, tog‘ havosi va suv bilan davolash usullari haqida yozilgan. Iloqiy «Tibbiyot haqida jamlanma» kitobida shifokorlarning amaliy va nazariy yutuqlari haqida yozilgan. «Tibbiyotdan chiqarib olingan» asaridan kundalik qo‘llanma (tibbiy spravochnik) sifatida foydalanishgan. Muayid at-Tabriziyning fikricha «Qonunlarni qisqartirish» kitobi Ibn Sinoning «Tib qonunlari» kitobining qayta ishlangan va foydalanish uchun qulay shaklga keltirilgan, Shuning uchun u uning quyida aytilgan so‘zlari: «Men «qisqartirilgan qonunlar» asarida izoh berishga qaror qildim. Iloqiyning – bu ikki kitobi tibbiyot o‘quvchilari orasida keng tarqalgan». Shuningdek, Iloqiy o‘z vaqtida Shug‘ullangan shifokorlar orasida ilg‘ori bo‘lgan [21].

Abu Mansur Qamariy (Abu Mansur Xasan ibn Nux-al-Qamariy) uning yashagan sanasi noma‘lum, ammo bu sana Abu Ali ibn Sinoning o‘smirlik davrlariga to‘g‘ri keladi (X ning oxiri XI ning boshi). Shuningdek, u Abu Mansur Buxoriy nomi bilan ma‘lum bo‘lib, Buxoro amirining shaxsiy shifokori bo‘lgan. Qamariy qadimiy Gresiya, Rim, Vizantiyadagi ilmiy asarlarni yaxshi bilganligi uchun, uning asarlari Shularga asoslangan. Abu Mansur Qamariy tashhishlash va davolashni va tibbiy fanlarni ustozlari Abu Ali ibn Sinodan o‘rgangan. Uning mashhur asarlari «Kasallik va kasallar», «Ko‘krak qafasi kasalliklarini davolash haqida», «Qorin vodyankasi haqida», «Mansurning tibbiyoti», «Oddiy dorilar haqida katta jamlanma», «Boylik va farovonlik» kabilar kiradi. «Kasallik va kasallar» kitobida kasallik va sog‘lik muammolarini ochish, odam organizmi xususiyatlari, mijoz tuShunchasini yoritib bergan. Qamariy «Boylik va farovonlik» asarida sog‘lik bu farovonlik deb hisoblaydi; kasalliklar haqida yozadi (ichki va tashqi, isitmalar); tashhishlash va davolash usullari haqida, Shuningdek sog‘lik birinchi navbatda sog‘lom turmush tarziga bog‘liqligi to‘g‘risida yozilgan.

XII asrga kelib Xorazm davlati yana O'rtasiyoning juda buyuk davlatiga aylanadi. Xorazmshohlari savdo sotiq, san'atni, ilmni qo'llab quvvatlashdi. Ayniqsa bu o'zini mam-lakatini gullab yashnashini istagan shohlardan Qutbiddin Mu-hammad shoh davrida ko'zga ko'ringan. U "Akademiya" fa-oliyatini tiklagan. Uning tarkibiga 30 dan ortiq turli mutaxas-sislikdagi olimlar bilan suhbatlar, bevosita shoh ishtirokida o'tkazilgan. O'sha vaqtning eng mashhur shifokorlari Umar Chag'miniy, Ismoil Jurjoniy va boshqalar hisoblanadi.

Umar Chag'miniy (Maxmud ibn Muhammad ibn Umar Chag'miniy) – hozirgi Buxoro hududidagi Chag'min qishlog'ida tug'ilgan. Tug'ilgan yili aniq emas, 1221 yil Urganchda va-fot etgan. Yoshligida u Urganchga ko'chib kelgan, va u erda ta'lim olgan va shifokor sifatida tanilgan. Keyin o'zini malak-asini oshirish uchun Samarqandga ko'chadi va ko'p fanlarni o'rganadi - astronomiya, matematika, fizika, falsafa, tibbiyot. Urganchga qaytgach o'zini ilmiy faoliyatini davom ettiradi va bir qancha noyob asarlar yozadi. U Kopernikdan bir necha yuz yil avval Quyosh sistemasini geliosentrik tuzilishi haqida va fasllarning almashishi erining Quyosh atrofida aylanishi bilan bog'liqligi haqida aytgan. U erning radiusini va aylanasini, oygacha bo'lgan masofani hisoblagan [21].

Abu Mansur Qamariy

Umar Chag'miniy

Ismoil Jurjoniy

Tibbiyotda u o'sha vaqtning eng tajribali shifokori sifatida mashhurlikga erishgan. U «Kichik qonun» kitobini yozgan, ba'zi olimlar uni Ibn Sinoning «Tib qonunlari» asarining qisqartirilgan shakli deb hisoblashadi. Kitob 10 bobdan iborat bo'lib, ular esa bo'limlarga bo'lingan. Kitobda amaliy va uslubiy tibbiyot savollari yoritilgan. Kitobda geografiya, anatomiya, gigiena, ovqat va suyuqliklar, ularni iste'mol qilish va organizmga ta'siri haqida ma'lumotlar keltirilgan. Shu bilan birga kitobda tashqi va ichki a'zolari, teri kasalliklari va boshqa kasalliklarni davolash haqida yozilgan. O'z vaqtida kitob tabiblar orasida katta mashhurlikka ega bo'lgan.

Ismoil Jurjoniy (Zayniddin Abu Ibroxim Ismoil ibn Xasan ibn Axmad al-Husayn al-Jurjoniy). 1080 yil Eronning Gurgan (Jurjon) shahrida tug'ilgan, 1141 yil Mavrda vafot etgan. Lekin, M.A. Gaidov fikriga ko'ra uning tug'ilish joyi Xorazm hududidagi Jurjoniyadir. 1110 yil u Urganch shoxi Qutbiddin Muhammad Anush Teginning saroy shifokori bo'lgan. Bu uning hayotining eng sermahsul paytlari edi: u saroy bo'yidagi shifoxona va dorixonani boshqarardi, saroy shifokori sifatida ilmiy va amaliy mashg'ulotlar bilan Shug'ullanadi, kitob yozadi. Bir necha vaqtdan so'ng u Mavrga keladi, Shu erda umrinig oxirigacha yashaydi. Uning quyidagi tibbiyotga oid asarlari mavjud: «Xorazmshoh xazinasasi», «Kasalliklarni aniqlash usullari «Ibn Sino haqida so'z», «Tibbiyotning mohiyati», «Dorilar xazinasasi».

«**Xorazmshoh xazinasasi**» - organizm anatomiyasi va fiziologiyasidan boshlab, kasalliklarga tashhis qo'yish va davolash haqidagi 600 betdan ortiq ensiklopedik asardir. Bu kitobda salomatlikni saqlash uchun kasalliklarning oldini olish chora-tadbirlari muhimligi haqida aytib o'tilgan. Uning fikriga ko'ra odam tabiatning bir qismi bo'lib, u tabiat bilan uzviy bog'liq. Ko'p narsalarda uning fikri Ibn Sinoning fikri bilan to'g'ri keladi. Bu kitobni ichki kasalliklar propidevti-

kasi, travmatologiya, xususiy patalogiya va terapiya bo'yicha qo'llanma deb hisoblasa bo'ladi.

“Dorilar xazinası» nomidan ko'rinib turganidek, farmakologiya va doriShunoslik haqidagi asardir. Unda o'sha vaqtda qo'llanilgan hamma dori vositalari keltirilgan.

“Tibbiyotning mohiyati” bu amaliy tibbiyot bo'yicha asarlar to'plamidir. Unda qisqa shaklda o'sha vaqtda eng ko'p uchragan kasalliklarning simptomlari va davolash usullari yozilgan [21].

Qoraxoniylar davrida O'zbekiston tibbiyoti

X asrning oxirida O'zbekiston hududi turklar - Qoraxonidlar tomonidan egallangan. Somoniylar avlodi hukumronligi tugagandan keyin, Qoraxoniylar hukumronligi boshlandi. Qoraxoniylar Somoniylar kabi iqtisodiyot va madaniyatni rivojlantirishga harakat qilishgan. XI asrdan boshlab, Tamg'ach-Xonning buyrug'i bilan Samarqand poytaxt bo'ldi. Shaharda ko'p binolar, ularning orasida shifoxonalar qurila boshlandi. 1066 yilda Samarqandda «Tibbiyot bilimlari uyi» madrasa va shifoxonasi qurilgan, u erda tibbiyot ilmini o'rgatishgan. Bosh shifokor qilib o'z zamonasining katta mutaxassisi Muhammad ibn Abdul Malik As-Safar tayinlangan. Bosh mudir lavozimiga mashhur olim Abu Toxir ibn Abduraxmon ibn Hasan tayinlangan.

Shifoxonada bemorlar uchun palatalardan tashqari qariyalar va nogironlar uchun maxsus bo'limlar ham bo'lgan. Shifoxona davlat xazinası hisobiga moliyalashtirilgan. Unda nafaqat, bemorlarni davolashgan, balki qariyalar, nogironlar va qarovsiz yolg'izlarga boshpana berishgan. Kasalxonani ta'minlash bo'yicha kirim-chiqimlar maxsus tartibdagi jadvallar orqali amalga oshirilgan: 10% shifokorlar oyligi uchun, 3% oshpa-

zlarga, 5% atrofni tozalovchilarga, 3% din vakillariga, 2% qon chiqaruvchilarga, 15% kasallarni ovqatiga, 3% go'rkovlarga, 15% ta'mirlash ishlariga. Madrasa uchun yiliga 35000 dirxam ajratilardi, ulardan: bosh mudarrisga - 2000, o'qituvchilarga fanining qiyinligiga qarab 1500 - 1200, talabalar stipendiya sifatida 1800. Madrasada yiliga 50 tadan 60 gacha talaba o'qigan.

U vaqtlarda Samarqand shifoxonasi bilan birga Urganchda, Marvda, Toshkentda ham shifoxonalar bo'lgan. G'azna shahridagi shifoxona qurilishida mashhur olim Abu Rayxon Beruniy ham ishtirok etgan. Bu shifoxonani mashhur shifokor va jarroh Abu Hamid an-Naxshiy boshqargan.

O'sha vaqtda Samarqandning mashhur shifokori Najibuddin Samarqandiy (Najibuddin Abu Hamid Muhammad ibn Ali ibn Umaras Samarqandiy) bo'lgan. 1222 yil Marvda tug'ilgan. Ta'limni Samarqandda olgan. Keyin Hirotga ko'chgan, u erda shifokorlik bilan Shug'ullangan. Bog'dodda mukammal murakkab dorilarni tayyorlashni o'rgangan. Qadimgi Yunoniston, Rim, Hindiston, Misr shifokorlarining asarlari bilan tanish bo'lgan. O'zining ilmiy asarlarida yuqorida qayd etilgan mamlakatlarning mashhur olimlari Gippokrat, Galen, Sushruta, Ibn Sino, Ar-Roziy, Al-Majuslar bir necha marotaba ta'kidlagan. U ko'p kitoblar yozgan, Shulardan sakkiztasi tibbiyot haqida. Ulardan "Kasalliklarning kechishi va sabablari", "Bemorlar parhezi", "Bo'g'im kasalliklarini davolash", "Murakkab dorilar tayyorlash usullari" va boshqalar.

Kitoblaridan eng mashhuri "Kasalliklarning kechishi va sabablari", bunda u mijozning buzilishi, hazm qilishning buzilishi, iflos suv, yomon havo va boshqa kasallik keltirib chiqaruvchi sabablar haqida to'xtalib o'tgan. Keyin kasallik simptomlari izohlanadi. Bu kitobdan deyarli barcha shifokorlar propedevtika sifatida foydalanishgan. «Bemorlar parhezi» - parhez haqida kitob bo'lib, unda qaysi kasalliklarda qanday

mahsulotlarni iste'mol qilish mumkinligi keltirilgan. «Murakkab dorilar tayyorlash usullari» asari - doriShunoslik bo'yicha katta qo'llanma hisoblangan. Bu kitobda boshqa mualliflar asarlariga nisbatan dori tayyorlash usullari mukammal yozilgan. U vaqtlarda murakkab dorilar tarkibiga o'ttiz-qirqta komponentdan iborat bo'lgan va shifokorlar dori tayyorlashda qarama-qarshi xususiyatli moddalarni ham qo'shishgan va ko'pincha xatoliklarga yo'l qo'yishardilar. Najibuddin Samarqandiy bunday xatolar bo'lishini oldini olishga harakat qilgan. Najibuddin Samarqandiy «Bo'g'im kasalliklarini davolash» kitobida u e'tiborini bo'g'im kasalliklarini tashhis qilishda, suyak va bo'g'imlar kasalliklarini (artrit, artroz, osteoxondroz) davolashga qaratgan. Bu kitobda u boshqa shifokorlar fikrlarini va bu muammoni echishdagi o'zini tajribalarini keltirgan [21].

4.3. Abu Ali ibn Sino hayoti va faoliyati

Abu Ali ibn Sino (Abu al-Husayn ibn Abdulla ibn Xasan ibn Sino) (lotin tilida – Avisenna) o'rta asrning eng katta shifokori va jahon tarixida eng mashhur shifokorlardan biri. U Buxora yonidagi Afshona qishlog'ida (keyinchalik Isfana) 980 yil tug'ilgan. Uning otasi Abdulla ibn Hasan Buxoro amiriga o'lpon yig'uvchi bo'lib xizmat kilardi.

Ibn – Sino o'zinig tarjimai holida: “ Mening otam Balxdan edi va u erdan Buxoroga somoniy Nux ibn Mansur boshqariyotgan paytda keldi va devonxonada ishladi. Unga Buxoro atrofidagi tumanlarning markazlaridan biri Hurmaysanni boshqarish taqdim etildi. Afshonaga yaqin joylashgan qishloqdan Sitora - yulduz ismli mening onamni xotinlikka olgan. U erda birinchi men keyin mening ukam tug'ilgan” – deb yozgan.

Ibn Sino 5 yoshligida uning oilasi Buxoro shahriga ko'chib keladi. O'sha davrlarda Buxoro Somoniylar sulolasi poytaxti, yaqin va o'rta Sharq mamlakatlari ichida savdo-sotiq, iqtisodiyoti, madaniyati rivojlangan markazlaridan biri edi. Buxoro hukmdorlari fan san'at arboblari qo'llab quvvatlagan. Somoniylar saroyidagi kutubxona X asrning eng katta kutubxonalarini tarkibiga kirgan. Podsho saroyidagi olim, yozuvchi, tabiblar va san'atkorlarga katta miqdorda maosh ajratib ularning faoliyati qo'llab quvvatlanardi. O'zga yurtlardan Buxoroga olimlar kelishardi va ular uchun qulay boshpana va sharoitlar yaratilgan.

Ibn Sinoda noyob iste'dod juda erta namoyon bo'la boshladi. U 5 yoshlik chog'ida o'qishni va yozishni to'liq o'rganib oladi. 10 yoshga etmasdan uni islom jamiyati qonunlari – shariat bo'yicha tahsil olish uchun boshlang'ich maktabga o'qishga berishadi. Xotib Ubaydning o'n besh talabalari ichida eng kichigi edi. Shu bilan bir qatorda Husayn boshqa ustozni yoniga boradi va u bilan birga falsafa va arab tillaridan saboq oladi. Ibn Sino tarjimai holidan: «O'n yosh etmasdan Qur'oni Karimni yod olishim va adabiyot fanida erishgan yutuqlarim odamlarni hayratga solardi».

990 yil 10 yoshida buyuk olim o'zining boshlang'ich ta'lim olish davrini tugatadi. U hammani o'zini aqli bilan hayron qoldirardi, Qur'onni yoddan biladi va arab tili va adabiyoti bilimi bo'yicha qoyil qoldiradi. Shu vaqtdan Ibn Sino shayx bo'ladi va maktabga qatnamaydi. Keyingi ta'limni o'smirlik paytida uyiga keladigan ustozlardan oladi. U juda yaxshi matematika, fizika, mantiq ilmini, qonunshunoslik, astronomiya, falsafa, geografiya va boshqa fanlarni o'rganadi. Uydagi sharoit o'spirinni ruhiy rivojlanishiga yordam beradi. Ibn Sino ismoiliylarga tegishli bo'lmasa ham, ularning ta'limini o'rganishga qiziqqan. Ehtimol, Ibn Sino ismoiliylarni ta'limotini o'rganganligi uchun, Qur'onga tanqidiy qaragan bo'lishi

mumkin. Ibn Sinoga matematika va falsafadan ta'lim bergan bergan birinchi ustozisi ismoiliylardan Abu Abdullox an-Notiliy bo'lgan. Ta'lim olishi juda muvaffaqiyatli bo'lgan va tez orada shogird ustoziga etib olgan va bir necha marta uni hayratlantirib qo'ygan. O'z tarjimai holida Shunday voqeani ta'riflaydi: "men bir ta'rifga tahlil berdim u bu kabi tahlilni oldin eshitmagan edi. U hayratlanib ota-onamga meni o'qishdan boshqa hech narsa bilan band bo'lmasligimni maslahat berdi". Evklid kitobi bilan ham Shunday bo'ldi, 5-6 ta teoremani ustozim bilan, qolganlarini esa mustaqil ravishda o'rgandim. Notiliy meni endi o'rtaga olmas edi. U menga: «O'zing o'qi, teoremlarni ech, keyin esa yonimga kelib natijalarni ko'rsat. Shunda men mustaqil ravishda kitoblarni o'rganishni boshladim va bir qancha narsalarni ustozim mendan o'rgandi».

(Abu Ali al-Husayn ibn Abdulla ibn Hasan ibn Sino)

Odam skeleti – Abu Ali Ibn Sino rasmi

O'z tarjimai holida ta'lim olish paytlarida AbuAli Ibn Sino mehnatsevarlik va chidamlilik xususiyatlarini ko'rsatadi: «Men etika, estetika, tabiat haqida yaxshi ilmga ega edim, keyin men Aristotelni «Metafizika» kitobini o'qib chiqdim.

Men bu kitobni o'qib muallif nima yozganini tushunmas edim. Men bu kitobni 41 marta o'qib chiqdim, men hatto yod oldim, lekin baribir ma'nosini tuShuna olmadim. Nihoyat men umid yo'qo'tgan edim, bu kitobni tuShunib bo'lmas degan xulosaga keldim. Lekin bir kuni men bir odamni uchratdim, u Al-Farobiyini «Sharhlar» kitobini sotayotgan edi va u erda «Metafizika» kitobiga batafsil ta'rif berilgan edi.

Tibbiyot bilan Ibn Sino juda erta qiziqqa boshladi. 12 yoshga to'lmagan Ibn Sino an'ana bo'yicha mashhur shifokor va faylasuf Abu Saloh al - Masixiy tavsiyasiga ko'ra izlanishlar bilan Shug'ullana boshladi. «Keyinchalik men davolash faniga qiziqib qoldim» deb, olimning tarjimai holida yozilgan va unga oid kitoblarni o'qishni boshladi. Tibbiyot fani eng qiyin fanlardan emas edi va albatta men eng qisqa muddat ichida muvaffaqiyat qozondim va Shunday qilib mening yonimga maslahat olish uchun mashhur shifokorlar kelishni boshlashdi. Men ko'plab bemorlarni ko'rikdan o'tkazdim va Shuning natijasida davolashning misli ko'rinmas eshiklari ochildi. Men bu vaqtda 16 yoshda edim». Ibn Sino tibbiyotni mashhur Buxoro tabibi, ko'plab ilmiy ishlar muallifi Abu Mansur Qamariy etakchiligida organar edi, uning Qamariyda tahsil olishi ko'p davom etmadi. Ibn Sino mustaqil ravishda amaliyotni o'rganishni tez boshlaydi va Shu qadar mashhur shifokorga aylanganligi sababli uni qattiq xastalangan Buxoro amiri Nux ibn Mansurni davolashga taklif qilishadi.

Ibn Sino tarjimai holida yodga oladi: Kunlarining birida amir qattiq betob bo'lib qoladi, tabiblar uning kasalini aniqlay olishmaydi. Mening ismim ularga ma'lum edi va bundan xabar topgan amir meni chaqirtirishni so'radi. Men darhol etib keldim va ular bilan davolashda qatnashdim. Bu davo choralari unga yordam berdi. Nux Ibn Mansur yana bir yil davomida Buxoroni boshqardi. Ibn Sino davolagani uchun minnatdorchilik sifatida uni Somoniylarning mashhur kutubxonasiga kirishiga ruxsat

etildi. Buxoro kutubxonasi o'sha davrlarda eng yirik kitoblar to'plamiga ega bo'lgan. Buxoro kutubxonasi haqida Ibn Sino Shunday yozadi: "men juda ko'plab xonalardan tashkil topgan kutubxonaga kirdim. Har bir xonada juda ko'p kitoblar joylangan sandiqlar bor edi. Har bir xonada ma'lum bir fanga oid kitoblar joylashtirilgan. U erda men, boshqalar hatto eshitmagan va ko'rmagan kitoblarni ko'rdim. Ularni men ham ko'rmagan edim". Ibn Sino uchun Buxoro kutubxonasidagi ishlari hayotining muhim bosqichlaridan biri edi. Bu erda uning ta'lim olish jarayoni yakunlandi va mustaqil ijodkorlik boshlandi. Ibn Sino o'n sakkiz yoshida tibbiyotdan, tashqari boshqa ilmlarni ham batafsil o'rgangan. Somoniylar kutubxonasidan Ibn Sino bir neche yillar davomida foydalandi. Ehtimol, Buxoro kutubxonasidagi ish jarayonida kasalliklarning nomlanishi va ularning belgilarini ko'rsatuvchi umumlashtirilgan tibbiyot haqidagi asarini yozish fikri tug'ilgan bo'lishi mumkin. Bu maqsad uchun Ibn Sino turli xil kitoblardan kerakli ko'chirmalarni yig'di, keyin davriy ravishda umumlashtirdi. Shunday qilib u "Tib qonunlari" asari uchun zamin yaratdi.

997 yilda Nux ibn Mansur vafot etdi, uning o'rniga o'g'li Ibn Nux Mansur II taxtga o'tirdi. Ibn Sino saroy shifokoridan tashqari davlat maslahatchisiga aylandi, lekin Ibn Nux Mansur vafot etadi. Uning o'rniga Abdul Malik ibn Nux taxtni egalaydi. U Ibn Sinoni xush ko'rmaganligi sababli saroyni tark etib, fan va amaliyot bilan Shug'ullanadi. 999 yilda Avisenanning otasi – Abdullox ibn Hasan vafot etdi va oila tashvishlari uning bo'yniga tushadi. Abu Ali ibn Sino o'z asarlarini erta yoza boshladi. U ertayu kech buyurtmaga ko'ra yozar edi. Birinchi kitobi "To'plam" deb atalardi va u erda matematika-dan tashqari hamma fanlar haqida ma'lumot bor edi. Husaynga birinchi kitobini ulgurmay, etika haqidagi kitob uchun boshqa buyurtma keladi. Bu kitob "Muravvat va gunoh" nomini olgan edi. Ammo lukumat Ibn Sino ismoiliylar oilasiga mansub

bo'lganligi uchun Shubha bilan qarar edi. Bu paytda Buxoro qoraxoniylar xoni Ilek Nosir qo'shini tomonidan zabt etilgan edi va Ibn Sino uchun bu erda yashash xavfli edi. 1002 yilda Ibn Sino Xorazm poytaxti Gurganchga yo'l oldi. U paytda Xorazm Sharqning rivojlangan davlatlaridan biri edi. Xorazmda Abu Ali ibn Sinoni yaxshi kutib olishdi va u yuqori mansabli olimlar qatoridan joy oldi. Ibn Sino o'z tarjimai holida yodga oladi: Ma'lum bir sabablarga ko'ra men Buxoroni tark etishga majbur bo'ldim va Gurganchga ko'chib o'tdim. Bu erda fanni yaxshi ko'rgan Abul Husayn as-Saxliy degan vazir bor edi. Men Abu Ali ibn Ma'mun bilan uchrashdim va meni mansabdor olim qilib tayinlashdi.

1017 yil Xorazm Xuroson hukmdori Maxmud G'aznaviy tomonidan zabt etildi va AbuAli ibn Sino Gurganchni tark etishga majbur bo'ldi.

Ibn Sino va Abu Saxl Masixiy Qoraqum cho'li orqali Gurganchga qochishadi. Abu Saxl Masixiy Qoraqum cho'lidan o'tayotgan chog'ida yo'ldagi qiyinchiliklar va suvsizlikka bardosh bera olmay betob bo'lib vafot etadi. Qator yo'qotishlardan so'ng Ibn Sino Niso shahriga keladi, bu shahar hozirgi Ashxabod yaqinida joylashgan. Bir oz vaqt o'tib Abivert shahriga yo'l oladi. Mahmud G'aznaviyning tinimsiz kuzatishlari sabab u doimiy boshpana topa olmaydi va shahardan - shaharga ko'chishga majbur bo'ladi. Abu Rayxon Beruniy tavsiyasiga ko'ra shox Qobus nomiga yozilgan xat bo'yicha Avisenna Jurjon hozirgi Eron chegarasida joylashgan Guron shahri tomon yo'l oladi. Ammo, Ibn Sino Jurjon shahriga etib kelgan payt Qobus taxtdan ag'darilib qamoqda vafot etgandi. Shu sababli Ibn Sino avval Dehiston shahriga undan keyin

Jurjon shahriga qaytib keladi. Jurjon shahrida Ibn Sino 4 yil yashaydi. Qiska vaqt o'tishiga qaramay ko'plab asarlarni yaratishga, shogirdlar tayyorlashga ulgurdi, Shuningdek Abu Ubaydam Jurjoniy ham Shular jumlasidandir.

Abu Ubaydam Jurjoniy yozishicha: «hayratga tushaman, hozirgi kelgan bemor o'z xastaligi haqida aytolmadi, lekin siz undagi oshqozon saratonini aniqladingiz. Xastalangan bemorni tekshirmadingiz-ku». Shunda Ibn Sino shogirdiga tuShuntirib berdi. «Yurak urishi – bu qon tomirlarining ken-gayishi va torayishi natijasida hosil bo'ladigan harakati un-ing torayishi oralig'ida tekshirdim. Men uning barcha belgi-larini his kilguncha takror tekshirdim. Shundan so'nggina men yurak urishi mohiyatini to'la bilishga muvaffaq bo'ldim. Men tekis va notekis yurak urishini farqlay olaman. U to'liqinsi-mon, uchruqsimon, uzoq, titroqli, qisqa, kichik, sekin va chu-molisimon bo'lishi mumkin. Ularni bir biridan farqlay olish lozim. Shuningdek u yumshoq, shiddatli, asabiy, sust, to'la va bo'sh bo'lishi ham mumkin»– “men bularni tibbiyot kitoblar-ida o'qimaganman!” deya ajablandi Jurjoniy. “Kitoblarda bu ma'lumotlar keltirilmagan” - deya tasdiqladi Ibn Sino. “Yurak urishi” haqida alohida ilmiy asar yarataman, ehtimol u “Tib qonunlari” tarkibiga kiradi [2,21].

Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Ibn Sino Jurjon 23 ta asar yozib qoldirgan. Jurjon saroyda katta o'zgarishlar bo'lgani sa-babli Abu Rayxon Beruniy taklifi bilan Ray hukmdori Saidaga murojaat qilib ko'chib o'tadi. Saida unga ishlashi uchun barcha qulayliklarni yaratib beradi. Abu Ali ibn Sino Saidaning o'g'li Mejduboyni asab kasalligidan davolashga yordam beradi va uning nomi shaharda yanada yuksaladi. Bu erda o'z asarlari ustida unumli ishlaydi va tabiblik amaliyotini o'taydi. Ammo, sulton Mahmud Saidadan Ibn Sinoni o'z shahriga jo'natishini buyuradi. Agar Saida buyruqni bajarmasa sulton urush ochishga majbur bo'lishini aytadi. Ammo Saida urushni mana bun-

day mazmundagi xat yozib bartaraf etadi. U haqida Shunday deydi: Agar hurmatli Sulton Maxmud G‘aznaviy Rayga urush ochsa va zafar qozonsa, u bir zaifa ayolni mag‘lub etganini butun dunyo gapiradi. Agarda yutqazsa, hamma ayol kishiga yutqazgani uchun uning ustidan kuladi. Tarixchilarning taxminiga ko‘ra bu xatni Ibn Sino yozgan. Ammo, nima bo‘lgan taqdirda ham Ibn Sino Ray shahrini tark etadi va Hamadon shahriga joylashadi. Hamadon shahri hukmdori ichak kasalligi bilan og‘rib tabiblar yordamiga muhtoj edi. U surunkali kolit bilan og‘rigan. Ibn Sino sultonning dardiga shifo bo‘ladi. U saroy shifokori bo‘lib qolmay, balki vazir etib tayinlanadi. U aqlli va haqiqatgo‘y vazir bo‘lib taniladi. Davlat ishlaridan tashqari u “Shifo uyi” nomli kasalxona qurilishida qatnashgan. Fan adabiyot va tabiblik bilan ham Shug‘ullanishni davom ettirgan. Har bir daqiqadan unumli foydalangan, kitoblar yozgan va shogirdlar tayyorlagan. Shams ad-Davlaning o‘limidan so‘ng uning o‘g‘li Taj ad-Davla saltanat boshiga keladi va Ibn Sino vazirlikni topshirib saroyni tark etadi. Jurjoniyning yozishicha u o‘z ilmiy ishini davom ettiradi. U “Tib qonunlarni” asarining bo‘limlarini va “Bemorning davolanishi” nomli falsafiy traktati (asar)ni yakunlaydi. “Men hech qachon bunday yaxshi ishlamaganman” deydi Jurjoniyni Ibn Sino. Ammo, yana bir holat Ibn Sino ishini to‘xtatadi. Ibn Sino zindonga tashlanadi. U 4 oy mobaynida zindonda yotadi. Ibn Sino zindonda ham ruhiyatini tushirmasdan, yozishda davom etadi. Ibn Sino zindon boshlig‘ini kasallikdan davolaydi va zindondan qochib ketmasligiga so‘z beradi. Shundan so‘ng zindon boshlig‘i o‘z kanselyariyasidan Ibn Sinoga qog‘oz va yozish uchun siyohdon ruchkasi bilan olib kelib beradi. Kechqururlari zindon boshlig‘i o‘zining qishloqdagi hayoti va bolalaigi haqida gapirishni yaxshi ko‘rar edi. To‘rt oy mobaynida Abu Ali “To‘g‘ri yo‘l to‘g‘risidagi kitobi”ni va “Ichak sanchiqlari haqidagi” kitobini yozadi. Shu joyda, ya‘ni zindonda yana bitta

“Tirik o‘g‘li uyg‘oq” nomli filosofik qissasini yozadi. Zindon boshlig‘ini ismi Hay ibn-Yakzan deb atalardi. Hay ibn-Yakzan ma‘nosi - ”Tirik, o‘g‘li uyg‘oq” deyiladi.

Isfaxon amiri Alaud-Davla Xamadonni bosib oladi va Ibn Sinoni ozod etadi. Ibn Sino Isfaxonga qaytib keladi va ya‘na vazir etib tayinlanadi. Vazirning har bir safarida hamrohlik qiladi. Uzluksiz shaharma-shahar (Mavaraunnahr va Iron) yurishlar, doimiy tinimsiz ishlash, uyqusiz tunlar, zindondagi hayoti Ibn Sinoning organizmini charchatib quyadi. Qachonlardir u ichak sanchig‘i to‘g‘risida kitob yozgan edi, o‘zi ushbu kasallikdan aziyat chekardi. 1037 yil 18 iyunda 57 yoshida Ibn Sino vafot etadi [2,21,24,52,55].

O‘z bilimi, ishlari va talanti bilan o‘z davrida Abu Ali Ibn Sino tez taniladi. U salomatlikni saqlash uchun, asosan kasallik va davolash profilaktikasiga e‘tiborini qaratgan – bu esa XX-XXI asrlarda sog‘liqni saqlashning asosiy prinsiplaridan biriga aylandi. Abu Ali ibn Sino amaliy tibbiyotni 2 qismga ajratadi. Birinchisi, sog‘lom tana rejimi, ikkinchisi esa kasal tana rejimi deb atalgan – bunda esa bemorning sog‘lom holatga qaytishi tuShunilgan. Ibn Sino odam anatomiyasini juda yaxshi o‘rganagan. Tib qonunlarining birinchi kitobida suyaklar, muskullar, nerv tomirlari (arteriya va venalar) tuzilishi haqida, uchinchi kitobida esa ichki organlar va jinsiy organlar tuzilishi haqida yozilgan. Avisenna barcha organlarni **oddiy** (suyaklar, muskullar va paylar) va **murakkab** (jigar, taloq, o‘pka) va b.q. Umuman inson anatomiyasi o‘rganishda Ibn Sino Galenning fikrlariga tayangan, lekin Galenning ba‘zi fikrlarini to‘g‘rilagan. Masalan, u qon tomirlari, burun suyagi va yuqori jag‘ni tuzilishini to‘liq tasvirlab bergan. Faqat Ibn Sino odamlarda o‘mrov suyagining joylashishini ko‘rsatib bergan. Galenning yozishicha, oshqozon qorin bo‘shlig‘ining o‘rtasida joylashadi, Ibn Sino esa bu xatoni to‘g‘riladi va oshqozon qorin bo‘shlig‘ining chap sohasida va jigar ostida qiyshiq joylashganligini aytib o‘tgan.

Abu Ali ibn Sino birinchilardan bo‘lib, bosh miyada fikrlash va hissiyot markazlari joylashganligini aytib o‘tadi. Ibn Sinoning fikricha miyaning oldingi qismida hissiyot markazi, o‘rta qismida umumiy sezgirlik va orqa qismida esa xotira markazi joylashgan. Bemorlarni davolashda ularga shartli reflekslarni paydo qilish yo‘li bilan ta‘sir qilgan, bu ko‘p jihatdan akademik I.P.Pavlovning ishiga ham o‘xshaydi, masalan, zaporni ya‘ni qabziyatni davolashda u quyidagicha maslahat beradi: “ichagingni aniq bir vaqtda bo‘shatishga o‘rgan. Bir muncha vaqt o‘tgandan keyin bu holat odat tusiga kirib qoladi, va sen qabziyatdan qutulasan”.

Ibn Sino turli simptomatikasi bo‘yicha mos keladigan kasalliklarni differensial diagnostikasi usuli orqali ajratib olishni o‘rgangan. U birinchilardan bo‘lib, xolera va chuma, plevrit va o‘pkaning yallig‘lanishini, gemolitik va mexanik gepatit, moxov va fil oyoq (slonovost‘)larni differensial diagnostikasi usuli orqali ajratib oldi. Ibn Sino opisal meningit belgilarini ham aniqladi. Abu Ali Ibn Sino bug‘da qaynatish yo‘li bilan, diabet bilan kasallangan bemorning peshobida oq shirin cho‘kma topadi, Shu bilan birgalikda bu kasallikdagi eng muhim belgi ya‘ni peshobda shakar borligi aniqlab beradi. Bu belgini keyinchalik ingliz olimi Tomas Uillis ham aniqlagan.

Ibn Sinoning xavfli o‘smalarni aniqlashda juda ham qiziq maslahatlari keltirilgan. U o‘ta xafli o‘smalarni jarrohlik yo‘li bilan davolashni taklif etgan, ularni katta qilib kesib va o‘simta bor joyini kuydirish, uning ko‘pgina maslahatlari hozirgi kunda ham qo‘llanilib kelmokda. Ibn Sino traxeotomiya, qon almashtirish, kateter qo‘yish va boshqa operatsiyalarni judayam yaxshi bilar edi. Yaralarni yuvish uchun esa vinoni ishlatishni taklif etgan.

Uzoq vaqtgacha uning elka chiqqanda uni joyiga qo‘yish haqidagi usuli keng qo‘llanilgan. Ibn Sino yana hayvonlar terisidan qilingan yumshoq kateterdan foydalangan, ko‘z op-

erasiyalarida esa tikishda ip sifatida ayollar sochidan foydalangan, to'g'ri ichak operasiyalarida esa chuchqa terisidan tayyorlangan ketgutdan foydalangan.

Ibn Sino (davolovchi) klinik xodim sifatida mizojlar nazariyasiga tayangan va uni rivojlantirgan va to'ldirgan. Ibn Sino Shunday yozgan: "insonning mavjudligi qarama qarshi sifatlar ta'siri natijasida vujudga keladi". Shundan kelib chiqib, Ibn Sino yuqorida keltirilgan sifatlarni 4 guruhga bo'lgan: quruq, nam, sovuq, issiq. Bularning hammasi sog'lom odamda bir xil teng holatda bo'ladi. Gippokratning temperamentlar nazariyasiga asoslanib, u odamlarni 4 guruhga bo'ladi. Avisennaning fikricha, mijoziga qarab nafaqat insonlar, balki har bitta odamning a'zosini ham o'z mizojiga ega: yurak, qon, jigar, o'pka, arteriyalar, venalar, teri issiqlik saqlash xususiyatiga ega; suyaklar, miya – sovuqlik xususiyatiga ega. A'zolar quruq (suyaklar, venalar, yurak, teri va sochlar) va nam (miya va o'pka) bo'linadi. Hattoki dori va oziq-ovqat mahsulotlari ham Shu xususiyatga ega bo'ladi. Shuning uchun bemorni davolashda va kasallikning oldini olishda insonning mijoziga e'tibor berish kerak. Ularni qarama-qarshilikni, qarama-qarshilik bilan davolash prinsipiga asoslanish kerak.

Ibn Sino turli kasalliklar sababini aniqlab, ularni *tashqi* (shikastlanishlar, tashqi yaralar), *etakchi va bog'lovchi sabablariga ajratadi*. Uning fikricha Shu vaqtda hosil bo'ladigan kasalliklarning yuzaga kelishini etakchi omillar bilan bog'laymiz. Kasalliklarni paydo bo'lishidagi bog'liklik holatlarining sababi – bu organizmning tashqi muhit orqali kirgan turli omillarga javobi hisoblanadi. Ibn Sino, o'z davridagi vaqt jarayonlarini insonning «tabiiy muvozanatini» odamlarning sog'lik holatini turli geografik, ekologik, ijtimoiy, turmush darajasiga qarab, sog'lom va bemor insonlarning moslaShuvchanlik holatlari to'g'risidagi savollarni o'rgandi.

Ibn Sinoning fikricha, salomatlikni ko'rsatuvchi muhim belgilaridan "organizmning tabiiy muvozanatga bog'liqligi" - "yuz teri ranglarining muvozanati" ya'ni yuz rangining o'zgarishi oqish va qizg'ish ranglar orasida, vaznning o'zgarishi semizlik va ozg'inlik misolida va boshqalar. Qizikarlisi Shuki, olimlar o'sha davrning o'zida odamlarning yashash sharoitiga va sosial holatiga e'tibor bergan. Ibn Sino ko'pincha «salomatlikni saqlash- bu sa'natdir, asosiysi muvozanatda saqlab turuvchi omillar ta'siri, tana muvozanati, rasional ovqatlanish, ortiqcha vazndan xalos bo'lish, qomatni saqlash, nafasni burun orqali olish, mos kiyimlarni kiyish ya'ni kiyimlarni moslash-tirish, ruhiy va jismoniy harakatning muvozanatiga bog'liq. Inson ruhiyatining bosh miyaga bog'liqligi haqidagi fikrlar "Qonun"da batafsil yoritilgan. Ibn Sino affektga bo'lgan tadqiqot ishlarini mohirona olib borgan. U ruhiy kasallangan yosh yigitni psixologik yo'l bilan davolagan. Unga ma'lum so'zlar ketma-ketligini aytish natijasida uning pul'sidagi o'zgarishlarni va qaysi so'zni aytganda tomir urushi o'zgarishini aniqlangan. Balki bu – psixologiya tarixidagi birinchi psixik tashhis usuli bo'lishi mumkin. Uning asarlarida bolalarni kuzatish va ularni tarbiyalash haqida ham maslahatlar keltirilgan. Yaxshi tarbiyalangan bolalardan, aklli, mehribon, zukko va sog'lom etishib chiqishi uchun jon kuydirgan. Avisenna yana jismoniy mashgulotlarga ham aloxida e'tibor bergan va uni salomatlikni saqlash uchun "asosiy vazifalardan biri" deb hisoblagan. Keyingi o'ringa ovqatlanish va uyquni qo'ygan. Abu Ali Ibn Sino bemorlarni davolashda murakkab dorilardan foydalangan va bitta komponent 2 chi bir komponentning xossasini ko'chaytiradi yoki susaytiradi deb aytib o'tgan. Uning xususiyatlarini va ta'sir doriasini ko'chaytirish uchun qo'shimchalar solish kerakligini aytib o'tgan. Ibn Sino aytganidek biron dori qo'llanilayotganda hech qanday zararsiz bo'lishi kerak. Dorini ta'siri o'rganish uchun hayvonlarda ko'rish etarli emas, balki

ularni bemorlarda o'rganish kerak deb aytgan. Ibn Sino o'simliklardan, hayvonlardan va minerallardan tayyorlangan yangicha dorilarni ham yozib o'tgan. X asrda Buxoro tomonlarida qazib chiqarilgan simobni Ibn Sino o'z tajribasida ko'p ishlatgan. Bu simob zaxmni davolashda, hidlab yoki surtib, bundan tashqari simobli stomatit kelib chiqishini ham aytib o'tgan. Birinchi bo'lib Ibn Sino mineral suvlarni davolashda ishlatishni boshlagan. Undan davolash uchun har xil zaharga qarshi dorilar tayyorlagan, yuzdan ortiq zaharli moddalarni topgan. Ibn Sinoni fikricha, och qoringa zaharlanish juda xavflidir va u zaharlanishni yangicha davolash tizimini ishlab chikdi: birinchi o'rinda oshqozonni yuvish, o'zida zaharni surib oladigan dori berish kerak, zaharni yuva oladigan modda berish kerak, jumladan (sut, yog', qaymoq) og'riq qoldiradigan dori berish, issik hamomni qo'llash, tanasiga isitkich (grelka) qo'yish kerakligini ta'kidlab o'tgan. Ibn Sinoni xarakterli tomonlaridan Shuki, unda fikr erkinligi mavjud bo'lgan. Ibn Sino aytganidek, dunyo o'ylab topilmagan, dunyo abadiydir. Ibn Sino har doim insonni erkinligini cheklaydigan bashoratga, takdirga qarshi borgan. Ibn Sino tibbiyot savollariga javob topishda va kuzatishda tajribaga asoslangan. Ibn Sino har doim ilmga mehr bilan yondoshgan va kuzatuv, tajriba bilan tekshirib inson onigiga yo'l topgan. Materiya har doim tabiiy qonuniyatlarga asoslanib harakatda bo'ladi. Olimlarning yozishicha Ibn Sino 450 dan ortiq asarlar yozgan, lekin bizgacha 240 yaqini etib kelgan: tibbiyot, falsafa, mantiq, fizika, kimyo, matematika, grammatika, tarix, afsona va boshqalar. U asarlarini asosan forsiy va arab tillarida yozgan. O'ttizdan ortig'i tibbiyotga bag'ishlangan.

Tibbiyot sohasiga tegishli asarlaridan biri bu «Tib qonunlari» dir. Ibn Sino Shu kitob orkali u dunyoga tanilgan. U bejizga asarini «Tib qonunlari» deb atamagan. Bu kitobi butun tibbiyot ensiklopediyasiga o'xshaydi, u inson salomat-

ligi, sog‘ligi va kasalliklariga bag‘ishlangan. Bu katta asari XII asrdayoq arab tilidan lotin tiliga tarjima qilingan bo‘lib, butun dunyo bo‘ylab tarqalgan. Nashr qiluvchi stanok kashf qilingandan keyin, Bibliy asari nashridan ko‘proq nashr qilina boshladi. “Tib qonun”ining lotincha nashri (Canon medicinae) 1473 yili, arab tilidagisi 1543 yilda chiqqan. O‘rta asrlarda bu kitob talabalar, shifokorlar va o‘qituvchilar uchun asosiy qo‘llanma bo‘lib xizmat qilgan.

Bu kitob yuridik tomondan qonunlashtirilgan bo‘lib, Krakovski universitetida Shunday deb yozilgan: “Har bir tibbiyotni o‘rganuvchi talabalar “tib qonun”larining 1-kitobini va 3-kitobining 1- bo‘limini bilishi kerak deyilgan”. Hozirgi kungacha bu kitob 40 marta chop etilgan. 500 yildan beri bu kitob Osiyo va Ovropa davlatlarining vrachlari uchun xizmat qilib kelgan.

“Tib qonunlari” 5 kitobdan iborat, har bir bo‘limi tibbiyotning alohida sohasiga bag‘ishlangan. 1 kitob – nazariy tibbiyot ilmi haqida. Kitob to‘rtta qismga ajratilgan.

Kitobning 1 qismida tibbiyotga ta’rif beriladi va uning vazifalari haqida, inson temperamentlari, qisqacha odam organizmining “oddiy” organlari to‘g‘risida qisqacha anatomik tavsilot berilgan. Kitobning 2- qismida kasalliklar va ularning kelib chiqishi, ularni davolash, kasalliklar klassifikatsiyasi haqida yozilgan. 3-qismida inson salomatligini saqlash, butun hayoti davomida to‘g‘ri ovqatlanish va turmush tarzi to‘g‘risida yozilgan. 4-qismida turli kasalliklarni davolash usullari haqida ma’lumotlar berilgan.

على تعلق المسبب في الرصاص والاباطة اكان من المراج ما يستحكمه هذا
 الاسمكاهم فلا يجان كون من المراج ما تخرج الحرارة الغريزية التي فينا من
 تساطعه وما كان هكذا هو المراج الوثوق فان كان معبلا في في اليد على
 الى ان تبصرونه وبالملة انا صرنا عنه فعل واحد كما اذا لم يكن المراج مؤثرا
 بل هو خاسيا الى الاتصال فيكونان ثم في سابعه عند فعل طبعه فيه
 فترابا بعد من بعض فيكون مختلفة القوى فتعمل بعضها فعلا وتعمل الاخرية
 ما اذا قال الاطباء ان هو الذي يوتنه مركبة من قوى متضادة فلا يجان من هم
 انفسهم وانفسهم ان حركوا واحد اجزاءه ودودة فتعمل كل واحد منها بما
 كما الممتدة فان ذلك لا يمكن انهما في حركتين مختلفتين من مركباتها واما الاسب
 ان نظرا في ذلك الحس من الادوية ليس مركبا من قوى متضادة فكل من الادوية
 مركبة من قوى متضادة ليجان نفهم ذلك انهم يعتمدون بالبعاد في قوى متضادة
 او قوة ذرية من الفعل لان اجزا مختلفة لم يتعال بعضها في حركتها بالاجل
 الكمال متشابه القوة نشاطا تاما ولا تارة متشابهة حتى اذا حصل بعضها في حرك
 معتولين من اجزاء متشابهة لان كان متشابهة القوة لم يختلف فعله في البرزخية
 و ان كان متضاد الم اجزاء مختلف القوى حلتا لا يختلف ايضا فان في اليد كان
 اذا حصل حرك من بسيط في عنصر واحدة ما لا زمة من السيط الاخر حصل منها
 العقل والاذن الذي يودي اليه فعلا بما في جميع اجزاء ذلك العنصر على السواء
 كل واحد من اجزائه مع عاين عن عام فكله متشابهة الهم الا ان يكون حركه
 فابا من اجزائه في الاعراض الطيبة تسهل اجزائها وتفضل الاخر

على تعلق المسبب في الرصاص والاباطة اكان من المراج ما يستحكمه هذا
 الاسمكاهم فلا يجان كون من المراج ما تخرج الحرارة الغريزية التي فينا من
 تساطعه وما كان هكذا هو المراج الوثوق فان كان معبلا في في اليد على
 الى ان تبصرونه وبالملة انا صرنا عنه فعل واحد كما اذا لم يكن المراج مؤثرا
 بل هو خاسيا الى الاتصال فيكونان ثم في سابعه عند فعل طبعه فيه
 فترابا بعد من بعض فيكون مختلفة القوى فتعمل بعضها فعلا وتعمل الاخرية
 ما اذا قال الاطباء ان هو الذي يوتنه مركبة من قوى متضادة فلا يجان من هم
 انفسهم وانفسهم ان حركوا واحد اجزاءه ودودة فتعمل كل واحد منها بما
 كما الممتدة فان ذلك لا يمكن انهما في حركتين مختلفتين من مركباتها واما الاسب

ان نظرا في ذلك الحس من الادوية ليس مركبا من قوى متضادة فكل من الادوية
 مركبة من قوى متضادة ليجان نفهم ذلك انهم يعتمدون بالبعاد في قوى متضادة
 او قوة ذرية من الفعل لان اجزا مختلفة لم يتعال بعضها في حركتها بالاجل
 الكمال متشابهة القوة نشاطا تاما ولا تارة متشابهة حتى اذا حصل بعضها في حرك
 معتولين من اجزاء متشابهة لان كان متشابهة القوة لم يختلف فعله في البرزخية
 و ان كان متضاد الم اجزاء مختلف القوى حلتا لا يختلف ايضا فان في اليد كان
 اذا حصل حرك من بسيط في عنصر واحدة ما لا زمة من السيط الاخر حصل منها
 العقل والاذن الذي يودي اليه فعلا بما في جميع اجزاء ذلك العنصر على السواء
 كل واحد من اجزائه مع عاين عن عام فكله متشابهة الهم الا ان يكون حركه
 فابا من اجزائه في الاعراض الطيبة تسهل اجزائها وتفضل الاخر

ان نظرا في ذلك الحس من الادوية ليس مركبا من قوى متضادة فكل من الادوية
 مركبة من قوى متضادة ليجان نفهم ذلك انهم يعتمدون بالبعاد في قوى متضادة
 او قوة ذرية من الفعل لان اجزا مختلفة لم يتعال بعضها في حركتها بالاجل
 الكمال متشابهة القوة نشاطا تاما ولا تارة متشابهة حتى اذا حصل بعضها في حرك
 معتولين من اجزاء متشابهة لان كان متشابهة القوة لم يختلف فعله في البرزخية
 و ان كان متضاد الم اجزاء مختلف القوى حلتا لا يختلف ايضا فان في اليد كان
 اذا حصل حرك من بسيط في عنصر واحدة ما لا زمة من السيط الاخر حصل منها
 العقل والاذن الذي يودي اليه فعلا بما في جميع اجزاء ذلك العنصر على السواء
 كل واحد من اجزائه مع عاين عن عام فكله متشابهة الهم الا ان يكون حركه
 فابا من اجزائه في الاعراض الطيبة تسهل اجزائها وتفضل الاخر

"Tib qonunlari" qo'lyozmasi

Ibn Sinoning ikkinchi kitobida "oddiy" dorilar haqida yozilgan bo'lib unda dorilarning xususiyati va ta'sir qilishi haqida keltirilgan. Sakkiz yuz o'n bitta dorilar alfavit bo'yicha joylashtirilgan. Bu dorilar o'simliklar, hayvonlar va mineral moddalardan tayyorlangan bo'lib, ularning qo'llanilishi va saqlash tartibi to'g'risida batafsil ma'lumotlar haqida yozilgan. O'simliklar yon-atrofimizda o'sadi, lekin odamlar ularning shifobaxsh xususiyatlari haqida bilishmaydi. Daraxtning ildizi, po'stlog'i, mevalari va barglari odamlarga kasallik bilan ko'rashishga yordam berishadi. Oddiy sholg'om haqida - "Agar sholg'om va asaldan tayyorlangan bog'larni xavfli yaraga qo'yilsa u tuzaladi, uning urug'i bilan sirka kislotasini aralashtirib gangrenoz yaralarga bog'lansa ular batamom tuzaladi" - degan edi Ibn Sino o'zining ikkinchi "Tib qonunlari" kitobida. "Agar chayon odamni chaqib olsa, lekin u sholg'om egan bo'lsa, unda hech narsa kilmaydi". Bundan tashqari: "Agar zaharlanishdan oldin yalpizdan tayyorlangan damlamani ichsa, u zaharning ta'sirini kamaytiradi". Tib qonunlarining ikkinchi kitobi nafaqat ilmiy, balki o'sha davrning xalq tabobati haqida ham o'rgatadi. Ibn Sino tomonidan taklif etilgan ko'pgina dorilar farmakologiyaga kiritilgan bo'lib, ular hozirgacha qo'llanilib kelmokda.

Uchinchi kitobi esa, juda katta ma'lumotlarni o'zida jamlagan bo'lib, patologiya va terapiyaga bag'ishlangan bo'lib, unda alohida kasalliklar va ularning davolanish haqida yozilgan. Har bir bo'limi anatomo-topografik kirish qismlari bilan boshlanadi.

To'rtinchi kitobida, jarrohlik, sinish va chiqishlar, isitmalarining turlari, har xil kasalliklar xuruji haqida keltirilgan. Unda shishlar, o'smalar, teri osti yiringli shamollashlari, hamda yukumli kasalliklar haqida yozilgan. Bulardan tashqari zaharlar to'g'risidagi asosiy ma'lumotlar haqida keltirib o'tilgan.

Beshinchi kitobi esa farmakologiyaga bag'ishlangan. Unda murakkab tarkibli dorilarning tayyorlanishi va qo'llanishi

haqida yozilgan. Ibn Sino yozganidek: “o‘ttiz etti tagacha yaqin tarkibli moddalardan tayyorlangan dorilar- murakkab tarkibli dorilar hisoblanadi, Shunga o‘xshagan dorilarni Galen ishlatgan - bu mashhur hindiston dorisi bo‘lib,- bu men tomonimdan ochilgan”.

Bu kitobning muvaffaqiyati Shundan iboratki, u o‘zining aniqliligi, ishonchliligi va kasalliklarni klinik ko‘rinishlarining oddiy yozilganligi, terapevtik va parhezlarining aniqligi keltirilganligi bilan mashhur. Bu xususiyatlar kitobni judayam mashhur qildi, uning muallifiga ”o‘rta asrlarning tibbiyot dunyosida mashhur shaxs unvonini berdi” [2,3,5,21,24,52,55].

Uning she‘riy-lirik tarzda yozilgan ikkinchi kitobi “Kitob ash-Shifo” bo‘lib 1326 ta misradan iborat. Bu kitob tibbiyotni o‘rganuvchilar uchun qo‘llanma sifatida yozilgan, unda amaliy tibbiyot haqida ham yozilgan. Bu kitob to‘rtta bo‘limdan iborat.

Birinci qismida shifokorlik amaliyoti haqida keltirilgan. Unda asosan tibbiyot haqida, mijoz haqida, organlar, shifobaxsh sharbatlar, ruhiyat haqida va energiya haqida keltirilgan. Undan keyin odam organizmiga havoning, ovqatning, suvning, uyqu va uyqusizlikning, harakat va kam harakatlilikning, kayfiyatning ta‘siri organizmga ta‘siri haqida yozilgan. Bulardan tashqari esa, har xil kasalliklarni tomir urishi orqali aniqlash va turli organlar kasalliklari haqida yozilgan. Siydik, najas va terlashiga qarab ham kasalliklarni aniqlash ko‘rsatilgan.

Ikkinchi qismida bemor uchun dori va ovqatlar haqida yozilgan. Asosan dorilarning ta‘siri, kuchi va oddiy dorilarning xususiyatlari haqida yozilgan. Keyin har xil kasalliklarda qonning zaharlanishi, sariq safro, qora safroning yuzaga kelishi va ularning davolash usullari keltirilgan.

Uchinchi va to‘rtinchi qismlarida qo‘l bilan bajariladigan muolajalar haqida keltirilgan (xirurgiya) m-n: qon qo‘yish,

chok quyish, yaralarni davolash, chiqish va sinishlarni davolash usullari ko'rsatilgan [21, 55].

Bundan tashqari Ibn Sino tibbiyot haqida she'riy- lirik tarzda "Urjuza" to'plamini yozgan. Urjuza har bir a'zo kasalligi va davosi haqida she'riy tarzda yozilgan asar hisoblanadi.

Abu Ali ibn Sino kasallikning oldini olish uchun profilaktika choralarini ko'rish muhim ahamiyatga ega ekanligini aytib o'tdi. Olim bu muammoga katta e'tiborni qaratdi va bir necha kitoblar yozdi, bu kitoblardan biri-"Salomatlikni saqlash" haqidagi kitob- bu erda muallif gigiena muolajalarining foydali tomonlarini, tanani chiniqtirishni, suv muolajalari, hammom, to'g'ri ovqatlanishni, og'iz bo'shlig'ini tozalashni, uyku va tetiklikni, ich suradigan vositalar bilan ichaklarni tozalashni ko'rsatib o'tgan.

Bulardan tashqari to'qson sakkiz misradan iborat "anatomyiya haqida Urjuza" to'g'risida yozgan. Ibn Sinoning ba'zi organlar ustida anatomik tadqiqotni o'tkazganligi to'g'risida aniq ma'lumotlar berilmagan (balki yashirin tarzda anatomik tekshiruv o'tkazgandir, chunki o'sha davrda bunday tekshiruvlarni o'tkazish qattiq qoralanar edi), m-n: ko'z sohasi bo'yicha. "Jinsiy gigiena haqidagi Urjuza»sida Ibn Sino jinsiy munosabatlar haqidagi barcha savollar yoritilgan. Uncha katta bo'lmagan ellik misradan iborat bo'lgan, lirik tarzda yozilgan "Salomatlikni saqlash to'g'risidagi Urjuza"sida Ibn Sino salomatlikni saqlash borasidagi chora-tadbirlar haqida yozgan. "Yilning to'rt fasli to'g'risidagi tibbiy Urjuza" si bir yuz yigirma bitta misradan iborat bo'lib, har bir faslga moslab ovqatlanish va dori vositalarining berilishi to'g'risida yozilgan. Bulardan tashqari mashhur "Tekshirilgan dori vositalari to'g'risidagi Urjuza", "Gippokrat meroslari to'g'risidagi Urjuza", "Tibbiy maslahatlar haqidagi Urjuza" lari ham mavjud.

Ibn Sinoga tegishli bo'lgan "Dori vositalari" traktati birinchi marta Hamadonga tashrifi mobaynida yozilgan. Asarda yurak-

ning vazifasi va pnevmaning paydo bo'lishi, yurak kasalliklarini davolash va tashhislash to'g'risida batafsil ma'lumot berilgan. "Yurak uchun dorilar haqida" asarida - faqat 65 xil o'simlik va hayvon mahsulotlaridan tayyorlangan

dori vositalarining qo'llanilishi, yurak kasalliklarini davolash, yurakning umumiy joylashish topografiyasi va bundan tashqari turli emosional holatlarida yurak urishi haqida yozilgan. "Vinoning foydasi va zarari haqida"- gi Ibn Sinoning eng qisqa yozilgan asarlaridan biri. Ibn Sinoning fikricha vino kam-kam iste'mol qilingandagina foyda keltiradi, me'yoridan oshsa zarar keltiradi deb yozgan. Mashhur bo'lgan "Tibbiyot haqidagi poemasi" asari "Tomir urishi haqida", "Sayohatchilar uchun qo'llanma", "Jinsiy faoliyat to'g'risida", "Sirka va asal to'g'risida" va b. asarlari ham bo'lgan. **Ibn Sino Xamadondagi mavzoley**

Asosiy ensiklopedik tibbiyotga taalluqli bo'lmagan mehnatlaridan mantik muammolariga bag'ishlangan, fizika, matematika fanlari, musiqa, astronomiya va metafizikaga bag'ishlangan asaridir. Bu kitobda umrining oxirgi yillarida yozilgan Ibn Sinoni falsafiy g'oyalari yoritilgan "Bilimlar kitobi" va "Sharh va ko'rsatmalar" kitobi birlashtirilgan. Ibn Sinoning mistik kitoblariga "Qushlar haqidagi kitob", "Sevgi haqidagi kitob", "Iltijolarning mohiyati", "O'lim qo'rquvlaridan xalos qilish" va "Ta'birlar" haqidagi kitoblarini misol qilib keltirish mumkin.

Shunday qilib, ulug' iste'dod egasi va mehnatsevar Ibn Sinoning aql va idroki, uning shaxsiy xislatlari, hozirgi zamon tabiblari uchun o'rnatilgan bo'lib kelgan va kelmokda.

Barchaga ma'lum afsonada Shunday deyilgan: "Yillar, asrlar o'tdi. Hamadon bo'yida, tog'lar yonidagi chap sohilida,

tashlandiq qabristonda baland g'ishtli devor kichik hovli va bir necha sarv daraxtlarini o'rab turardi. Buerga, maqbaraga har-tong odamlar yig'ilardi. Ular orasida yosh va qari olimlar bor edi. Ular orasida Shunday bemorlar ham bor ediki maqbaraning mo'jizaviy shifosiga ishonishardi. Maqbara ichida, zimistonda qabr ustidagi toshda doim qariyalar o'tirishardi. Oradan ikki yuz, to'rt yuz, etti yuz yil o'tdi. Tehrondan Bog'dodga o'tgan musofirlarning "Buerda kim dafn etilgan degan savoliga past ovozda javob berishardi: "Bu Abu Ali ibn Sinoning, Buyuk Tabibning, Buyuk insonning qabri" [2,3,5,6,21,24,52,55].

4.4. Temuriylar davrida O'zbekiston hududida tibbiyotning rivojlanishi

Temuriylar davridagi tibbiyot undan oldin o'tgan somoniylar va qoraxoniylar davridagi tibbiyotning to'g'ridan-to'g'ri davomi emas. Somoniylar va qoraxoniylar bilan temuriylar o'rtasida butun bir asr vayronalik va turg'unlik davri yotadi. Ma'lumki, 13 asr boshlarida mug'ul-tatar askarlari O'rta Osiyoga bostirib kirib, ko'p shahar va qishloqlarni er bilan yakson qildilar, ekin maydonlarini toptadilar va barcha madaniy boyliklarni yo'q qildilar. Kasalxonalar, dorixonalar, tibbiy maktablar paydo bo'ldi. Ko'p tabiblar qatl etildilar. Tibbiyot ham boshqa sohalar singari, og'ir tushkunlikni boshidan kechira boshladi. Bunday hol bir asrdan ortiqroq vaqt davom etdi.

XIV asrning 60-70 yillariga kelib, O'rta Osiyo hududida yirik va kuchli temuriylar davlati vujudga keldi. Bu davlatning asoschisi Amir Temur Movarounnaxr, Xuroson, Xorazm, Oltin O'rda, Eron, Hindiston, Iroq, Turkiya va boshqa mamlakatlarni barpo etdi. Temur bu mamlakatlarning barcha boyliklaridan foydalanib, o'z davlatini iqtisodiy va madaniy jihatdan

uda yuksak darajaga ko'tardi. Mamlakatda katta-katta qurilishlar olib borildi. Fan, madaniyat, san'at va adabiyot yuksak larajaga ko'tarildi. Bunday umumiy yuksalish jarayonida tibbiyot ham rivojlandi. Kasalxonlar, dorixonalar, tibbiy maskanlar, kutubxonalar barpo etildi. Madrasalarda boshqa bilimlar yatorida tibbiy bilimlar ham o'qita boshladi.

Amir Temur o'z davlatni idora etish va harbiy yurishlarni boshqarish qonun-qoidalari haqidagi "Temur tuzuklari" ("Temur qonunlari") nomli hujjatida bir qancha muhim tadbirlar yatorida shaharlarda tibbiy muassasalar qurdirganligini bayon etadi. Temur tomonida har bir shaharda shifoxona bo'lgan, ularda tajribali tabiblar faoliyat olib borgan. Samarqandda esa "Dorush-shifo" ("Shifo maskani") nomli yirik kasalxona bo'lib, unga o'z zamonasining taniqli tabiblari-Mir Sayid Sharif Sheroziy (1330-1414) rahbarlik qilgan. Bu tabib asli Juronlik bo'lib, Temurnig taklifi bilan Samarqandga kelib, Shu kasalxonaga boshchilik qilgan. Shu davr Samarqandda yana bir yirik tabib-Mansur ibn Muhammad yashagan. Bu olimning to'liq ismi Mansur ibn Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf ibn Ilyosdir. O'sha davrdagi etuk tabiblardan bizga yana Mavlono Fayzulloh Tabriziy va "hisobiddin Ibrohim Kirmoniylar ham ma'lum. Mavlono Fayzulloh Tabriziy Temurning shaxsiy tabibi edi. U shohning hamma safarlarida birga bo'lgan. Temur ilm ahillarini qo'llab-kuvatlangan, har turli fanlarni ayniqsa amaliy ahamiyatga ega bo'lgan fanlar rivojlanishining tarafdori bo'lgan. U o'zi zabt etgan mamlakatlardan faqat oltin, kumushlarni emas, balki nodir kitoblarni ham olib kelar edi. Temur bu nodir kitoblarni saqlash uchun saroyda maxsus kutubxona ("Kitob gumbazi") qurdirgan edi.

Shifoxonalarda ishlovchi tabiblarga yaxshi maosh to'langan. Temurning maxsus farmoni bilan ularning maoshi olimlar, munajjimlar, tarixnavislar va muhandislarning maoshlariga tenglashtirilgan. Temur obodonchilikga, shaharlarning ozoda

muqallanishga katta e'tibor bergan. Ayniqsa, davlat poytaxti Samarqandni obod qilishga ko'p harakat qilgan [4,7,21,26,51].

Amir Temurning portreti Amir Temur tasviri

Shunday qilib, Temur davrida aholining moddiy-ma'naviy va madaniy jihatdan yashashga katta e'tibor berilgan. Xalqin sog'lig'ini saqlash, bemorlarni davolash, etim-esirlar haqida g'amho'rlik qilish sohasida muhim ishlar amalga oshirilgan. Bunday yuksalish ayniqsa, Temurning nabirasi Ulugbek zamonasida tez sur'atlar bilan davom etgan. Ulug'bek (Muhammad Tarag'ay qurag'oniy) faqat davlat arbobi bo'libgina qolmay, Shu bilan birga buyuk olim sifatida ham mashhur. Ammo astronomiya sohasida Ulug'bek juda katta olim sifatida dunyoga mashhurdir. Ulug'bek davrida Movaraunahr o'z tarixida ikkinchi yuksalish davrini boshida kechirdi. Ulug'bek Samarqand, Buxoro va boshqa shaharlarda o'nlab machitlar, madrasalar, hammomlar, karvon saroylar, yo'llar, shifoxonalar qurdirdi. Bular ichida eng mashhur Ulugbek rasadxonasidir. Bu rasadxonada unlab olimlar xizmat kilardilar. Ulugbek tibbiyot ilmiga ham katta ahamiyat bergan. Samarqandda bir kasalxona qurdirib, unda ishlash uchun Kirmon shahridan tabib Burxoniddin Nafis ibn Avazni taklif etgan. Bu tabib Ulug'bekning saroy tabibi vazifasini ham bajargan. Burxoniddin

ibn Avaz asli o'zi Eronlik bo'lgan. Ulug'bek o'z tabibining bilimi va tajribasini qadrlar edi.

Ko'pgina mualliflar ta'kidlaganidek, Nafis ibn Avaz Ulug'bek madrasasida ma'ruza o'qigan. Nafis ibn Avaz tibbiyotga oid bir qancha asarlar yozgan. Ammo, ulardan ba'zilari saqlanmagan. Uning Najibuddin Samarqandiy "Kasalliklarning sabablari va belgilari" kitobiga yozgan sharhi juda mashhurdir. «Kasallik sabablariga sharh» nomli asarini 1424 yilda yozgan va Ulug'bekka taqdim etgan [4,21].

Burxoniddin Nafis ibn Avazning "Dori tayyorlash san'ati" nomli asari ham bo'lgan. Bu kitobda muallif oddiy va murakkab dorilar reseptini tuzish, ularni tayyorlash va ishlatish usullarini bayon etadi. Uning davrida tabiblar o'rtasida mohir jarrohlardan biri ham bo'lgan. K.I. Novoselovning yozishicha, Ulug'bek davrida Samarqandda mashhur tabib bo'lgan ekan, Shulardan biri Tojiddin Xakim edi. Bu jarroh ancha murakkab operatsiyalarni ham qilgan. Masalan, ko'z kataraktasini operatsiya yo'li bilan muvaffaqiyatli davolagan. Demak, Ulug'bek davrida boshqa fanlar qatori tibbiyot ham ancha yuksaldi. O'sha davrda ko'p tabiblar paydo bo'ldi.

Ulug'bek bilimning ahamiyatini juda yaxshi tushungan. Olimlarni juda qadrlagan. Bilimning kelajagi porloq ekaniga ishongan. Masalan, u o'zining mashhur asari "Ziji ko'ragoniy" ning kirish qismida bunday yozgan edi: "Mutaasib fikrlar faqat olimlarning asarlarigina abadiylikda qoladi". Bilim bilan Shug'ullanishning naqadar zarurligini ta'kidlab, Buxoroda qurdirgan madrasasi isitokiga qur'ondan olingan bunday so'zlar yozilgan ekan: "Bilim olish har bir muslim va muslimaning burchidir".

Ulug'bek Samarqandda ikki qavatli maxsus madrasa qurdirib, unda dorifunun ochgan. Madrasada talabalar o'qiganlar va Shu joyda istiqomat qilganlar. Dorifununning bosh mudarrisi etib mashhur olim qozizoda Rumiylar tayinlangan.

Dorilfununda asosiy fanlar sifatida astronomiya, matematika, falsafa, badiiy adabiyot o‘qitilgan. Tibbiyotdan ham dars berilgan.

*Ulug‘bek tasviri
rekonstruksiyasi*

*Samarqanddagi Ulug‘bek
rasadxonasi*

“Olimlar uyi (Akademiya)” bor edi. Bu Akademiya yuzga yaqin olim uyushgan edi. Ular orasida tabiblar ham bo‘lgan. Masalan, Burxoniddin Nafis ibn Avaz ham Shu Akademiyaning a‘zosi edi .

Temuriylar sulolasining fan, madaniyat va iqtisodiy hayot rivoj topgan oxirgi bosqichi Sulton husayn Bayqaro hukmronlik qilgan vaqtga to‘g‘ri keldi. Bu davrga kelib Temuriylar va sulolasi siyosiy va iqtisodiy jihatdan sezilarli darajada susayib qolgan bo‘lsa-da, lekin, adabiyot va san‘at sohasida ancha yuqori darajada edi. Husayn Bayqaro saroyda bosh vazirlik lavozimini egallagan buyuk shoir va davlat arbobi—Alisher Navoiy rahbarlik qilgan va tashabbuskorlik ko‘rsatgan. Movaraunaxr va Xurosonda o‘sha davrda yuzlab binolar barpo etildi. Bu davrda turli fanlar, ayniqsa, aniq fanlar va tibbiyot rivoj topdi [21].

Deyarli har bir shaharda kasalxonalar ochilgan bo‘lib, ularda o‘nlab tajribali tabiblar bemorlarni davolash bilan mashg‘ul edilar. Ular orasida mashhur olimlar bor edi. Shulardan biri **Ne‘matulloh ibn Faxriddin Muborakshoh Xakim Kirmoniy bo‘lib**, u husayn Boyqaroning shaxsiy tabibi edi. Bu tabib Xakim Kirmoniy nomi bilan mashhur bo‘lgan. Xakim Kirmoniy faqat tabib emas, Shu bilan birga chuqur bilimli faylasuf, olim va shoir edi. U “Xakimiy” tahllusi bilan she‘rlar yozgan. Xakim Kirmoniyning she‘riyatidagi qobiliyati va tibbiyotidagi katta tajribasini hisobga olib, uni buyuk shoir va ikkinchi Ibn Sino deb atar edilar. Xakim Kirmoniyning bizga ma‘lum bo‘lgan asari 1464 yilda yozilgan “Xosiyatlar dengizi” nomli kitobidir. Muallif ushbu kitobda sharqning buyuk tabiblari asarlaridan namunalar to‘plab, ularni o‘z tajribalari va bilimlari bilan boyitgan. U ayniqsa shifobaxsh o‘simliklarni yaxshi o‘rgangan.

“Xosiyatlar dengizi” bir muqaddima, uch bo‘lim va bir xotimadan iborat. Asarda alfavit bo‘yicha turli shifo xususiyatiga ega bo‘lgan o‘simliklar, parranda va hayvonlarning nomlari bayon etdirilgan. Ularning yunoncha, arabcha, forsha, hindcha va turkiy nomlari ham ko‘rsatilgan. Ba‘zi dorilarning o‘zbekcha nomlari ham berilgan. Kitobning birinchi bo‘limi (maqolasi) yakka holda ishlatiladigan dorilar haqida, ikkinchi bo‘limi murakkab dorilarga bag‘ishlangan. Bu erda bir necha xil moddalarni qo‘shib tayyorlanadigan usul va ishlatish yo‘llari ko‘rsatib berilgan. Bu qismda hayvonlardan olinadigan dorilar ham bayon etilgan. Kitobning uchinchi bo‘limida muallif qaysi dorini ishlatish kerakligini ko‘rsatib beradi. Bunda kasallikning xili va og‘ir–engilligiga qarab, oddiy yoki murakkab dori ishlatish kerakligini uqtiradi. Ushbu bo‘limda parhez taomlar ham ko‘rsatilgan. Kitobning xotima qismida muallif tibbiy atamalar masalasiga to‘xtaladi.

Husayn Bayqaro saroyida yana bir tabib-Muhammad husayn Nurbaxshiy Bahouddavla ibn Mirqivomiddin ham xizmat qil-

gan edi. Bu olim tabiblik bilimini dastlab Rayda, so'ngra Xirotda o'zining mashhur asari "Tajribalar xulosasi" ni yozgan edi. Asar darslik sifatida tuzilgan bo'lib, talabalarga mo'ljallangan edi. Unda kasallarga tashhis qo'yish va ularni davolash usullari ko'rsatilgan. Kitobda muallif qadimgi zamonning mashhur tib olimlarining fikrlarini ham keltiradi. Shu bilan birga o'z shaxsiy kuzatishlari natijalarini ham bayon etgan. U o'z tajribalariga asoslanib, ilgari tabiblarga ma'lum bo'lmagan kasalliklarni keltiradi. Masalan, u bahorda uchraydigan allergik isitma kasalligini birinchi bo'lib yozgan. Nurbaxshiy Bahoudavla sharq tabiblaridan birinchi bo'lib bolalarda uchraydigan ko'k yutal, otashak (zahm), kasalliklari haqida ma'lumot bergan va ularni davolagan.

Biz yuqorida aytib o'tganimizdek, O'rta Osiyo XV-XVI asrlarda tibbiyotning rivojlanishi Alisher Navoiy nomi bilan bog'liq bo'lgan. Navoiy o'zi tabib bo'lmasa ham, tibbiyotning rivojlanishida juda katta rol o'ynadi hamda ulug' insonparvar olim va davlat arbobi sifatida mamlakatda sog'likni saqlash ishlarining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Navoiyning tashabbusi bilan mamlakatda 300 dan ortiq turli madaniy-maishiy binolar, kasalxonalar, dorixonalar, tibbiy maktablar barpo etildi. Ayniqsa, o'sha vaqtda poytaxt rolini o'ynagan Xirotda juda ko'p qurilish ishlari amalga oshirilgan.

Navoiyning tibbiyot, tabiblar va salomatlikni saqlash haqidagi fikr va mulohazalari uning mashhur "Mahbub ul qulub" ("qalblar sevgilisi") nomli kitobida bayon etilgan. Kitobda bu masalaga maxsus 15-bob bag'ishlangan. Navoiy o'z asarlarida salomatlikni saqlash va bunda tabiblarning roli haqida fikr yuritar ekan, avvalo tabibning o'zi qanday odam bo'lishi kerak, degan masalaga to'xtalib o'tadi. Uning fikricha, tabib birinchi galda o'z kasbini yaxshi egallagan mohir mutaxassis bo'lishi lozim, u rahm-shavqatli, insonparvar bo'lishi kerak. Tabib donishmandlarning maslahat va tavsiyalariga

amal qilishi lozim. U yoqimtoy, dilkash, xushmuomala, kamtarin bo'lishi darkor. Tajribasiz, chalasavod, nodon tabibni Navoiy jallodga o'xshatadi. Navoiy salomatlik va xastalik haqida so'z yuritar ekan, sharob masalasiga to'xtalib o'tadi. Sharobni u zaharga qiyos qiladi va ichkilikbozlikga berilish kishi tanasining zaiflashib, kasalga chalinishiga sabab bo'ladi deydi. Bundan tashqari, Navoiy boshqa zararli odatlardan (nashavandlik, qoradori iste'mol qilish, shahvoniy ishga berilish va h.z.) ham saqlanishni tavsiya etadi. Salomatlikni saqlash borasida Navoiy birinchi o'ringa to'g'ri, sifatli ovqatlanishni qo'yadi va badxo'rlik qilmaslikni tavsiya etadi.

Navoiy o'tmishning buyuk tabiblari haqida o'z fikr va mulohazalarni bildirgan. U Ibn Sinoga juda yuksak baho bergan. Uni aql-idrok va tafakkur ramzi deb atagan. Shunday qilib, ulug' shoir tibbiyot masalalarida ham durustgina bilimdon inson bo'lgan. Ammo Navoiyning amaliy tibbiyot bilan Shug'ullanganligi ma'lum emas.

Movaraunharning barcha shaharlaridan eng tajribali tabiblarni taklif etgan. Kasalxonaning bosh tabib vazifasiga o'sha vaqtdagi yirik tabib va olimlardan biri Mavlono g'iyosiddin Muhammad ibn Jaloliddin tayinlangan. Navoiy ko'rsatmasi bilan kasalxonaga asosan kambag'al, nochor bemorlar qabul qilingan. Davolash bepul bo'lgan. Bundan tashqari, kambag'al, beva-bechoralarga issiq ovqat tarqatilgan. "Ixlosiya" madrasasida o'sha vaqtda eng ko'zga ko'ringan olimlar mudarrislik qilganlar. Ulardan Amir Burxoniddin Ataulloh Nayshapuri, qozi Ixtiyoriddin Xasan Turbatiy, Amir Murtazo, Mavlono Fasixiddin Nizomiy kabi olimlar ayniqsa, katta Shuxrat qozondilar.

Hirotda Shahrison ichida yana bir kasalxona bo'lgan. Unga "Dor ush-shifo" (Davolash maskani) deb nom berganlar. Bu shifoxona ham Navoiy qo'l ostida bo'lgan. Har ikki shifoxona sharqarxitekturasiqoidalarigabinoanjudako'rkamqilib, madrasa

ko'rinishida qurilgan. Mashhur tarixchi Xondamir (g'iyosiddin ibn Xumomiddin) ning yozishicha, kasalxonlarda davolash ishlari va talabalarni o'qitish sifati yuksak darajada bo'lgan. Mudarrislar qatorida mohir jarrohlardan ham bo'lgan. Shulardan biri Shayx Husayn edi. Ma'lumotlarga ko'ra, u Shu qadar mohir bo'lgan-ki, bir vaqt o'n sakkiz joydan pichoq egan navkarning jarohatlarni muvaffaqiyatli tikib, uni sog'aytirib yuborgan.

Navoiy barpo etgan "Shifoxiya" kasalxonasi va "Ixlosiya" madrasasining Shuxrati o'sha vaqtdayoq butun sharqqa yoyilgan edi. Bu erga boshqa mamlakatlardan ko'plab talabalar kelib, bilim olishgan va mutaxassis bo'lib, o'z yurtlariga qaytishgan. Demak, Navoiy zamonasida tibbiy bilimlar va amaliy tibbiyot yuksak darajada rivoj topgan. Navoiy yomon urf-odatlarini, bit'at va xurofotga butunlay qarshi edi. U Astroboddan yozgan bir xatida husayn Boyqarodan Xirotda ko'payib ketgan ishratxonalarni, qimorxonalarni, ichkilikxonalarni yopishni, bozorlarni taftish ostiga olishni, narx-navo tartibga solishni, bozorda sotiladigan oziq-ovqatlar va mevalarning sifatini tekshirib turishni talab etadi. Navoiy bunday keraksiz muassasalarni yopish hisobiga maktab, madrasa, kasalxonalar va kutubxonalarni ko'paytirishni tavsiya etadi.

Navoiyning homiyligi ostida o'sha zamonda Xirotda, Samarqand, Buxoro, Marv, Toshkent va boshqa shaharlarda o'nlab olimlar, san'atkorlar, shoirlar va tabiblar ijod qildilar. O'sha davrda (15 asr) yashagan tabiblardan Muhammad Moyin, Qutbiddin Odam, g'iyosiddin Muhammad Darvish Ali, Muhammad tabib Abdulxay Tuniy, Nizomiddin Abdulxay, Sulton Murod, Shoh Husayn, Shomiy tabib kabilarni ko'rsatish mumkin. Muhammad Muyin yirik tabiblardan bo'lgan. U

“Shifoxiya” kasalxonasida xizmat qilgan va Shu erdagi tibbiy maktabda dars bergan. Podshoh haramidagilar ham Shu tabibda davolanishgan [21,26,55].

Qutbiddin Odam Xurosonning eng mashhur tabiblaridan bo‘lgan. Uni hatto sharqning Jolinusi deb ataganlar. U ham “Shifoxiya” kasalxonasida xizmat qilgan. G‘iyosiddin Muhammad ibn Jaloliddinga Navoiy juda yuksak baho bergan. U “Shifoxiya” kasalxonasida bosh tabib vazifasini bajargan hamda tibbiy maktabda tib ilmidan dars bergan. Olim tibbiyotdan boshqa fanlarni ham yaxshi bilgan. g‘iyosiddin Muhammad Iloqiyning “Davo” si va Nafis ibn Avazning “Qisqacha sharh” asarlariga sharh yozgan.

Darvish Ali tabib o‘zining o‘tkir zehnli, yuksak darajada ma‘daniyatligi nozik tabiati va xushmuomalaligi bilan boshqalardan ajralib turgan. U juda mushohadali bo‘lgan. Shu sababli kasalliklarni aniqlash va davolash usullariga bir qancha yangilik kiritgan. Navoiyning ta’biricha Darvish Ali o‘sha zamonning ilg‘or va bilimdon tabiblaridan bo‘lgan. Bu olim Hirot ichkarisidagi “Dor ush shifo” da xizmat qilgan va saroy amaldorlarini davolagan. Darvish Alining “Kishilarga eslatma” nomli tibbiy asari mavjud. Bu asarda muallif salomatlikni saqlash va kasalliklarni davolash haqida so‘z yuritadi.

Abdulhay tabib Tuniy tajribali tabib bo‘lgan, o‘tkir zehnli va qobiliyati bilan ajralib turgan, kamtarin odam bo‘lgan. Ammo, bu tabib sharob ichishga berilib ketib, olimlar olamidani uzoqlashib qolgan. Nizomiddin Yahyo Abdulhay tabib o‘z zamonasining mashhur kishilaridan bo‘lgan, o‘zining chuqur bilimi va tajribalari bilan boshqalardan ajralib turgan. U saroy xizmatidagi tabiblardan biri bo‘lgan. Xozik Sul-ton Murod tabib ham juda Shuhrat qozongan. U chuqur bilim va tajribaga ega bo‘lgan. Shoh Husayn biz aytib o‘tganimizdek, mashhur jarroh bo‘lgan. Musulmon Sharqi mamlakatlarida odam anatomiyasi o‘qitilmagani sababli jarrohlik yaxshi

rivojlanmagan bo'lsa ham, ayrim tabiblar yaxshi jarroh bo'lib etishganlar. **Shoh Husayn** Shulardan biri edi.

Shoh Husayn bemorni operasiya qilishda og'riqsizlantiruvchi modda ishlatgan. Operasiya qilishgan joyni tikishda qo'y ichagidan tayyorlangan tor (ip) ishlatgan. Shomiy tabib haqida Navoiy bunday deb yozgan edi: "Mavlono Shomiy avval ruhoniy bo'lmoqchi edi. Ammo u tibbiyotni o'rgana boshladi va nihoyat tabib bo'lib etishdi. Bu sohada u yaxshi bilim va tajriba orttirdi. Bulardan tashqari Xuroson va Movaraunnaxrning boshqa shaharlarida ham o'nlaricha tabiblar yashagan. Temuriylar avlodining oxirgi namoyandalaridan biri buyuk o'zbek shoiri va davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur edi. U XVI- asrning boshida mamlakatga Shayboniyxon qo'shinlari bostirib kelgandan so'ng, Hindistonga o'tib ketib, u erda o'z davlatini barpo etadi. Tarixda bu davlat ulug' mug'ullar sulolasi nomi bilan ma'lum.

Bobur ilm-fan ma'rifatga katta ahamiyat beradi. Olim, shoir va san'at ahillarini doimo qo'llab-quvatlar, saroydan joy berib, ijodiy faoliyatlari uchun yaxshi sharoit yaratib bergan edi. Bobur saroyidagi fozillar qatorida yirik tibbiyot olimlari ham bor edi. Shulardan biri o'sha zamonda ko'zga ko'ringan tabiblardan **Yusuf ibn Muhammad ibn Yusuf al-Haraviydir**. Bu tabib "Yusufiy" nomi bilan tanilgan. Yusuf tabib Xurosonning Xof shahrida tabib oilasida dunyoga kelgan. Tug'ilgan yili ma'lum emas, vafot etgan 1514 yilda. U umrining oxirini hindistonda o'tkazdi. Uni Bobur o'z saroyiga taklif etgan edi.

Yusuf tabib tib ilmiga oid ko'pgina asarlar yozgan edi. Birinchi asarini olim hali yosh paytida yozgan edi. Bu asar "Ovqat va ichimliklar haqida risola" deb atalgan. Asarda muallif normal ovqatlanish tartibi va suyuqliklarni iste'mol qilish qoidalarini ko'rsatgan. Bu kitobning qimmatli shundaki, unda muallif ovqatlanishda o'rganilgan shartli reflekslarga rioya qilish zarurligini ta'kidlaydi. Chunki, kishi bir kunda necha marta va

qaysi soatda ovqatlanishga o'rgangan bo'lsa, Shu rejimni buzmasligini tavsiya qiladi. Keyingi asari - "Muruvvatli kishilarga foyda keltirish" deb nomlanadi. Kitobda tibbiyot masalalari kengroq qamrab olingan. Eng muhimi unda sog'liqni saqlash masalalari bayon etilganligidir. Muallif kasallikni kelib chiqish va rivojlanishi masalasida o'sha zamon tuShunchasiga muvofiq organizmdagi to'rt suyuqlik - qon, safro, savdo va xilt nazariyasiga asoslanadi.

Yusuf tabibning eng mashhur asari "Kasalliklarni davolash"dir. Bu asarda organizm barcha a'zolarining kasalliklari, ularni aniqlash va davolash tadbirlari bayon etilgan. Asarda avval bosh miya kassaliklari bayon etiladi, so'ng quyi a'zolariga o'tiladi. Bosh miya kasalligiga to'xtab, muallif be'mor ruhi o'zgarishini ham eslab o'tadi. Miyaga qon quyilishi (insult) haqida ham fikr yuritilgan. Bu vaqtda qon zarurligi ko'rsatilgan, zaxm kasalligini aniqlagan. U kasallikda tanosil a'zolarining zararlanishini ko'rsatadi va bu kasallikni davolashda simob preparatlarini ishlatgan. Zaxm kasalligi jinsiy aloqa orqali yuqishini ko'rsatgan. Kitobning dastlabki nusxasi murakkabroq yozilgan bo'lib, tuShunishga qiyin edi. Ko'pchilik tabiblarning iltimosiga ko'ra, muallif o'z kitobini qaytadan yozib, uning qiyin joylariga sharh yozadi. Xususan, kasallarni davolashda ishlatiladigan murakkab dorilarni aniq tuShuntirib beradi. Kitobning nomini o'zgartirib, uni "Nafi' to'plami" deb atadi. Bu kitobni hind tabiblari o'z tillariga tarjima qilib, uni "Yusuf tibbiyoti" deb atadilar. Kitob 1882 yilda xorazmlik tabib Muhammad Amin ibn Muhammad Zaxirxo'ja al-Xusayn tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan [21].

Shunday qilib, hozirgi O'zbekiston hududida temuriylar davrida tibbiyot ancha yuksak darajaga ko'tarildi. Shaharlarda kasalxonalar, tibbiy maktablar, kutubxonalar qurildi. O'nlab mashhur tabiblar etishib chiqdi. Ular bemorlarni davolash bilan bir qatorda tibbiy maktablarda talabalarni o'qitganlar.

Tibbiyot boshqa fanlar singari Ulug‘bek va Husayn Boyqaro tomonidan ayniqsa yuksak darajada rivojlandi.

4.5. O‘rta asr boshlarida Rossiya va G‘arbiy Ovrova mamlakatlari tibbiyoti.

P.E Zabludovskiy, M.P. Mul‘tanovskiy va boshqa mualliflar ma‘lumotiga ko‘ra XI-XVI asrlarda feodal Rossiyada tibbiy bilim xalq tibbiyoti sifatida rivojlandi. Xalq tibbiyoti oilaviy maqomga ega edi. Bu kasb nasldan-nasga o‘tib keldi. Xalq tibbiyoti bilan Shug‘ullanadiganlarga ham xaq to‘lash kerak edi, Shuning uchun aholining faqat daromadi bor qatlami bularning xizmatidan foydalana olishar edi. Shaharlik tabiblarning dori sotadigan dukonlari bor edi. Dorilar asosan, dorivor o‘simliklardan tayyorlangan, davolash maqsadida o‘ndan ortiq o‘simliklarning turlaridan foydalanilgan. Shunday o‘simliklar qo‘llanilganki, hatto ularni G‘arbiy Ovropada bilishmasdi. Vizantiya, Armaniston, Gruziya, va O‘rta Osiyo bilan yo‘lga qo‘yilgan keng savdo-sotiq aloqalari tufayli Kiev Rusida ham tibbiy bilimlar tarqalishiga sabab bo‘lgan. Bu erga Suriya, Armaniston va boshqa mamlakatlardan vrachlar kelgan.

Ko‘pgina qadimiy qo‘llyozmalarda minatyur rasmlar keltirilgan. Bu minatyuralarda bemorni qanday davolashgani, jarohatlanganlarga yordam ko‘rsatish, ibodatxonalaridagi kasalxonalarning tuzilishi tasvirlangan., dorivor o‘simliklarning, tibbiy asboblarning, protezlarning rasmlari keltirilgan. XI asrdan boshlab minatyuralardan jamoat, ovqatlanish va shaxsiy gigiena, bundan tashqari rus xalqining sanitariya holatlari ko‘rinishi aks ettirilgan. Inson salomatligini yuridik baholashga xuquqiy tuShunchalar tizimiga tan jarohati, zo‘rlab o‘ldirilganligini aniqlash faktlari kabi tibbiy elementlar ham kiritildi.

Kiev Rusi davrida diplomli vrachlar bo'lmagan. Kiev knyazlari saroylarida chet ellardan kelgan vrachlar ishlagan. Vizantiyadan Kiev Rusiga xristian dini olib kelindi, qabul qilindi, cherkovlar va rohibxonalar davolash bilan bog'liqligi belgilandi. Ibadatxonadagi ruhoniylar bemorlarni parvarish qilish va davolash ishi bilan Shug'ullandilar. Rohiblar orasida o'z kasbini yaxshi biladigan ko'pgina, tabiblar (lechsi) bo'lgan. Kiev Rusi knyazi Vladimir Svyatoslavich tomonidan tabiblarning, tibbiy muassasalarning xaq-xuquqlarini «Buyuk knyaz Vladimir Svyatoslavich Ustavi» nomli xujjat bilan qonun jixatdan belgiladi. XI asrdan Kiev Rusida rohibxonalar qoshida kasalxonalar qurila boshlandi. Bu kasalxonalar nafaqat rohibxonadagilarga, balki aholiga xizmat ko'rsatishga ham mo'ljallangan [8,28].

O'rta asrlarda dorixonachining do'koni

Qon chiqarish, davolash usuli sifatida

XIII asr o'rtalarida Rus feodal davlatining ikkinchi davrida Sharqiy-Shimoliy Rossiya paydo bo'ldi. Bu davlatning poytaxti dastlab Suzdal, so'ng Vladimir shahrida joylashgan edi. Sharqiy-Shimoliy rus davlati unchalik katta emas edi. Shuning uchun bu erda madaniy hayot ham, tibbiyot ham deyarli rivojlanmadi. XIII asr o'rtalarida Rus davlati boshiga kulfat mug'ullar – tatarlar urushi boshlandi. Barcha shaharlar vay-

ron qilindi, iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivojlanish buzildi. Tatar-mo'g'ul urushi, 1240 yildan 1480 yilgacha davom etdi, Rus davlatining iqtisodiy, siyosiy, madaniy rivojlanishini uzuvuqta to'xtatdi. Mo'g'ullar urushi bilan bog'liq iqtisodiy inqirozlar, Rus davlatining sanitar holatiga ham ta'sir qildi va epidemiyalar rivojlanishiga sabab bo'ldi.

XV asr oxirida Ivan III davrida Rusiyaning sharqiy qismida Moskva Feodal davlati vujudga keldi. Sharq va G'arb mamlakatlari bilan savdo-sotiq rivojlana boshladi. Yangi savdo-sotiq va xunarmandchilik markazlari kelib chiqdi. Ilmi va madaniyat ham rivojlana boshladi. XVI asr boshida tibbiyot rivojlanishida ham o'sish ko'rindi. Rossiyada o'sha vaqtda o'ndan ortiq tibbiy kasblar: tabiblar, o'simliklar bilan davolovchilar, rudometlar (qon chiqaruvchi), doya xotinlar, toshlarni oluvchilar, kaxxollar. Kasalliklarni o'tlar, tomirlar va boshqa giyohlar bilan davolashgan. Tabiblarning dorivor giyohlar va boshqa joylardan olib kelingan dorivor vositalarni sotadigan do'konlari bo'lgan. Tabiblarning xizmatidan asosan boy shaharliklar foydalanganlar, xizmatiga haq tabibning taniqliligiga bog'liq va dorilarga ketgan harajatiga, kasallik og'ir engilligiga va vrachning bemorni qancha vaqt davolaganligiga qarab berilardi. Aholining asosiy qismi xalq tabiblari xizmatidan foydalanishardi.

XIV asrda Rossiyada ham Ovropa singari chechak, vabo va boshqa o'tkir yuqumli kasalliklarning epidemiyasi tarqaldi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra epidemiya quyidagi shaharlar: Smolensk, Kiev, Suzdal, Gluxov, Pskov, Moskvaga tarqaldi. O'lim Shu darajada yuqori bo'lganki, ko'pgina xovlilar, oilalar va kichkina qishloqlarda aholi to'liq vafot etgan. Moskvuda epidemiyaga qarshi olib borilgan tadbirlar haqida quyidagicha yozishadi: bemorlarni sog'lomlardan ajratish, zararlangan o'choqlarni ajratish, zararlangan uylar, kvartallarni yoqish. Bu Shuni ko'rsatadi, o'sha vaqtdan xalqda yuqumli

kasalliklar haqida, ularning tarqalishi va yo‘q qilish yo‘llari haqida tuShuncha bo‘lgan [8,24].

Moskvada davlat sog‘liqni saqlash tashkilotlari XVI asr oxiri Ivan IV davrida “Dorixona maxkamasi” ta’sis etildi, XVII asrda “Dorixona buyrug‘i” ga almashtirildi. Bu buyruq mamlakatda dori-darmonlar tayyorlash dorixonalarni kuzatish, vrachlar malakasi va faoliyatini, yuqumli kasalliklar tarqalmasligi uchun jamoat gigienasiga rioya qilishni, harbiy qism-larga vrachlar tayinlashni, sud-tibbiy ekspertiza o‘tkazishni ham nazorat qilishgan [8,24,35].

O‘rta asrlarda (erta va klassik davrlarda) G‘arbiy Ovropa mamlakatlarida tibbiyotning rivojlanishi

T.S. Sorokin, V.P. Romanyuk, P.E. Zabludovskiy va boshqa mualliflar ma’lumotigi ko‘ra Ovro-pada shaharlarning o‘sishi bilan xakimlar va savdogarlar qatlami rivojlandi. Ovro-pada o‘rta asr davrida, xususan, uning dastlabki ikki bosqichida fan va madaniyat sohasida rivojlanish bo‘lmadi. Aksincha, bu davrda Ovropa moddiy va ma’naviy hayot jixatidan turg‘unlik davrini boshidan kechirdi. Barcha ma’naviy madaniyat ibodatxona xukumronligida edi. O‘rta asrlarda ilm ibodatxona xizmatkori hisoblangan, unga belgilangan dindan tashqariga chiqishga ruxsat berilmagan. O‘rta asrlarda ilm markazi, Shu jumladan tibbiyotning ilmining ham markazi, universitetlar bo‘lgan. XI asrda Neapol yaqinida Salerno universiteti vujudga keldi, XII—XIII asrlarda Bolon‘e, Moipel, Parij, Padue, Oksfordda, XIV asrda esa Praga va Venada ham universitetlar paydo bo‘ldi. Universitetda barcha fakul’tetda talabalar soni o‘ntadan oshmas edi. O‘rta asrlarda universitetlarning nizomi va o‘quv dasturlari Katolik cherkovi tomonidan nazorat qilinar edi. Universitetlarda qadimgi yozuvchilar va olimlarni o‘rgan-

ishga ruxsat berilar edi. Tibbiyot sohasida Galen, Gippokrat, Avisenna rasmiy ravishda e'tirof etilgan mualliflar edi. Uning ideyalistik xulosalari Galendan olingan, ammo uning tadqiqot uslubi (tajribalar, yorib ko'rishlar) butunlay yo'q qilindi. Gippokratning asarlaridan eng kam kuch bilan tibbiyotda uning moddiy nuqtai nazari aks ettirilgan. Tabiiy fanlar va tibbiyot eksperimentlar bilan emas, balki matnlarni o'rganish orqali taqsimlandi. XIII—XIV G'arbiy O'vropa universitetlaridan mavhum tibbiyot, spekulativ xulosalar va nizolar bilan ishlab chiqilgan.

Melodiy XI -asrda ommaviy epidemiyalarda autopsiyalar o'tkazildi, ammo bu tibbiyotning rivojlanishiga kam hissa qo'shdi. 1231 yil imperator Fridrix II insonlarning jasadini 5 yil ichida bir marta yorib ko'rishga ruxsat berdi, 1300 yil Rim papasi inson murdasini yorib ko'rish, ajratib olib skelet qilganlarga qattiq jazo o'rnatdi. Vaqti vaqti bilan ba'zi universitetlarda murdalarni yorib tekshirib ko'rishga ruxsat berilar edi. 1376 yilda Monpel'edagi tibbiyot fakul'tetida qamalganlardan o'lganlarni yorib tekshirib ko'rishga ruxsat berildi; Venesiyada 1368 yildan boshlab bir yilda bir marta bitta murdani yorib tekshirib ko'rishga ruxsat berilgan. Autopsiya (yorib ko'rish) ishlarini siryulnik ya'ni (sartarosh) olib borgan. Autopsiya jarayonida nazariyotchi professor Galenning latin tilida yozilgan maqolasini o'qib turgan va Shu asosda ko'krak va qorin sohasi yorib ko'rilgan. 1316 yilda Mondino de Luchchi tomonidan Ibn Sino "Tib qonunlari" asaridagi anatomiyaga bag'ishlangan qismiga asoslanib "Anatomii" darsligini tayyorladi.

Ko'p urushlar tufayli o'rta asrlarda amaliy tibbiyot sohasida xirurgiya ham rivojlandi. O'rta asrlarda xirurgiya sohasida tibbiyot fakul'tetini tugatgan faqat vrachlar emas, balki sartaroshchilar va suyakka ishlov beruvchilar ham Shug'ullanishgan.

Farmakologiya sohasida o'rta asrlar tibbiyoti uchun murakab tibbiy reseptlar xosdir. Farmakologiya sohasi kimyo bilan

chambarchas bog‘liq edi. Bitta reseptning tarkibiy qismlari bir qancha o‘nlab qo‘shimchalardan tashkil topgan. Dorilar ichida asosiy o‘rinni zaharga qarshi dorilar egallagan.

Ko‘pgina shifokorlar ruhoniylarga tegishli edi. Ruhoniylarga aholiga tibbiy yordam ko‘rsatish ishlari yuklatilgan edi. Ko‘pgina ruhoniylar chuqur tibbiy bilimga va shifokorlik mutaxassislikga ega emasligi pand berardi, ammo ular orasida mohir dori tayyorlovchilar ham bor edi. Ruhoniylar kasalxonasi ruhoniylar shifokorlar uchun maktab bo‘lib xizmat qildi, ular bu erda kasalliklarni davolash, dori tayyorlash va dori vositalarini ishlab chiqarish kabi tajribaga ega bo‘ldilar.

G‘arbda va Ovropaning sharqida o‘rta asrlarda katta epidemiyalar bo‘lganligi bilan ajralib turadi. Ushbu kasalliklar odatda “mor”- “ulat” nomi bilan yoritiladi: ulat, ich terlama (birinchi navbatda toshma), ospa va dizenteriya va b.q. Ba’zida aralash tipdagi epidemiyalar ham uchrab turardi. Epidemiyaning yuzaga kelishida bir qancha sharoitlar: shaharlarning ko‘payishi, aholining zichligi, ko‘p sonli aholining yoppasiga ko‘chishi, shaxsiy gigienaning yo‘qligi imkon yaratib bermoqda. Urush vaqtida moxovning keng tarqalishi (bu nom bilan bir qancha teri kasalliklari yashirib kelingan, asosan sifilis-zaxm) ular uchun lazaretlar paydo bo‘lishiga olib keldi. Shuning uchun, moxovlar va boshqa yuqumli bemorlarga lazaret boshpana hisoblangan. Ovropaning yirik port shaharlarida epidemiyaga qarshi muassasalar va karantin chora-tadbirlari (“qirq kunlik”- ya’ni uzoq yurishdan kelgan dengizchilar uchun qirq kunlik izolyasiya) vujudga kela boshlagan. Shuningdek “port nazoratchilari” – “salomatlikni saqlovchilar” keyinroq, asosan epidemiyaga qarshi vazifalarni bajaruvchi shahar shifokorlarining paydo bo‘lishiga olib keldi.

Bir qator yirik shaharlarda maxsus qoidalar – yuqumli kasalliklarning tarqalishi va olib kirilishini qaytarish maqsadida reglamentlar mashhur london, parij, nyurnberg kabi qoidalari

nashr qilina boshlandi. Yuqumli kasalliklar bilan kurashishda shaharni toza ichimlik suvi bilan ta'minlash katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Murdani ajratib olish

G'arbiy Ovroqada qora o'lim epidemiyasi

XV asrlarda G'arbiy Ovroqada ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi va savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida feodal jamiyatining parchalanish jarayoni boshlandi. XV- XVII asrlarda hunarmandchilik, savdo-sotiqni rivojlantirish, ishlab chiqarishni oshiri, yangi turdagi bozorlarni ochish, ishlab chiqarishni kengaytirish va sotib olish kabi o'zgarish yirik geografik kashfiyotlarni keltirib chiqardi. Ilm-fan va madaniyat jadal rivojlandi. Jadallik bilan rivojlanayotgan madaniyat, qadimgi madaniyatlarning qayta tiklanishi uyg'onish davrining asosiy xususiyatlari hisoblanadi. Jadal o'sayotgan ishlab chiqarish orqali texnikaga va ilm-fanga bo'lgan ehtiyoji qondirildi. Texnika sohasidagi chuqur o'zgarishlar aniq fanlarning jadal rivojlanishiga olib keldi. Davlatlardagi yangi kashfiyotlar keng miqyosdagi haqidagi ma'lumotlarni: evropaliklar birinchi marta ko'pgina yangi o'simliklar va hayovonlarni, boshqa davlat xalqlarini, ularning madaniyati va urf-odatlarini bilishdi. Davlatlarga sayohatlar va geografik kashfiyotlar farmasevtika

*Filip Aureol
Teofrast Bombastfon
Gogingame –
Paracels
(1493 – 1541yil.)*

tibbiyotini boyitdi. Hindiston va Xitoydan Opropaga opiy, kamfara, smola va boshqa dori moddalari, Amerikadan esa — xinin po‘stlog‘i, gvaya daraxti,yalapi ildizi,ka- kao mevasi olib kelindi. Astronomiya, mexanika, fizika, anatomiya, fiziologiya sohalari bo‘yicha faol izlanishlar olib borildi [6,8,24,35].Tabiatni o‘rganishda tadqiqot asosida o‘tkaziladigan tajriba usuli katta rol uynadi. Aniq fanlar bilan Shug‘ullanuvchi vakillar oldingi qonunga buysinishga qarshi borib, hamma tadqiqot ishlarini tajriba asosida tekshirib ko‘rishga o‘tdilar. Shveysariyalik Fillipp Aureol Teofrast Bombast fon Gogingeym ya‘ni **Parasel’s** 1493 yilda tug‘ilib, 1541 yilda vafot etgan, u tibbiyotda galenizm va sxolastikaga qarshi kurashganlardan biridir.1515 yilda Parasel’s Ferrarida (Sharqiy Italiya) tibbiyot doktori darajasini oldi va bir necha yil Ovroqada ish olib borgan. 1527 yilda Parasel’s Bazel’ universitetida tibbiyot ma’ruza o‘qigan. Parasel’s shaxsiy tajribasiga asoslanib, tibbiyotning nazariy va amaliy sohasi to‘g‘risida maqola yozdi.Parasel’s hokimyatni tan olmasdi. U faqat tajribasiga tayanib, xulosa chiqarar edi. Parasel’s yaralarni faqat steril- langan toza bog‘lam bilan saqlash mumkinligini, terapiya va xirurgiya bir-biri bilan bog‘langan holda ish yuritishini tavsiya etadi. DoriShunoslik bo‘yicha Parasel’s o‘z zamonasi uchun yangi dorilar meyorlari haqida: “Hamma dori zahar, hech qaysi dori zahardan xoli emas, qachonki meyoridan oshib ketsa”. Parasel’s inson organizmida kechayotgan jarayonlar, kimyoviy jarayonlardir deb aytadi. Parasel’s laboratoriya tibbiyotida kimyo asosiy vazifalardan birini egallaydi deb, ishlaydigan shifokorlardan kattiq intizom va ishni talab qilardi, ularga qarata Shunday deydi: “uzuk taqib yurgan inson u erda ishlay

olmaydi, chunki laboratoriyada inson organizmidagi barcha suyuqliklarni qo'llari bilan ham tekshirib ko'radi". Terapiya va xirurgiyadan dars bera turib Parasel's o'quvchilarini bemorlar bilan muloqatga, tog' va dalalarga botanik ekskursiyalarga olib chiqardi. Ularga kimyoning erishgan yutuqlari va hozirgi vaqtda tibbiyot sohasida qo'llaniladigan kimyoviy moddalar (rtutning zaxmi davolashda, kumush, temir, sur'ma, olovo, mis, mysh'yak) to'g'risida so'zlab berardi. Mineral suvlarni davolashda qo'llash kimyoga qiziqishi tufayli kashf qilgan. U o'zining tibbiy asarlarini o'rta asrlarda xos bo'lgan latin tilda emas, balki ona tilida ya'ni nemes tilida yozdi [35,55].

Uyg'onish davri madaniyatiga xos bo'lgan tanaga e'tibor berish, bu erdan esa anatomiyaga qiziqish ortgan. Uyg'onish davrining buyuk italiyalik rassomi **Leonardo da Vinchi** (1452—1519) serqirra tadqiqotchi bo'lib, u matematika, mexanika, injenerlik sohalarida ahamiyatli kashfiyotlar yaratgan. Rassomchilik va haykaltaroshlikga qiziqishi tufayli, Leonardo da Vinchi 1489—1514 yilda, asosan 1510—1511 yillarda, Shimoliy Italiya kasalxonasida anatom Torre 30 taga yaqin murdani tekshirdi va bu holatni rassom diqqat bilan kuzatib, rasmlarini chizdi. Da Vinchining 13 bobdan (200 varaqdan) iborat anatomik rasmlar asari saqlanib qolgan.

XVI asrlarda ilmiy anatomiyani yaratishda o'zining yirik kashfiyotlari bilan **Andrey Vezaliy** (1514—1564) katta hissa qo'shgan. Vezaliy Bel'giyada tug'ilgan. Parijdagi Monpel'e shahrida tibbiyot bo'yicha o'qidi. 1537 yilda Vezaliy Paduan universitetida anatomiya bo'yicha professor lavozimini egalladi. Sharqiy Italiyaning yangi sharoitida Vezaliy murdalarni yorish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu esa Vezaliyga inson

*Andrey Vezaliy
(1514 - 1564).*

tanasini tuzilishini o'rganishga va anatomiya bo'yicha dars berish imkonini yaratib berdi. Vezaliy ma'ruzalarini murdalarda hamda tirik jonivorlarda tajriba asosida izohlab tuShuntirardi. 1543 yilda Vezaliy o'zining asosiy bo'lgan "Inson tanasining tuzilishi haqida"gi asarida, tizimli ravishda skelet, nervlar, hazm a'zolari va jinsiy a'zolari, yurak va nafas a'zolari, miya va sezgi a'zolari to'g'risida tuShuntirish berib ketgan. Bu kitobi Vezaliy yig'ilgan tajribalari asosida yangi anatomiyani shakllantirib, inson tanasining tuzilishi to'g'risidagi ma'lumotlarni tahlil qilib anatomiya sezilarli darajada hissa qo'shdi. O'zining yakuniy xulosasida Vezaliy Galenga qarshi chiqib, qo'lning panja mushaklari, tos belbog'i, ko'krak sohasi suyaklari, eng asosiysi yurakning tuzilishi to'g'risidagi xulosalarining xato ekanligini ko'rsatib berdi. O'zining kitobida faqat anatomiya oid bo'lgan ma'lumotlardan tashqari, fiziologiyaga oid savollarga ham javob berib ketgan. Vezaliyning kitobi anatomiya oid suratlar bilan boyitilgan. Vezaliyning kitobi o'sha davrda masxara qilinib, unga qarshilar ham bo'lgan. Ibodatxona ruhoniylari Vezaliyning ta'qib qilishdi. Shuning uchun Vezaliy Paduada kafedrani tashlab ketishga majbur bo'ldi. Paduan universitetiga qaytib kelishni maqsad qilgan holda, u Quddusga "Ibodat sayohati"ga otlandi. Safar chog'ida uning kemasi janubiy Gresiya sohillarida talofatga uchrab, uning o'zi kimsasiz Zante oroliga tashlab ketildi, u erda esa ochlik va kasallikdan vafot etdi [8,24,35,55].

XVI asr oxiri va XVII asr boshlarida Italiyada : Fallopiy, Evstaxiy, Botalo, Aransiy, Varoliy, Bauginiy, Azelliy, Fabrisiy va boshqa anatom shifokorlar faoliyat olib borgan. Ular tomonidan yozilgan asarlar tibbiyot sohasida muhim yangiliklarni yaratdi, Shuningdek – ingliz shifokori **Vil'yam Garveem** (1578—1657yil) tomonidan qon aylanishning ikkita doirasi borligini ochib berdi. V. Garvey Angliyada tibbiy ta'lim oldi va Paduada davom ettirdi. Galiley va Fabrisiyga shogird

bo'lib tushdi. U erda Garvey anatomiyaga tajribaviy yondo-Shuv usullarini o'rgandi. Angliyaga qaytganda u davolovchi shifokorning amaliy faoliyati bilan chegaralanmasdan, balki tajriba tadqiqotlari bilan ham Shug'ullanib, qon aylanish fiziologiyasi va embriologiyasiga asos soldi. 1628 yilda Garvey hayvonlarda o'tkazgan va insonlarda sinalgan ko'p yillik tajribalariga tayangan holda, o'zining "Hayvonlarda yurak qon harakati haqidagi anatomik izlanishlar" to'g'risida kitobini chop ettirdi. Bu kitobida Galen va aleksandriyalik shifokorlarining o'rta asrlar tibbiyotida ko'p yillar davomida hukmronlik qilgan eski qarashlarini tuliq inkor etdi. U tanadagi qon massasi yurakga qaytib kelishini, Galen fikriga ko'ra arteriyalar "pul'sasiyalovchi kuch"ga ega emasligini ularning pul'sasiyasi yurak tomonidan amalga oshirilishini va to'g'ridan-to'g'ri yurakning qisqarishi natijasi ekanligini isbotlab berdi. U sistola va diastolaning ahamiyatini tuShuntirib o'tdi. Galenning avvalgi tamoyilidan faqatgina yurakning o'ng yarmi va pastki kovak vena fiziologiyasiga tegishli bo'lgan qismini to'g'ri deb, Garvey yurakning chap yarmi funksiyasini va qon aylanishda yurakning o'rni, aortaning va boshqa arteriyalarning, ko'proq venoz tizimi va inson organzmidagi qon miqdori to'g'risidagi masalalarni yangicha talqin qildi. Garveyning bu kashfiyoti ishonchsizlik bilan qarshi olindi. Garveyning qon aylanishi to'g'risidagi kashfiyoti atrofida bo'lgan davomli kurashlar va Garveyga bo'lgan ziddiyatlar ilm fanga nisbatan qarashlar qanchalik og'ir bo'lmasin, u mashaqqatli mehnati bilan yangi yo'nalishni yaratdi. Garveyning ma'lumotida, qon aylanish tizimining muhim zvenolaridan biri bo'lgan kapillyarlar etishmas edi. Qurollanmagan ko'z yoki kuchsiz linzalar bilan ishlagani uchun, u kapillyar tizimini ko'ra olmagan. Garveyning izlanishlarini Bolon'e va Pizadagi italiyalik shifokor **Marsello Mal'pigi** (1628—1694), 1660 yilda mikroskoplar yordamida kashf etdi. U o'pkaning tuzilishi va ulardagi kapillyarlarni

tuShuntirib berdi. 1665 yilda eritrositlarni xam u kashf etdi, 1666 yilda u jigar, buyrak va qorataloqning fiziologik izlanishlarini olib bordi, 1973 yilda teri qatlamini kashf etdi. O'zining tadqiqotlariga binoan Mal'pigi xizmat ko'rsatgan gistologiya asoschisi hisoblanadi. [8,35,55].

XVI—XVII asrlarda hayot tarzi shifokorlar oldiga jarrohlik sohasidagi yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish masalalarini qo'ydi.

Yuqumli kasalliklar to'g'risidagi umumlashtirilgan ma'lumotlar, bu kasalliklarning tasnifi, ularning mohiyati to'g'risida aniqroq tuShuncha berib,yuqish yo'llarini XVI asrda ital'yalik shifokor va faylasuf **Djirolamo Frakastoro** (1478—1553) ochib berdi. O'zining qarashlarini Frakastoro 1546 yilda “Kontagioz kasalligi va ularni davolash haqida”gi bir qator asarlarida yoritib berdi. Frakastoro Abu Ali ibn Sino, Gipokrat va boshqa olimlarning ko'zga ko'rinmaydigan kasallik chaqiruvchilar va sog'lom insonga bemordan yuqish yo'llari to'g'risidagi fikrlarini tasdiqladi.U kontagiy (yuqtiruvchi manba) mavjudligini, ular ko'rinmas bo'lib, “bizning sezgi qismlarimiz bilan sezilmaydigan” yuqumli yot jismlar ekanligini tasdiqladi. Frakastoro bu kabi kasalliklarning uchog'i kiyim-kechak, yog'oq va boshqa predmetlar bo'lib, ularda kontagiyaning birlamchi urug'i uzoq muddat saqlanishi mumkinligini qayd etib o'tadi. “Uchog'lar” to'g'risidagi ta'limotiga ko'ra Frakastro Shunday xulosa chiqardi: zararlangan kiyimlarni yo'qotish va tegishli kukunlar yordamida dezenfeksiya qilish. Frakastoraning asarlari ilmiy epidemiologiyaga yaqin hisoblanadi. O'rta asrlar oxirida yuqumli kasalliklar haqidagi ishlari yakunlandi.

F.G Borodulin ma'lumotiga ko'ra, o'rta asrlarda jarrohlarni olimlar uyushmasi korporasiyasiga qabul qilishmas edi, ular bajaruvchilar misolida ishlar edi.Universitetning fakul'tet korporasiyasiga a'zo bo'lgan shifokorlar, yuqori darajali shifokor-

lar sanalar edi. Korporasiyaga birlashtirilgan ya'ni a'zo bo'lgan jarrohlarga ular tomonidan chiqarilgan fikrlarga qarshi chiqish man etilardi, ular chizgan chiziq bo'yicha operasiya yo'nalishlarini bajarardi. Jarrohlikni o'rganmoqchi bo'lganlar, korporasiyaga a'zo bo'lgan masterlarga shogird bo'lib tushar edilar. Masterlar o'zining xususiy amaliyotiga olib borar, muolajalarni bajarishda ularni boshqarib turardilar. Shunday qilib jarrohlik faoliyatiga tayyorgarlik ko'rishar edilar. Jarrohlar ikki darajaga va ular o'zlariga belgilangan huquqlari bilan ajralib turardilar. Birinchi darajali jarrohlar tosh olib tashlash va boshqa murakkab operasiyalarni bajarar, ikkinchi darajali jarrohlar esa siryulniklar (sartaroshxonachilar) bo'lib, ular kichik hajmdagi operasiyalarni – qon chiqarish muolajalarini bajarar edilar. Eng past darajali jarrohlarga (hammochilar) banmiklar sanalib, ular hammomlarda mazollarni olish bilan Shug'ullanardi. Jarrohlar amaliy tajribaga asoslanib, aniq kuzatuv asosida ish olib borardilar. Jarrohlar kurash maydonlarida urush tufayli jarohat olgan bemorlarga juda katta yordam berardi – jarohatlarni davolash, o'qlarni olib tashlash, singan chiqqanlarni davolash bularni hammasi jarrohlar zimmasida edi, shifokorlarni emas. Vaqtlar o'tishi bilan urushlarda ishlatiladigan qurollar o'zgarib, XIV asrlarda ushbu qurollarga mos ravishda yaradorlarga yordam ko'rsatishda jarrohlik usullari ham o'zgardi. Chunki qurol yarog'lar jarohatlarning xarakterini ham o'zgartirdi. O'q otar qurollardan olingan yaralar zaharli hisoblanardi. Bunday yaralarning oqibatiga qarab Shunday fikrga kelingan. Zaharlangan jarohatlarga qarshi kurashishda o'ziga yarasha qattiq qo'llik talab etilardi: jarohatga issiq yog' quyilardi yoki qizdirilgan temir bilan kuydirar edilar. XVI asr o'rtalarida fransuz jarrohi Ambruaz Pare bunday davolashning zararli tomonlarini ko'rsatib berdi va amaliyotga yog'li bog'lamlarni ishlatishni kashf etdi. **Ambruaz Pare** (1510—1590) Parij kasalxonasida ishlab, o'z bilimini oshirdi. 1536 yilda Italiyadagi bo'lgan

urushlarda Pare yaradorlarga yordam ko'rsatayotganda issiq yog'li bog'lam etmay qoladi va uning o'rniga italiya xalqining tajribasiga tayangan holda Pare, jarohat ustini tuxum sarig'i va skipidar aralashmasi bilan bog'ladi. "Butun tun men uxlay olmadim, - deb yozadi Pare, kuydirib davolamagan bemorlarim ahvoli yomonlashmadimikin, kuydirganlarim qanaqa ahvolda ekan deb uylab chiqardim. Ne ko'z bilan ko'rayki issiq yog' va kuydirib davolanganlar temperaturasi ko'tarilib, jarohatlari shishib ketar, lekin yog'li bog'lamlar bilan bog'langanlar tetik va jarohatlari yaxshi bo'lardi. Shu ondan men hech qachon bechora yaradorlarni issiq temir bilan kuydirib davolamaslikni taklif qildim". O'zi olib borgan kuzatuvlarini tahlil qilgan holda, Pare 1545 yilda "O'q otar qurollardan olgan jarohatlarni davolash" degan kitobini nashr qildi. Bulardan tashqari Pare bir qator maqolalar yozdi, jumladan: anatomiya, jarrohlik, singan-chiqqanlarni to'g'rilash, akusherlik yordam. Pare mohir jarroh edi: churra opreasiyasi va amputasiya texnikasini takomillashtirdi va amaliyotda esdan chiqayotgan operasion usullarni kiritdi (traxeotomiya, quyon lab jarrohligi, torakosentez), yirik qon tomirlar jarohatlanganda bog'lov (perevyazka) ni qo'lladi (qon tomirlarni kuydirish o'rniga). Pare murakkab ortopedik vositalarni – su'niy tana a'zolari (oyoq, qo'l bug'inlarni) va su'niy ortopedik bug'inlarni yaratdi. U tomonidan taqdim etilgan ortopedik moslamalarni oxirigacha takomillashtirishni Pare amalga oshira olmadi, lekin kashf etgan ko'pgina moslamalar ilmiy fikrlarni olg'a surdi. O'rta asrlarda Qadimgi Hindiston tabiblari tomonidan qo'llanilgan akusher aylantirishlarni Pare ham oyog'i bilan kelgan homilada aylantirish (povorot)ni qo'lladi. Pare o'zining ko'pgina asarlarini fransuz tilida yozardi, u davrlarda fransuz tili uncha eshitilmagan yangilik edi. Yirik asarlarning hamma biladigan tilda nashr etilishi, jarrohlik sohasi yutuqlarini yanada oshirar edi. Jarrohlarni mashhur qilishda ularning chiqargan kitoblari

asosiy vazifani belgilab berar edi. Shuning chun ham Pare tibbiyot doktori darajasini olish uchun katta yutuqlarga erishdi. Lekin unga Parij universitetining tibbiyot fakul'teti rad javobini qaytardi va universitetda o'qimaganligini ya'na asarlarini latin tilida yozmaganligini sabab qilib ko'rsatishdi. O'sha davrda Pare qirolning shaxsiy shifokori bo'lganligi uchun, qirol unga tibbiyot doktori darajasini berishligini taklif qildi va bu taklif amalga oshdi. Nihoyat Pare tibbiyot doktori darajasini oladi [6,8,35,55].

Klinik (bemor tushagi yonida) kuzatuv olib borishni, davolashni va o'qitishni qadimgi Gresiya tibbiyoti namoyondasi Gippokrat, Arab xalifaligi tibbiyoti va Salern maktabi davridan bilishar edi. Tibbiyotning klinik yo'nalishi bo'yicha o'qitishni XVI asrda shifokor Montano (1489—1552 yil) Paduan universitetiga kiritdi. Talabalarni klinik o'qitish uchun Niderlandiyadagi Leydin universitetida klinika tashkil etildi, ushbu universitet XVII asrdagilardan zamonaviyligi bilan farq qilardi. Leydinda klinik o'qitishni kiritish va targ'ib qilishda **German Burgavning** (1668—1738) xizmati katta. Universitetda Burgav bir necha fanlardan dars bergan, ichki kasalliklar propedivtikasi va umumiy patologiyadan dars beruvchi mohir o'qituvchi sifatida tanilgan. Burgav ta'limotining mohiyati uning "Klinik amaliyotga kirish", "Klinik tibbiyot bu: bemorlarni kuzatish; mos bo'lgan davo vositalarini o'rganadi va bu vositalarni qo'llaydi. Bu tamoyillar Burgavdan oldin Markaziy Osiyoda va Eronda erta feodalizm davrida shifokorlari tomonidan qo'llanilgan [55].

Ovropa va Rossiya shaharlarida ishlab chiqarish sharoitida yuzaga kelayotgan kasalliklarni o'rganish zaruratiga olib keldi, ana Shunday kasalliklarni o'rganish uchun birinchi marta tibbiy amaliyotga italiyalik vrach Padui Ramasini (1633-1714) tomonidan "Hunarmandlar kasalliklari haqida" degan asari kirib keldi. Kasbiy patologiyaning kelib chiqishi feodal tibbiyoti rivojlanishining yakunini belgilab berdi.

4.6. Shayboniyxonlar va Ashtarxoniylar davrida O'zbekistonda tibbiyot (o'zbek xonliklari).

Temuriylar sulolasi XV asr oxiriga kelib, tushkunlikga uchradi. Siyosiy hokimiyat zaiflashdi, iqtisodiy hayot izdan chiqdi. 1506 yilda oxirgi Temuriylardan bo'lgan husayn Boyqaro vafot etdi. Zahiriddin Bobur vatanni tark etib, Hindistonga o'tib ketdi. Movarounnahrda yagona davlat tuzish qo'lidan keladigan kuch qolmadi. Toju taxt uchun olib borilgan to'xtovsiz urushlar va cheki yo'q turli soliqlardan tinkasi qurigan xalq oxirgi Temuriylarni qo'llab quvvatlamadi. XVI asr boshida Movarounnahrni Shayboniyxon qo'shinlari zabt etdilar. Shayboniyxon odamlari o'zlarini biz o'zbeklarmiz, deb atardilar. Ular bu erdagi mahalliy o'zbeklar (turkiy xalqlar) bilan aralashib ketib, yangi davlatni-o'zbek xonligini barpo etdilar. Shayboniyxon Samarqandni o'z davlatining poytaxti deb e'lon qildi. Buxoroni ukasi Mahmudsultonga berdi. Toshkent va uning atrofidagi erlarni qarindoshlariga (Ko'chqunchi Sulton va Suyunchi Xo'jaga) bo'lib berdi. So'ng u Xuroson va Xorazmni bosib oldi. Xurosonga o'z o'g'li Temur Sultonni hokim qilib qo'ydi. Shunday qilib, Shayboniylar sulolasi paydo bo'ldi. Bu sulolaning asoschisi Shayboniyxon ancha bilimdon edi. U adabiyot va san'atga qiziqar, bu soha ahillarini qo'llab-quvatlar edi. Temuriylarga taqlid qilib mamlakatda iqtisodiy hayot, fan va madaniyatni rivojlantirishga intildi. Bu borada u ba'zi tadbirlarni ham amalga oshirdi. Ammo temuriylar shon-Shuhratiga eta olmadi. Dastlabki yillarda esa harbiy to'polonlar natijasida mamlakat qo'shimcha vayronagarchiliklarga uchragan edi. Shayboniyxon askarlari bosib olingan shaharlarni talon-taroj qilar edilar. Buning natijasida xalq xonavayron bo'lar, xalq o'rtasida turli kasalliklar tarqalib ketar, minglab kishilar halok bo'lar edilar. Tarixda bu davrda bir necha bor epidemiyalar tarqalib ketganligi ma'lum.

Davlat barqaror topgandan keyin Shayboniyxon xo'jalik hayotini tartibga solishga qaratilgan ba'zi tadbirlarni amalga oshirdi. Sun'iy qonun qabul qilindi. Vaqf erlari masalasi tartibga solindi. Bu tadbirlar aholiga bir qadar engilliklar keltirdi. Xalqning ahvoli yaxshilandi. Madaniy hayot yuksala boshlandi. Bunda bir hodisa o'lkada qog'oz ishlab chiqarishning yo'lga qo'yilganligi katta rol' o'ynadi. Samarqandda ishlab chiqariladigan "Sultoniyy" va "Miribrohimiy" markali qog'ozlar dunyo bozorida yuksak baholandi.

Movarounnahr boshqa qo'shni mamlakatlar bilan savdo-sotiq va madaniy aloqa o'rnatdi. Bu erda ishlab chiqilgan ip-gazlamalar, gilamlar, qurollar chet ellarga sotilar edi. Masalan, O'rta Osiyo o'sha vaqtlarda Xitoy, Hindiston, Eron va qadimgi Rus davlati bilan savdo-sotiq ishlarini olib borar edi. Chet ellardan, xususan, Xitoy va Hindistondan moy, qora muruch har xil ziravorlar keltirilar edi. Moskva davlatidan mo'yna, teri, mum, asal va ba'zi metall buyumlar keltirib sotilar edi. O'sha davrda o'zbek xonliklari ayrim davlatlar bilan diplomatik aloqalar ham bog'lagan edilar.

Mamlakatda kattagina qurilish ishlari olib borildi. Ular qatorida karvonsaroylar, sardoblar, hammomlar, kasalxonalar ham bor edi. Bu qurilishlar mamlakatning iqtisodiy va madaniy hayotida muhim rol' o'ynadi. Muhimi Shundaki, bu vaqtga kelib, o'zbek tilida yozilgan kitoblar paydo bo'la boshladi. Bulardan birinchisi mashhur "Boburnoma" edi. O'zbek tiliga mashhur olimlarning asarlari tarjima qilina boshlandi.

Shayboniyylar hukmronlik qilgan davrda (XVI asr) mamlakatda tibbiyot anchagina rivojlandi. Deyarli har bir shaharda kasalxona, nogironlar uyi, dorixona, tibbiy maktablar bo'lar edi. Masalan, XVI asr o'rtasida Toshkentning ko'rkam chekkasida, "Chorbog'" degan joyda maxsus kasalxona ("Shifoxona) qurilganligi ma'lum. Bu erda bemorlar va yordorlar davolanganlar. Kasalxonalarda tajribali tabiblar ish-

lar edilar. Ular talabalarga tib ilmidan ham dars berar edilar. Chuqur bilimli bo'lgan bu tabiblar tibga oid asarlar ham yozganlar. Shayboniylar davrida O'zbekiston hududida yashagan yirik tabiblardan bizga Muhammad husayn al-Miroqiy as-Samarqandiy, Shoh Ali ibn Sulaymon al-Kaxxol, Sulton Ali Xurosoniy, toshkentlik Mullo Muhammad Yusuf tabib, Ubaydulla ibn Yusuf Ali al-Kaxxol, Mir Muhammad husayn al-Oqiliylar ma'lum. Muhammad husayn al-Miroqiy as-Samarqandiy 1545 yilda doriShunoslikga oid bir asar yozib, unda har xil shifobaxsh o'simliklarning xossalari, ularni izlab topish, dori tayyorlash va ishlatish usullarini batafsil bayon etgan. Kitobda turli dorivor o'simliklarning rangli rasmlari berilgan, dorixonada ishlatiladigan asbob-uskunalar, dori saqlanadigan idishlarning rasmlari ham keltirilgan [21].

Muhammad husayn Miroqiyning bu kitobi dorixona xodimlari uchun dastur rolini bajargan. Undan tabiblar ham foydalanganlar, chunki ular bemorlarga dorini o'zlari tayyorlab berganlar. Shoh Ali ibn Sulaymon al-Kaxxol asli toshkentlik bo'lib, kaxxol ya'ni ko'z tabibi edi. Bu sohada u eng ko'zga ko'ringan mutaxassis hisoblanardi [21].

Shoh Ali ibn Sulaymon ham ko'p tabiblarga o'xshab o'z asarlarini she'riy uslubda yozgan. Masalan, uning "Kaxxollik san'atiga bag'ishlangan Risola" asari she'riy usulda yozilgan. Asarda ko'zning tuzilishi, ko'z kasalligining kelib chiqishi, ularni aniqlash va davolash masalalari bayon etilgan va bu kasalliklar uchun maxsus dori tayyorlash usullari ham ko'rsatilgan. Sulton Ali Xurosoniy Samarqand xokimi Abu Mansur Ko'chkinchixon saroyida xizmat qilgan. Bu muallifning bizga ma'lum va mashhur asari "Davolash dasturi" dir. Asarda kishi organizmining barcha a'zolari kasalligini boshdan boshlab, oyoqgacha batafsil bayon etadi. Sulton Ali Xurosoniyning bundan boshqa "Muqaddimai dastur ul-iloj" nomli asari ham bo'lgan. Bu asar ko'pincha oddiygina qilib "Muqaddima" deb

atalib kelingan. Muallif “Muqaddima” ga oddiy asarga kirmay qolgan ba’zi masalalarni kiritgan. “Muqaddima” ning muhim tomoni Shundan iboratki, salomatlikni saqlash uchun qanday tadbirlarni amalga oshirib yurish usullari ko’rsatilgan.

Mulla Muhammad Yusuf tabib toshkentlik kaxxol bo’lgan. Bu tabib ko’z kasalliklaridan tashqari boshqa kasalliklarni ham yaxshi bilgan. Uni Samarqand hokimlaridan Abdullatifxon o’ziga shaxsiy tabib qilib tayinlagan. Muhammad Yusuf tabibning isitmali kasalliklariga bag’ishlangan “Isitmali aniqlash”, “tomir va peshob haqida risola” nomli asari ham ma’lum. Kitob ikki qismdan iborat bo’lib, birinchisida tomir urishining yil fasli, kishining ruhiyati va kasalligining turiga qarab o’zgarishi bayon etilsa, ikkinchisida so’z peshobga qarab kasalliklarni aniqlash usuli bayon etiladi.

Muallifning ko’z kasalligiga bag’ishlangan “Ko’z tabibining afzalligi” nomli kitobi ham mavjud asarida ko’z kasalliklari va ularning belgilarini tashqi tomondan turib belgilash usulini ko’rsatgan, davolash usullarini bayon etgan.

Ubaydulla ibn Yusuf Ali al-Kaxxol ham toshkentlik ko’zga ko’ringan tabiblardan bo’lgan. Bu tabib Toshkent hokimi Muhammad Darvish Bahodirxon saroyida xizmat qilgan. Ubaydulla ibn Yusuf Ali al-Kaxxolning mashhur asari “Kasallarni davolash” dir. Asar ikki qismdan iborat bo’lib, birinchisida barcha a’zolarida uchraydigan kasalliklar bayon etilsa, ikkinchisi turli xil dorilarga bag’ishlangan.

Muhammad Oqiliy (Mir Muhammad husayn al-Oqiliy) ham tabiblar oilasidan bo’lgan. Asli o’zi Xurosonlik edi. Lekin Mashhadda yashagan. Olimning tibga oid bir necha asari bor. Shulardan bizga ma’lumi “Dorilar xazinasini” va “Qorabodin (Farmakopeya)” nomli asarlardir. Muallif “Dorilar xazinasini” asarida turli kasalliklar, ularning belgilari, diagnostika va davolash usullarini bayon etgan. Kitobda organlarning yunoncha, arabcha va turkcha (o’zbekcha) nomlari berilgan. “Far-

makopeya” da esa har xil dori moddalari, ularni tayyorlash va ishlatish yo‘llari ko‘rsatilgan. Muhammad Oqiliyning kitoblari O‘zbekistonda keng tarqalgan edi.

XVI asrning oxiriga kelib o‘zaro urushlar natijasida Shayboniylar davlati zaiflashib qoldi. Bu vaqtda janubda Eron shohlari mamlakatga tahdid sola boshladilar. Shimolda esa rus podshohidan madad olgan qozoq xonlari hujum boshladilar. Oxirgi Shayboniylardan biri Abdulmo‘min mamlakatni birlashtirishga urinib ko‘rdi. Ammo ayrim viloyatlarning beklari uni qo‘llab quvvatlamadilar. Aksincha, ular dushmanlar bilan kelishish yo‘lini tutdilar. Abdulmo‘min o‘ldirildi. Shu bilan shayboniylar sulolasi ham tugadi.

1599 yilda Movarounnahrning xoni qilib, Qoqi Muhammad saylandi. U boshqa o‘zbek qabilasi-ashtarxoniylardan edi. Shunday qilib, Ashtarxoniylar sulolasiga asos solindi. Bular ham mamlakatdagi parchalanib ketish jarayonini to‘xtata olmadilar. Markazdan chetlanish tendensiyasi kuchli bo‘lib chiqdi. O‘lka va viloyatlarning boshliqlari ko‘pincha markaziy hukumatga bo‘ysunishdan bosh tortar edilar. Bundan tashqari, davlat ishlarida ruhoniylar o‘z ta’sirlarini borgan sari kuchliroq o‘tkaza boshladilar. Markaziy hukumat boshlig‘i shayx va ulamolar hamda viloyat hokimlarining ishtirokisiz biror muhim ishni amalga oshira olmas edi. Shuning uchun mamlakatning iqtisodiy va madaniy hayotida ko‘zga ko‘rinarli o‘zgarish yuz bermadi. Siyosiy hayotda o‘zaro urushlar davom etdi.

Urushlar ko‘p mablag‘ talab etar edi. Uni qoplash uchun fuqarolarga yangi-yangi soliqlar solinar edi. Oilada yigitlar askarlikga olib ketilar edi. Dalalarda ekinlar ekilmay qolar, ekilganlari esa yig‘ishtirilmay qolib ketar edi. Shularning hammasi aholini yanada qashshoqlashtirar, uning ahvolini og‘irlashtirib, madorini quritar edi. Buning natijasida organizm zaiflashib, turli kasalliklarga chalinar edi. Biz yuqorida

tez-tez epidemiyalar tarqalib turganligini yozgan edik. Bu hol Ashtarxoniylar davrida ham davom etdi.

Shunday qilib, Ashtarxoniylar hukmronlik qilgan davrda Movarounnahrda iqtisodiy va madaniy hayot sohasida unchalik siljish ko‘rinmadi. Bundan tibbiyot istisno edi. Bu sohada zarurat bo‘lganligi uchun ba’zi bir siljish alomatlari ko‘rindi. Ayrim shaharlarda kasalxonalar barpo etildi. Ularda bemorlarni davolash bilan birga talabalar ham o‘qitilar edi. Bu vaqtdagi ko‘zga ko‘ringan tabiblardan biri-Subhonqulixon (Sayid Muhammad Subhonqulixon ibn Saydiydir Muhammadxon) dir. Subhonqulixon Buxoro amiri edi. U har xil fanlar bilan qiziqqan, ayniqsa tibbiyot bilan ko‘proq Shug‘ullangan. Subhonqulixon saroyda tabiblarni yig‘ib, tabobat borasida ilmiy anjumanlar o‘tkazib turar edi. Subhonqulixonning amaliy tibbiyot bilan Shug‘ullangani ma’lum emas, ammo tibga oid ikkita asari borligi ma’lum. Bular “Subhon tibbiyoti” va “Subhonning hayotbaxsh tibbiyoti”dir. Bu kitoblar o‘zbek (turkiy) tilda yozilgan. “Subhon tibbiyoti”da muallif oson, tuShunarli qilib har xil kasalliklarni aniqlash va davolash haqida so‘z yuritadi. Kitob unchalik aniq emas, asosiy davolash masalalari qisqa, lekin aniq bayon etilgan.

“Subhonning hayotbaxsh tibbiyoti” esa asosan dorilarga bag‘ishlangan. Kitob sakkiz qismdan iborat. Har bir qismda dorilarning sifati, tayyorlanishi va ishlatilishiga oid ayrim masalalar yoritilgan. Subhonqulixonning kitoblari o‘zbek tilida yozilgan birinchi tibbiy asarlar sifatida tibbiyot tarixida muhim o‘rin tutadi. Kitobning o‘zbek tilida yozilishi haqida muallif bunday deb yozgan edi: “o‘tmishdagi tabiblar bizga arab va fors tillarida yozilgan asarlar qoldirganlar. Men turk (o‘zbek) tilida yozilgan tibbiy kitob uchratmadim. Mahalliy aholi arab va fors tilida yozilgan kitoblardan foydalana olmaydi. Shuning uchun men o‘z kitobimni turk (o‘zbek) tilida yozdimki, undan o‘zimizning odamlar foydalansinlar”.

Subhonqulixon mamlakat rahbari sifatida fuqaro sog'lig'ini saqlash ishlariga ma'lum darajada e'tibor bergan. Ma'lumki, O'rta Osiyo sharoitida yozning issiq kunlarida aholi o'rtasida ich ketish kasalligi ko'payadi. Shuning oldini olish uchun Subhonqulixon nonvoylar non yuziga kunjut urug'ini sepib yopsinlar, degan farmon chiqardi. Kunjut avvalo o'zi xushbo'y hidli, yoqimli, ikkinchidan esa u ich ketishni to'xtatadi. Farmon bilan boshlangan bu tadbir hozir odat tusiga kirgan.

Subhonqulixonning farmoni bilan 1682 yilda Buxoroda kasalxona barpo etildi. U "Shifo beruvchi manzil" deb atalar edi. Kasalxona madrasa ko'rinishida qurilgan. U 18 ta hujra (palata) dan iborat bo'lgan. Kasalxona kompleksiga tibbiy maktab va kutubxona ham kirgan. Kasalxona va tibbiy maktabga (madrasaga) o'sha zamonning ko'zga ko'ringan olimlaridan Mavlono Mirqosim Hakim rahbarlik qilgan. Buxoro madrasasida tabiblaridan yana Xo'ja Amin Rais, Oxun Mullo Abdug'ofur Hakim, Xo'ja Yoqublar xizmat qilar edilar.

Madrasa kutubxonasi kitobga juda boy bo'lgan. Aftidan, Subhonqulixonning o'zi ham kutubxonaga kirib turgan bo'lsa kerakki, bu erdagi kitoblarga juda qiziqib qolgan. U kutubxona xodimlariga kitoblarni tartibga solishni va ba'zi muhimlarini tarjima qilishni buyurgan. Shular qatorida mashhur olim Yusuf tabibning "Tibbi Yusufiy" va Ne'matulloh ibn Faxriddin Muborakshoh Hakimning "Xosiyatlar dengizi" nomli kitoblari ham bor.

Kasalxonaga mablag' davlat hisobidan ajratilgan. U vaqf erlar va boshqa mablag'lardan ta'minlangan. Kichik shifoxonada yotib davolanishlari zarur bo'lmagan bemorlar davolangan. Kasalxona dorixonasi tabiblarning resepti bilan bemorlarga dori tayyorlab bergan. Dorixonada ikki doriShunos xizmat qilgan. Tibbiy maktab talabalari madrasa xonagohida yashaganlar. Ular maosh (stipendiyalar) bilan ta'min etilgan. Kutubxonada

tibga oid kitoblar ko'p bo'lgan. Shular jumlasidan Ibn Sinoning "Tib qonunlari" kitobi va boshqa mashhur tabiblarning asarlari bo'lgan. Shunday qilib, Subhonqulixon tibbiyot ishini ancha rivojlantirdi. O'zbekiston tibbiyoti tarixida yana bir davlat arbobi tib ilmi bilan Shug'ullangan. Bu Xorazm xoni Abulg'ozixonidir. Abulg'ozixon (Abulg'oz ibn Abulmuhammadxon Xorazmiy 1605-1664) tarix, riyoziyot, adabiyot va tibbiyot sohasida chuqur bilim va tajribaga ega bo'lgan. U o'zi hukmronlik qilgan davrda mamlakatda obodonchilik ishlariga katta ahamiyat bergan. Madrasalarda turli bilimlarni o'qitishni ancha yaxshilagan, o'zi ham tarix, adabiyotga oid bir qancha asarlar yozgan. Abulg'ozixonning tibga oid kitobi "Insonga foydali kitob" deb atalgan. Abulg'ozixon ham bu asarni o'zbek tilida yozgan, so'ng u fors tiliga tarjima qilingan. Bu asar 4 qismdan iborat. Birinchi qismda oddiy dorilarning xossalari, ularni tayyorlash va ishlatish usullari bayon etilgan. Ikkinchi qism murakkab dorilarga bag'ishlangan. Bu qismda murakkab dorilarni tayyorlash, saqlash, ishlatish usullari yoritilgan, uchinchi qismda tibbiyotda ko'p ishlatiladigan umumiy dorilar haqida so'z yuritiladi. Kitobning to'rtinchi qismi-tibbiyotning umumiy nazariy va amaliy masalalarida boshqa tabiblarning fikr-mulohazalarini ham keltiradi va o'z fikr-mulohazalari bilan xulosa chiqaradi. Abulg'ozixonning kitobi tabiblar o'rtasida keng tarqalgan va undan ko'p tabiblar foydalangan. O'sha davrda Marvda **Sayid Muhammad Hasrat** ismli shoir va tabib yashagan. U asli Mashhadlik edi. Shu erda bilim oldi, tarix, adabiyot va tibbiyotni o'rgandi. Hasrat ko'proq tibbiyotga moyil edi. U ko'p mashhur tabiblardan saboq olgan. Ular qo'lida xizmat qilib, tajriba orttirgan. Ko'p mamlakatlarga sayyohat qilgan. Masalan, u Turkiya, Hindiston, Iroq kabi mamlakatlarda bo'lgan va Marv shahriga kelib, Shu erda umrining oxirigacha yashagan.

Sayid Muhammad Hasrat tibbiyotga oid bir necha asar yozgan. Ulardan eng mashhuri "Sihatlik nazmi" dir. Bu kitob

o‘z nomiga ko‘ra she‘riy usulda yozilgan. Kitobda asosan mijozlar, xiltlar, ovqat mahsulotlari va ularning salomatlikka ta‘siri bayon etilgan. Ovqat mahsulotlaridan tuxum, go‘sh, parranda go‘shiti haqida ma‘lumot berilgan. Ovqatning kishi salomatligida qanday rol o‘ynashi ko‘rsatilgan. Bunda asosan unda “Issiqlik” yoki “Sovuqlik” xususiyati ko‘rsatilgan. Sayid Hasrat tabiblar bemorga dori va ovqat tavsiya etganlarida ularning qanday xususiyatlarga ega ekanligini hisobga olishi kerak, deydi. Bunga o‘zi misol keltiradi. Masalan, tuxum haqida so‘zlar ekan, eng yaxshi tuxum tovuq tuxumi ekanligini ta‘kidlaydi. Hasratning fikricha, tovuq tuxumining sarig‘i “issiqlik”, oqi esa “sovuqlik” xususiyatiga ega. Yongoq “issiq va quruq” xususiyatga ega. Yongoq jigar, taloq va me‘da kasalliklarida yaxshi foyda beradi. “Sihatlik nazmi” Marv hokimi Bayramxonga bag‘ishlangan edi. Hasratning ikkinchi kitobi “Tuhfaiy Husayniy” Bayramxonning o‘g‘li Husayinga bag‘ishlangan. Bu kitobda oddiy (yakka) dorilar bayon etilgan, ularning “issiqlik va sovuqlik” xususiyatlari ko‘rsatilgan. Shunday qilib, Sayid Muhammad Hasrat tibbiyot haqidagi o‘z fikr va mulohazalarida boshqa tabiblar singari mizojlar nazariyasiga asoslanadi. Subhonqulixon vafotidan keyin (1702 yil) mamlakat yanada kichikroq xonliklarga bo‘linib ketadi [21].

V BOB. YANGI DAVR TIBBIYOTI

5.1. Rossiya imperiyasi davridagi tibbiyot (XVIII - XIX asrlar.)

Yangi davrda Rossiya va Evropani bog'lab turgan, aval-lombor, 1640-1918 yillardagi davrga xos bo'lgan kapitalistik munosabatlar bo'ldi. Shaharlarda yirik zavod va fabrikalar qo'rila boshlandi. Texnik asbob uskunalar bilan ta'minlandi. Tabiiy va aniq fanlar rivojlana boshladi. Fan, sa'nat va madaniyat sohasida yuqori cho'qqilarga erishildi. Tibbiyotning rivojlanishiga bu davrda nafaqat filosofiya, ideologiya, siyosat balki, fan va texnika ham ta'sir ko'rsatdi. Moddalarniva energiyani saqlash, hujayra nazariyasi, evolyusion ta'limot, optika, elektr toki bilan ta'minlash to'g'risida bir qator qonunlar ishlab chiqila boshladi. Buning barchasi tashqi muhit omillarini tajriba asosida va aholi salomatligini o'rganishga o'tishga yo'nalish bo'ldi [5,31,24,34,35,49].

XVIII – asrning ikkinchi yarmida va XX-asrning boshlarida Evropa tibbiyotini o'rganish asosida bir qancha tajribalar o'tkazila boshlandi.

A. Galler (1708 - 1777), u nafas olish jarayoni mohiyatini, muskul to'qimalarining 3 ta xususiyatini (qisqarishi, elastikligi, sezuvchanlik), ya'ni yurak o'zidagi kuch ta'sirida qisqarishini aniqladi.

Luidji Gol'vani (1737 - 1798) elektrofiziologiyani va bioelektrik hodisani o'rgandi. Fiziologiyaning rivojlanishiga **Fransua Majandi** (1783-1855) tajriba asosida orqa miya nerv tolalarining (oldingi koreshogi) harakati va (orqa koreshogi) sezuvchanligini (1882), struktura va funksiyalari oralig'idagi

moslikni o'rgandi (Bella-Majandi qonuni). **Klod Bernar** (1813 - 1878) eksperimental patologiya asoslarini o'rgandi: sok ajralib chiqishi mexanizmini, so'lakning hazm qiluvchi xususiyati ahamiyatini, oshqozon soki, oshqozon osti bezining suyuqliklarini. Siydikda shakarning kamayishi nazariyasini va qon aylanishi regulyasiyasini, gomeostaz haqidagi ta'limot asoslarini yaratdi. **German Gel'mgol's** (1821 - 1894) 1847 yilda «Organizm kuchini saqlash to'g'risida» nomli asari chop etildi, bu asarida tirik organizmda kechadigan jarayonlar uchun energiyani saqlash qonunini matematik asoslab berdi. Fiziologik akustika, sohasi bo'yicha kombinasiyalashgan tonlarni kashf etdi va qo'loqning modelini yasadi. Fizikaviy rezonans qonunlariga tayangan holda, eshitish funksiyasi nazariyasini ya'ni insonning "kortiev organ"ini yaratdi. Kuz sohasi sathining optik (krivizny) egri chiziqlarini aniqlash usullarini ishlab chiqdi va bulardan tashqari akkomodasiya (1853), ranglarni ko'rish haqidagi nazariyasini (ko'z chuqurligi sohsini kuzatish uchun oftal'moskopni yaratdi). Materialistik qarashlar va tajribaviy yo'nalishlar anatomiya sohasining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Patologik anatomiyani fan sifatida ital'yalik olim va vrach **Djovanni Battista Morgan'i** va Paduan universiteti professori bilan birgalikda 1761 yilda 6 bobdan iborat bo'lgan "Diseksiya usuli orqali, kasalliklarning sabablari va kelib chiqishi to'g'risidagi" asarini yozdi. Bu asar inson organizmidagi kasalliklarning lokalizasiyasini (joylashishi, tarqalishi) va kelib chiqishini o'rganish va tuShunishdagi birinchi qadam bo'ldi. Fransuz olimi **Mari Fransua Ksav'e Bisha** (1771-1802) turli organ to'qimalarining patologik o'zgarishlarini chuqur o'rgandi, u birinchilardan bo'lib, turli organlarning hayoti faoliyatini turli tuqimalar funksiyalari birgalikda amalga oshirilishini Shuningdek organ tuqimalarining zararlanishi (tkanevaya patologiya) organlardagi patologik jarayonlarning hosil bo'lishiga olib kelishini isbotlab berdi. Nemes vrachi,

patolog **Rudol'f Virxov** (1821 - 1902) – hujayra (hujayra nazariyasi) patologiyasini yaratdi va “Hujayra nazariyasi, fiziologik va patologik gistologiya fanining asosi fan sifatida” maqolasida yoritib berdi (1858). R. Virxov birinchilardan bo‘lib, yallig‘lanishning, leykositoz, emboliya,

tromboz, flebitlar, leykemiya va buyrakning amiloidoz holatini, yog‘ degenerasiyasini, neyrogliya hujayralarini o‘rganib patologianatomik ko‘rinishini ko‘rsatib berdi. Bulardan tashqari asosiy patologik holatlarning klassifikatsiyasi va terminlarini yaratdi. Yangi davr bosqichi tibbiyotda klinik yo‘nalishning rivojlanishiga katta zamin yaratib berdi. **Leopol'd Auenbrugger** (1722 - 1809) venalik vrach, perkussiya usulining muallifi, bu usulni nafaqat Gippokratning asarlariga balki o‘z davrining anatomo-fiziologik ma’lumotlariga tayangan holda yaratdi. **Jan Nikolya Korvizar De Mari** degan olim, Fransiyadagi klinik tibbiyot asoschisi va Napoleon I ning shaxsiy vrachi perkussiya usulini kelgusida rivojlantirdi. **Rene Teofil Giasint Laennek** (1782 - 1826) - J. N. Korvizarning shogirdi, o‘zi kash etgan stetoskop orqali auskul’tasiya usulidan foydalandi. Bu usullar Gippokrat davrida va boshqa antik davr vrachlari tomonidan ham qo‘llanilgan. R. Laennek, duradgorga oxirgi uchi kengaytirilgan duradgor trubkasini (stetoskopni) buyurtma qiladi. Bu asbobni qo‘llaganda qo‘loq orqali auskul’tasiya qilingandan ko‘ra aniq va ravon tovushni bergan. Auskul’tatsiya sohasidagi ishlarni umumlashtirib, Rene “O‘pka, yurak kasalliklarini aniqlashda auskul’tasiya usulining ahamiyati” to‘g‘risida asar yozdi, 1819 yilda nashr etildi. Yangi davrda xirurgiya sohasida ulkan kashfiyotlar qilindi jumladan: operatsiya jarayonida og‘riqni va shok holatlarini oldini olishda birinchilardan

narkoz qo'llanildi, aseptika va antiseptika va qon guruhlarini aniqlash ochildi. 1800yilda ximik **X. Devi** "azot oksidi" gazi ustidan birinchi tajribani o'tkazdi. V 1842 y **K. Long** umumiy og'riqsizlantirish usuli asoschisi, umumiy anesteziya maqsadida efir bug'idan ingalyasiya usulini amalga oshirdi. 1846y boston tish vrachi stomotolog **Uil'yam Morton** (1819 -1868) vrach va aptekar maslahati bilan ular o'zida o'tkazgan tajribaga asoslanib, efir narkozidan foydalanib bemorning tishini olib tashladi. Shu yilda bosh vrach, Massachusetidagi gospital xirurgi **Djon Uoron** (1778 - 1856) efir narkozidan foydalanib, o'smani olib tashlash operasijasini muvvafoqiyatli amalga oshirdi. Xloroformli narkozni **Djeyms Simpson** 1847 yildan boshlab qo'llay boshladi [5,31,24,34,35,49].

Operisiyadan so'nggi asoratlardan eng ko'p tarqalganlari yiringlash va sepsis edi. Evropda uzoq asrlar davomida aseptika va antiseptika qoidalarini bilishmagan. O'rta asrlarda samarqandlik tabib **Tojiddin Hakim** xirurgik opresiya jarayonida to'g'ralgan piyozga qo'lini va olovda esa xirurgik asboblarni zararsizlantirib, antiseptik usullardan foydalangan. Ammo bu usullar, tibbiyotda keng qo'llanilmadi, chunki O'rta osiyo tabiblarining erishgan yutuqlari o'sha davrda yopiq holatda edi. Faqat XIX asrda xirurgiyada asepteka va antiseptika muammolarini venger akusheri **I. Zimmel'veys** va angliyalik xirurg **Dj. Lister** echimini topishda ushbu usulni qo'lladi.

Mashhur vengeriyalik akusher **Iogan Zimmel'veys** (1818 - 1865). Veniya universitetining tibbiyot fakul'tetini 1844 yilda yakunladi. Klinikada ishlab yurgan kezlari, olim tug'uvchi ayollar o'rtasida o'limlar soni talabalar o'qiydigan bo'limda ko'pligiga e'tibor berdi, talabalar kiritilmagan bo'limlarda ema o'lim holati birmuncha past edi. 1847 yilda patologoanatom **Kollechka** vafot etdi, murdani tekshirayotganida barmog'ini kesib olgan edi. **Zimmel'veys** bunaqa holat oldingi marta ham tug'ayotgan ayolda kuzatilganini, xuddi Shu holat bo'lganlig-

ini ta'kidladi. Shundan kelib chiqqan holda, xulosa qildiki, vrach va talabalar akusherlik klinikasiga anatomik teatrda ishlab, keyin kelib, tug'uvchi ayolni murdadan zaharlanish holatini olib kelgan va zararlagan. Toza empirik holat, Pasterning kashfiyotidan oldin, sepsis tabiatini bilmagan, olimlar infeksiyaning tug'ruq yo'llariga ichki tekshiruv orqali olib kirishning oldini olish maqsadida qo'lni xlor aralashmasi bilan dezenfeksiya qilish taklif etilgan. Natija yomon bo'lmadi: o'lim holati asta-sekin kamaya boshladi. 1855 yilda olim professor nomzodini oldi va Budapesht universitetida kafedraga boshchilik qiladi. U o'zining profilaktik usulini amaliyotga kiritish uchun kurash olib bordi.

Jozef Lister (1827 - 1912) – mashhur angliyalik xirurg, antiseptik yo'nalishni yaratgan, professor, London universitetini tugatgan (1853). Xirurg bo'lib ishlagan, keyin Glazgo universitetida kafedrani boshqargan (1860). Olim birinchi bo'lib, operasion yaralarning infeksiya bilan zararlanishi ilmiy asoslab berdi va xirurgik infeksiyalarga qarshi kurashish chora tadbirlarini ishlab chiqdi. U tomondan taqdim etilgan tizim, garchi u kimyoviy bakterisid agent – karbolik kistlotadan bo'lsada, antiseptik moddalarni emas, aseptiklarni ham o'z ichiga oldai. Jarroh qo'llarini tozalash uchun karbolik kistlotadan tashqari, jarrohlik asboblari bilan birgalikda jarrohlik operasiyasi vaqtida karbonat kislotasini operasiya xonasiga havoga purkashni taklif qildi (bu erda mikroorganizmlarning yo'q bo'lib ketishini hisobga olib) “karbolik purkashni” taklif etdi. Operasion yara tikilgandan yoki tamponada qilingandan so'ng, uch qavatli karbolizillangan paxta yoki bint bilan yopib qo'yilgan. Lister usuli xirurgik operasiyalardan keying o'lim holatlarini kamayishiga olib keldi.

Tibbiyotda qon qo'yish oldingi zamonlardan beri muammo bo'lib kelgan, qon qo'yish texnikasi ishlab chiqilmaganligi sababli o'lim holatlari (qon olgan pasientlar ichida) ko'p

bo'lgan. 1901 yilda Avstraliyalik olim Karl Landshteyner (1868-1943) insonlarda uch xil qon guruhlarini aniqladi, to'rtinchi qon guruhini esa 1902 yilda A. Dekastello va A. Shturli tomonidan aniqlandi. 1907 yilda Polshalik olim Yan Yanskiy (1873-1921) qon guruhlarining birinchi tuliq klas-sifikatsiyasini yaratdi. Shundan so'ng qon quyish amaliyotda keng qo'llanila boshladi.

Muvaffaqiyatli infeksiyalar bilan kurashish chora tadbirlari vaksina va zardoblarni yaratish va qo'llashga, ilmiy mikrobiologiyaning tug'ilishiga zamin yaratib berdi (E. Jenner), (L. Paster, R. Kox). Mikrobiologiya bakteriologiya, virusologiya, mikologiya, immunologiya, protozoologiya bilan bog'liqligi aniqlandi.

Edvard Jenner(1749-1823) – mashhur angliyalik vrach, ospaga qarshi maxsus profilaktika usulini ishlab chiqqan. 1772 yildan boshlab, amaliyot vrachi faoliyatida ishlab kelgan, Jenner ko'p yillar davomida xalq tibbiyotida mashhur bo'lgan sigir ospasidan (korov'ey ospi) himoya qilish xususiyatlarini o'rganib chiqdi. 1766 yilda 8 yoshli Jeyms Fips degan bolaga ospaga qarshi emladi. Bir necha oydan so'ng ikkinchi marta emlash o'tkazildi, bir necha yildan keyin uchinchi marta o'tkazildi. 1802 yilda Londonda "Ospaga qarshi emlash, ospaprivatel'noy" institut tashkil etildi va Jenner uning birinchi raisi, so'ngra Evropa jamiyati olimlari Jennerni doimiy a'zosi etib taynildi.

Yangi davrdan boshlab, epidemiologiyaning fan sifatida rivojlanishi boshlandi: yuqumli va yuqumsiz kasalliklarning tarqalishi va profilaktikasini o'rganish. 1754 yilda angliya flotida birinchi tadqiqot o'tkazildi. Djeyms Lind kema-dagi 12 nafar singa bilan og'ri-gan dengizchini kuzatdi, Shulardan ikkita dengiz suvi bilan, ya'na ikkitasi kvarta sidra (olma vinosi), ikkitasi uksus, keyingi juftlik tarkibida sarimsoq bor aralash-malar, ikki nafari kuporos yog'i va oxirgi ikki nafari mandarin,

apel'sin bilan davolandi. Olti kundan keyin limon va apel'sin egan dengizchilar, o'z xizmatlarini davom ettirishga tayyor edilar, qolganlari bemor bo'lib qolaverdilar. Shunday qilib, limon va apel'sin sokidagi moddalar singaning oldini oladi va davolaydi degan xulosaga kelindi. 1795 yilda Britaniya harbiy-dengiz flotiga dengizchilar rasioniga limon soki qo'shib berilsin degan buyruq berildi. Ikki yil mobaynida Britaniya flotida singa kasalligi umuman yo'qoldi. Keyinchalik limonning o'rniga "laym" qo'llanila boshlandi, buning natijasida "limey"- ya'ni "angliya dengizchisi" degan tasvir gavdalandi [5,31,24,34,35,49].

Mikrobiologiya, epidemiologiya va immunologiya sohasidagi ahamiyatga molik bo'lgan kashfiyotlar buyuk fransuz tadqiqotchisi **Lui Pastera** (1822 – 1895gg.) nomi bilan bog'liqdir. 1847 y. L. Paster Parijdagi oliy maktabni yakunladi. U tabiatdagi mikroorganizmlarni, asosan ular keltirib chiqaruvchi "kasalliklarni" fil'trasiya va pasterizasiya usullari bilan kurashish chora-tadbirlarini ishlab chiqdi (1857). 1860 yilda L. Paster tomirlar mikroorganizmlarning o'z-o'zidan ko'payadi degan yolg'on kashfiyotga qarshi chiqadi. Pasterning fermentasiya va parchalanishi bo'yicha ishi XIX asrning

60-yillarida xirurgiya sohasida D.Lister tomonidan qo'llanilgan. Xolera, qizilcha kasalliklarini tekshirib, Paster Shunga amin bo'ldiki, bu kasalliklarni maxsus qo'zg'atuvchilar orqali paydo bo'lishini isbotlab berdi va ularga qarshi xususan, sibir yarasiga qarshi emlash (1881), orqali su'niy immunitet nazariyasini boshlab berdi. Mashhur kashfiyotdan so'ng olimlar quturishga qarshi vaksina ishlab chiqdi (1885). 1888 yilda L. Paster Parijda "Paster instituti" degan ilmiy markazga asos soldi [8,35,49].

Mashhur nemes bakteriologi, zamonaviy mikrobiologiya asoschilaridan, professor, Nobel' mukofati laureati **Robert Kox** (1843 - 1910), Gettingen universitetini yakunlagan, undan keyin xususiy amaliyot bilan Shug'ullangan. Uning sibir yarasining etiologiyasida spora va basillalarning siklik rivojlanishining epidemiologik ahamiyati to'g'risida birinchi ishlaridan biri sanaladi (1876). 1878 yilda uning "yara infeksiyalarining etiologiyasi" to'g'risidagi ya'na bitta klassik ishi nashr etildi. R.Kox uchta mashhur talablarni jamlab, ular asosida kasalliklarning qaysi mikroorganizmlar bilan bog'liqligini aniqlash mumkin: kasalliklarning barcha hodisalarida ushbu mikroblarning aniqlanishi; kasalliklarning barcha hodisalarida mikroblarning soni va tarqalishini; har bir infeksiyani quzg'atuvchi mikroorganizm yaxshi morfologik aniqlanishi kerak. 1877 yilda Kox qattiq oziqlantiruvchi muhitda bakterial ekmani olish usulini ishlab chiqdi: buqa qoni zardobi va oziqlantiruvchi jelatinda. Bakterial sohaga kiritilgan bu yangilik mikrobiologiyaning kelgusi rivojlanishiga yo'l ochib berdi.

1882 yilda Kox silni quzg'atuvchisini aniqlagan uchun butun dunyo hurmatiga va Nobel' mukofati laureatiga sazovor bo'ldi. 1883 yilda Koxning ya'na bitta navbatdagi "Xolera quzg'atuvchisi" klassik ishi nashr etildi. Bu buyuk kashfiyot Egipt va Hindistondagi xolera epidemiyasini o'rganish natijasida erishilgan yutuq hisoblanadi. 1885 yildan R.Kox gigiena

instituti professori, 1891yildan 1904 yilgacha o‘zi asos solgan berlingdagi yuqumli kasalliklar institutining direktori lavozimlarida ishladi (hozirda Kox nomi bilan yuritiladi) [8,35,49,55].

Robert Kox (1843 - 1910)

Lui Paster (1822 - 1895)

XVIII - XIX asrlarda Evropada yangi davolash usullari ishlab chiqildi (ximioterapiya, fizioterapiya, gomeopatiya) va kasalliklarning yangi nozologik shakllari, onalar va bolalarga tibbiy yordam ko‘rsatuvchi muassasalar (bolalar kasalxonasi, yaslilar, ayollar maslahatxonasi) va turli kasalliklarni davolash uchun dispanserlar yaratildi.

Rossiya imperiyasi tibbiyoti (XVIII - XIX asrlarda)

XVIII asrda Rossiyada feodal tuzimni rivojlanishi yangi boskichga o‘tdi. Armiya va flotlar tashkil etildi. Bu davrda sog‘liqni saqlash vazirligini tashkil etilishi davom etayotgan edi va 1721 yilda tibbiyot konselyariyasi tashkil etildi, 1763 yilda u tibbiyot kollegiyasiga o‘zgartirildi. 1775 yildan boshlab so‘nggi dorixonalar ochildi, tug‘ilish va o‘lim ko‘rsatkichlarini statistika qilish ishlari boshlandi, jasadlarni yorish, oziq-ovqat-

larni sanitar tekshirish ishlari boshlandi. 1801 yilda Rossiyada vaktsinasiya qilish ishlari yo‘lga qo‘yildi.

1725 yilda Rossiyada ilmiy Akademiya ochilishi bilan ilmfanning rivojlanishi yangi tus oldi. Fanni rivojlanishida **M. V. Lomonosovni** (1711-1765) xissasi katta. Olimni falsafiy, ilmiy, siyosiy qarashlari Rossiyada fan rivojiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. **M. V.Lomonosov** tomonidan 1761 yilda graf **I.I.Shuvalovga** yozgan «rus xalqini ko‘payishi va saklanishi haqida»gi xati tibbiyot tarixida katta ahamiyatga ega. Olim unda xalqning sog‘ligi va tibbiyotning rivojlanishi haqida yozadi.

Moskva univrsitetining gospitali va tibbiyot fakul’teti qoshida (1764) vrachlar tayyorlash bo‘yicha maktab ochiladi. O‘qish 5-7 yil ba’zida 11 yil davom etadi. 3 yildan so‘ng imtixonlarni topshirgach talabaga “tabibgacha” unvoni beriladi. Etti yillik o‘qish tugagach “tabibga” aylanishgan. Gospital maktabi o‘quvchilari anatomiya, fiziologiya, operativ jarrohlik, farmakologiya, sud tibbiyoti, nevrologiya, tish davolashni o‘rganishgan. Har bir gospital maktabida anatomiya muzeyi bo‘lgan. XVIII asr oxiriga kelib vrach kadrlarga talab kuchayganligi sababli maktablar avval tibbiy-jarroxlik texnikumiga (1786yil), so‘ngra esa tibbiy-jarrohlik akademiyasiga aylantirildi (1798yil).

XIX asrning birinchi yarmida Rossiyada tibbiyotning ko‘pgina muammolari, tuShunchalari o‘z echimini topa boshladi: organizm va tashqi muhitning o‘zaro bog‘liqligi, organizmning butunligi.Sog‘liqni saqlash – gigiena, kasallikni oldini olish,yukumli kasalliklar bilan ko‘rashish, studentlarni o‘qitish metodlarini kuchaytirish – kabilar tibbiyotni nazariy va amaliy jixatdan erishilgan yutuklaridir. Tibbiyot fundamental (anatomiya, fiziologiya, patologiya) va klinik (terapiya, jarrohlik) fanlarida katta yutuklarga erishildi [8,24,35,55].

Professor akusher **Nestor Maksimovich Maksimovich - Ambodikning** (1744 – 1812 yillar) ishlari orasida medisina,

botanika, fiziologiya, akusherstva fanlaridan ko'pgina lug'atlar bor.

Aleksey Matveevich Filomafitskiy (1807 - 1849) birinchilardan bo'lib fiziologiya fanidan 3-tomdan iborat qo'llanmani chop etdi (1836). Ingalyasion narkozga bag'ishlangan bir kancha kitoblar **A.M. Filomafitskiyga** tegishlidir. U ingalyasion narkoz uchun maskadan foydalanishni taklif etgan. 1848 yilda «qon kuyish haqida traktat»ni taqdim etdi.

Rossiyada birinchi jarrohlik klinikasini **Ivan Fedorovich Bush** tashkil etdi. 1807-1808 yillarda I. F. Bush tomondan yozilgan 3-tomdan iborat «Jarrohlikni o'rganish uchun qo'llanma» nashr etildi. Unda operativ jarrohlikni dolzarb masalalari yoritib berilgan. Muallif unda og'iz bushlig'i, burun, chakka jarrohligi, lab yorilishi va yaralanishi, og'iz bushlig'i yarasi jarrohligi, burun operatsiyasi haqida to'liq ma'lumot bergan. Jag' osteomieli klinikasi va davosi etarlicha yozilgan. Qo'llanmada og'iz bushlig'i va tilni turli xil kasalliklari haqida yozilgan masalan: og'iz yarasi, og'iz bushlig'idagi toshma, tilni yallig'lanishi va ularni davosi.

1861 yilda bo'lib o'tgan to'ntarilishdan so'ng, ishlab chikarishning metallurgiya, transport kabi yangi yunalashlari paydo bo'ldi. 1860 yildan 1900 yillar oralig'ida Rossiyada ishlab chiqarish 7 barobarga ko'paydi, Shu davr ichida Angliyada bu ko'rsatkich 2 barobarni tashkil etardi. Rossiyada ishlab chikarish bir necha o'n yillikda Shunday jadal rivojlandiki, Ovroqada bu holat asrlar davomida yuzaga kelgan. Bu davrga kelib yangi fanlar rivoji qizg'in tus oldi. Bulardan: termodinamika, kimyoviy atomistika, elektrofizika, termokimyo, fotokimyo, kolloid kimyo, elektrokimyo, palcontologiya. Bunda qo'yidagi olimlarning hissasi katta: K. A. Timiryazev, M. V. Ostrogradskiy, P. N. Lebedev, M. P. Chebishev, I. M. Sechenov, I. P. Pavlov, S. P. Botkin, I. I. Mechnikov, A. O. va V. O. Kovalevskiylar va boshqalar. Ular

tomonidan solishtirma embriologiya va patologiya fanlarining asoslari yaratildi, nasliylilik va uni o'zgaruvchanligini o'rganildi, bakteriyalardagi xemosintez reaksiyasi o'rganildi, fotosintezni energetik qoidalari, fotositoz, bakteriolyz o'rganildi, bir qator yuqumli kasalliklarni quzgatuvchilari aniqlandi, retikulo-endotelial sistemani mikroorganizmlarga qarshi ko'rashishdagi roli, bakteriyalarning zaharlari va boshqalar o'rganildi.

Fiziologiya fanida bu paytda **I. M. Sechenovning** «Bosh miya reflekslari» nomli kitobida ko'rsatilgan ilmiy ishlari katta ahamiyat kasb etdi (1863). I. M. Sechenov bosh miya va orqa miyada paydo bo'ladigan reflekslarni va bu orkali bosh miyani qayta javob reaksiyalari o'rganildi [8,24,55].

Ivan Petrovich Pavlov (1849 - 1936) buyuk fiziolog turli yunalishlarda ish olib bordi, yurak glikozidlarini Shular jumlasidandir. Yurak innervasiyasi qoidalarini ishlab chikdi, yurak va qon-tomirlar nerv tizimini o'rgandi. I. P. Pavlov bir qancha tajribalar natijasida nerv sistemasini ovqat hazm qilish tizimidagi bezlarni boshqarishida roli borligini isbotladi. Pavlovni hazm qilish markazi, ishtaxa, oshqozon sekresiyasini o'rganish orqali olib borgan ishlari ovqatlanish tartibini tashkil qilish bo'yicha mavjud muammolarga chek qo'ydi. I. P. Pavlov ovqatlanish rasioni va ovqatni turiga karab taqsimlashni qonun-qoidalarini isbotlar bilan keltirib berdi hamda bolalarni ovqatlantirishni yangi prinsiplarin yaratdi. I. P. Pavlovning «Hayvonlarda yuqori nerv tizimini ob'ktiv o'rganishning yigirma yillik tajribasi» (1923 y.) va «Bosh miya katta yarimsharlari haqida ma'ruza» (1927 y.) nomli ishlarida birlamchi va ikkilamchi signal tizimi haqida yozilgan [8,24,55].

Peterburgdagi patologiya-anatomiya maktabining asoschisi **Mixail Mixaylovich Rudnev** (1837 – 1878 yillar.) bo'lib,

u tuberkulez, sifilis, meningit, tif, vabo kabi yuqumli kasalliklar haqida patologik anatomiya tavsilotlarini yozib qoldirgan. M.M. Rudnev bir qator o'smalarni gistologik ko'rishini yozibgina qolmay, o'smalarni hayvonlarga transplantasiya (kuchirib o'tkazish) qilishga ham o'rinib ko'rgan. Amaliy patanatomiya sohasida u organizmdagi o'zgarishlarni mikroskopik o'rganish kerakligini aytib o'tdi.

I. I. Mechnikov, G. N. Gabrichevskiy, D. I. Ivanovskiy va boshqalar Rossiyada mikrobiologiyaning rivoji uchun katta xissa qo'shganlar.

II'ya II'ich Mechnikov (1845 – 1916 yillar) immunologiyaning asoschisi, fagositoz nazariyasini yaratuvchisi bo'lgan. Bundan tashqari I. I. Mechnikov polimorflik va mikroblarda antagonistlikni hamda organizmni karishini urgangan olimdir. U yallig'lanishning solishtirma patologiyasi va yuqumli kasalliklarga ta'sirchansizlik to'g'risida bir kator savollar ishlab chikdi.

XIX asr oxiri, XX asr boshlaridagi buyuk bakteriolog, 1895 yilda Rossiyadagi birinchi bakteriologik institutning asoschisi **Grigoriy Norbertovich Gabrichevskiy** (1860 – 1907 yillar) hisoblanadi. Uning difteriya (difteriyaga qarshi zardobni tayyorlash metodini ishlab chiqish), skarlatina, malyariya (infeksiyani «chivin» orqali yuqish nazariyasi), ulat, mahalliy immunitet va ichak tayoqchasini o'rganishga bag'ishlangan bir qator ishlari tahsinga loyikdir [24,49,55]. Terapiya fanidan Rossiyada asosiy: nevrogen, tajriba – tajribaviy patologiya, farmakologiya va terapiyada esa bemorni kuzatish va so'roq qilish, balneo va klimatoterapiya hamda davo-profilaktik ilmiy yunalishlarga asos solingan. **S.P.Botkin** patologik jarayonlarni reflektor mexanizmini isbotlab va Shu orqali kasalliklar patogenezini nevrogen nazariyasini ishlab chiqib, patologik jarayonlarni kechishiga bo'lgan qarashlarni rivojlantirdi. U termoregulyasiya, limfa aylanishi, qon tanalarini ishlab chiqar-

ish, ter ajralish markazlari borligi haqidagi gipotezalarni aytib o‘tdi, ular keyinchalik tajribalar natijasida isbotladi. I. M. Sechenov va S. P. Botkin tashqi muhitni kasallik paydo bo‘lishidagi ahamiyati va organizmdagi nasliy va orttirilgan xususiyatlarni kelib chiqishi haqida ilmiy ishlar olib borishdi. S. P. Botkin o‘z qarashlaridan kelib chiqqan xolda kasallikni butun organizmda o‘zgarishlarga sabab bo‘ladigan jarayon deb qaradi. S. P. Botkinni ko‘pgina ilmiy xabarlar keyinchalik fanda o‘z isbotini topdi. Ular quyidagilar: kataral sariqlikni infeksiyon kelib chiqishi, periferik yurakni o‘rganish, kollaps haqida, krupoz pnevmoniyada o‘lim sababi, adashgan buyrak haqida, enteroptoz va b.q.

*Nikolay Ivanovich
Pirogov
(1810-1881 ũũ)*

XIX asrni ikkinchi yarmida Rossiyada jarrohlikni rivojlanishi **Nikolay Ivanovich Pirogov** (1810 – 1881 yillar) bilan bog‘liqdir.

U Rossiyada etuk anatom, harbiy dala jarrohligi va topografik hamda jarrohlik anatomiyasining asoschisi bo‘lgan. N.I. Pirogov 1847 yilda birinchi bor harbiy dala sharoitida efir narkozini qo‘llagan. U suyak sinishlarini davolash maqsadida gips bilan immobilizatsiya qilishni taklif

etgan. U yaradorlarni dala tibbiyot maskanlariga kelganda, ularni «tartibga keltirish» tuShunchasini kiritdi, jarrohlik infeksiyalarini profilaktikasi haqida ta’limot, antiseptiklar (yod nastoykasi, margansovka, xlor aralashmasi, kumush)ni amaliyotda qo‘llashni olib kirdi. Pirogov harbiy tibbiyotda jarrohlik bo‘limlarini qayta tashkil qilish bo‘yicha ishlar olib bordi. Ular qo‘yidagilar: kasalxona ichi infeksiyalarini oldini olish maqsadida piemiya, roja, gangrena uchun alohida “yiringli” bo‘limlar tashkil etdi. U umumiy og‘riqsizlantirish, shok, yaralarni asoratlari bilan kurashish kabi muammolarning echimini topdi.

Rossiyada jarrohlikning yangi yo‘nalishlari paydo bo‘ldi. Ularga: urologiya, neyroxirurgiya, alohida organ va sistemalar jarrohligi (oshqozon, o‘t yo‘llari, o‘pka) lar kiradi. Shu as-noda tezkor jarrohlik va tez tibbiy yordam yo‘nalishlari paydo bo‘ldi. Moskvda 1881 yilda birinchi jarrohlar jamoasi yaraldi. Shu erdi birinchi marta rus jarrohlarining yig‘ilishi bo‘lib o‘tdi (1900) [8,24,49,55].

Rossiyada gigienaning rivojlanishi tajribalar ko‘payganligi sababli jadal kechdi. Rossiyada ishlab chiqarishni ko‘payishi aholini shaharga kuchib kelishiga, ishlash sharoitini yomon-laShuviga, kam tulanuvchi ayollar va bolalar ishchi kuchini ishlatishga olib keldi. Aholini yuqumli kasalliklar bilan kasal-lanishi yuqori darajada bo‘lishi, ulardan o‘lim darajasi kattal-igi, shahar va ish joylaridagi sanitar holatni talabga javob ber-masligi, yashash sharoitini yaxshilash va kasalliklarni oldini olish maqsadida gigienik tadbirlarni ishlab chiqishga sabab bo‘ldi. 1865 yilda Rossiyada Ovropanadan oldin A. P. Dobro-slavin, A. V. Subbotin, I. P. Skvorsov, F. F. Erismanlar bosh-chilik qilgan gigiena kafedralari mustaqil ish olib borardi. Bu maktablar keng yunalishda aholini sog‘ligi va shifokorlarni sanitar-profilaktik hamda sanitar-statistik ishlari ustida tajrib-alar o‘tkazishgan. Ishlash gigienasi, kommunal gigiena, ovqat-lanish gigienasi alohida bo‘lib chikdi.

XIX asrga qadar Rossiya va Turkistonda, Shu jumladan O‘zbekistonda ham bolalar shifixonalari va bolalar shifokorlari bo‘lmagan. Ularni davosi bilan akusherlar Shug‘ullanishgan. Bir yoshgacha bo‘lgan bolalar o‘limi juda ko‘p bo‘lgan. Rossi-yada birinchi bo‘lib bolalar kasalliklari haqida birinchi kurs ishini Peterburg tibbiy-jarrohlik akademiyasining akusherlik kafedrası professori S. F. Xotoviskiy 1836 yilda olib bordi. **Stepan Fomich Xotoviskiy** (1796 – 1885 yillar) Rossiyada pe-diatriyaning asoschisi hisoblanadi. U 1847 yilda «Pediatrika» nomli rus tilidagi birinchi pediatrik qo‘llanmani chop ettirdi.

U bu qo'lyozmada bola «kattalarni kichraytirilgan miniatyura» si emas, balki bir qator morfologik, fiziologik va psixologik farqlarga ega bo'lgan organizm deb o'tadi. Qo'lyozmada bolalarni tekshirish usullari, kasalliklarni sabablari, simptomlari va davo haqida ma'lumot berilgan.

Rossiyada onalik va bolalikni himoya qilish nazariyasi va prinsiplari, metodlarining asoschisi **Georgiy Nesterovich Speranskiy**(1873 – 1969 yillar) hisoblanadi. U tug'ruqxonada ishlagan birinchi pediatr bo'libgina qolmay, 1908 yilda onalar uchun bolalarni parvarish qilish bo'yicha maslahatxona tashkil qildi. 1910 yilda ko'krak yoshidagi bolalar uchun birinchi davo maskanini tashkil etdi. 1913 yilda esa ko'krak yoshidagi bolalar uchun bo'lim ochdi. G. N. Speranskiyning ilmiy ishlari chaqaloqlar fiziologiyasi va patologiyasiga bag'ishlangan. Masalan: dizenteriya, ovqatlanish va ovqat hazm qilishni buzilishi, chaqaloqlarda pnevmoniya va sepsisga bag'ishlangan. 1934 yilda G. N. Speranskiy tomonidan bir yoshgacha bo'lgan bolalarda uchraydigan kasalliklarning klinikasi va profilaktikasi haqidagi «Chaqaloqlarda uchraydigan kasalliklar haqida kitob» nomli qo'lyozmani chop ettirdi.

Shu tarzda Rossiyada XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning birinchi yarmida fizika, biologiya, kimyo, fiziologiya va boshqa bir qator fanlar bilan birga tibbiyot ham yangi chuqqiga chikdi. Tibbiyotning yangi yunalishlari ochildi, kasal va sog'lom odamlarda ilmiy tekshirish ishlari o'tkazish natijasida bir kancha yangiliklar ochildi va kasalliklar hamda ularga qarshi kurishish choralari o'rganildi. Korxonona tibbiyoti, pediatriya, gigiena kabi tibbiyotning boshqa yo'nalishlari ochildi [8,24,34,49,55].

5.2. O‘zbek xonligi davrida O‘zbekistondagi tibbiyot

XVIII asr o‘rtalarida hozirgi O‘zbekiston va Turkmaniston, Tojikiston hamda Kirg‘izistonning bir qismi, Quqon hamda Xiva xonligi va Buxoro amirliklari tomonidan bo‘lib olingan edi. Bu uchala xonlik aholisining asosiy qismini o‘zbeklar tashkil etar edi. Alohida shahar va qishloqlarda tojiklar yashar edi, Xiva xonligi hamda Buxoro amirligini janubiy va G‘arbiy qismlarida turkmanlar, Quqon xonligi shimolida qozoq va qirg‘izlar, Orol dengizi qirg‘oqlarida esa qoraqalpoqlar yashar edi. Bundan tashqari xonliklar hududida eronliklar, arablar, Hindistonliklar, evreylar va boshqalar ham yashashgan. Xonliklar bir-biri bilan jipslashmagan edi. To‘xtovsiz ichki nizolar va markaziy hukumat bilan yuzaga kelgan muammolar ichki hayotni jadallaShuviga olib keldi. Bu esa o‘z o‘rnida insonlarni hayot darajasini pasaytirdi va turli kasalliklarning tarqalishiga sabab bo‘ldi. Ba’zi bir xonlar davlat iqtisodiyotini ko‘tarish va aholini hayot tarzini engillashtirishga harakat qildilar. Qo‘qon xonligi va Farg‘ona vodiysi hududida Shahrixon, Andijon va Yangiariq kabi kanallar o‘tkizildi. 1822 yilda Toshkent viloyati hududida Xonariq kanali o‘tkazildi. Buxoro va Xiva xonligida ham Shunga o‘xshash ishlar olib borildi. Bular natijasida ekinzorlar hududi ko‘paydi. Bu holat iqtisodiyotni bir oz bo‘lsada kutardi. Lekin eri kam dexqonlarning hayoti og‘irligicha qoldi. Shahar dehqonlarining ahvoli bir muncha yaxshi edi. Ular oilaviy ustaxonalarga ega bo‘lib, mustaqil yashashardi, ba’zilar birlashib sexlar tashkil etishgan edi. O‘zbek ustalari tomonidan tikilgan tovarlar nafaqat ichki, balki tashqi bozorga ham chiqarilgan. Ayniqsa matolarga (shoyi, atlas, paxta), taqinchoklarga, gilamlarga talab katta bo‘lgan. Shuning uchun ishlab chiqarish tashqi bozor hisobiga rivojlandi.

O‘rta Osiyo xonliklari Hindiston, Xitoy, Eron, Afg‘oniston va Rossiya bilan iqtisodiy aloqada edi. Savdo-sotik va ish-

lab chiqarish hisobiga shaharlar va katta aholi yashash joylari barpo bo'ldi, shahar aholisining soni ko'paydi. Aynan XVIII asrda Qo'qon va Namanganda yangi karvonsroylar bozorlar, savdo qatorlari, hammomlar, machit va madrasalar barpo etildi. Shunday qilib, Buxoroda 9 ta ikki kavatli karvonsaroy qad ko'tardi. Xullas 1848 yilga kelib bu erda 38 ta karvonsaroy, 9 ta savdo maskani, 45 ta bozor va 16 ta hammom qad ko'targan edi. Baxtga qarshi, bu paytga kelib O'zbekiston shaharlarida hammomdan boshqa sanitariya dargohlari yo'k edi. Ammo o'sha davrning tarixiy xujjatlarida kasalxonalar, ambulatoriya va dorixona haqida hech kanday ma'lumot yo'k.

Barcha xonliklarda asosan konfessional (eskicha) maktablar bo'lgan. Madrasalardagi ta'limni mazmunini eski kitoblardagi bahslar, musulmoncha qarashlar va ta'limotlar edi. O'rta Osiyoga, Ovroqpa va Rossiyada o'sha davrda rivojlangan fan va texnikasi kam kirib keldi. Saviyasi baland kishilar kuzatuv ostida bo'lgan. Faqatgina bir-ikkita hukumatga (hokimiyatga) yaqin shoir va olimlarga ma'lum darajada erkinroq ishlash va asarlar yaratishga muvofiq bo'lganlar. Masalan Xiva xoni Muhammad Raxim II buyrug'iga binoan, shoir va tabib Axmad Tabibiy Xiva antalogiyasi haqida she'r yozgan. Axmad Tabibiy Xiva xoni Muhammad Raxim II ni tabibi bo'lgan. Quqon xonligida xuddi Shunga o'xshash antalogiyani shoir Fazli yozgan.

O'zbekistonda XVIII – XIX asrlarda tibbiyotni rivojlanishi va tabiblarning faoliyati haqida ma'lumotlar kamligiga qaraganda, ular unchalik ko'p bo'lmagan [21,26].

Solih ibn Muhammad Kandahariy – o'zbek xonliklaridagi ko'zga tashlanarli tabiblardan biri hisoblanadi. U Hirotida tug'ilgan va amir Shox-Murod Ma'sumiy (1785-1800) davrida Buxoroda tabiblik bilan Shug'ullangan. Solix ibn Muhammad ko'proq bolalar kasalliklari bilan Shug'ullangan va uning ishlarining asosiy qismi pediatriyaga bag'ishlangan. Uning ko'zga ko'rinarli ishlaridan biri «Tuhfati al-shoista» (Ar-

zigulik sovg'a). Bu asar pediatriya muammolariga bag'ishlangan. Asar kirish qismi va ikki bobdan iborat. Birinchi bobda bola organizmining o'ziga xos xususiyatlari keltirib o'tilgan. Kandahariy Shunday deb yozadi: bola organizmi tashqi muhit ta'siriga (issiq, sovuqqa) beriluvchan bo'ladi, Shuning uchun ham ular shamollash bilan tez og'riydilar. Muallif bolalar kasalliklari haqida yozar ekan, ularni ikki guruhga ajratadi. Birinchisi bola tug'ilganidan boshlab, to besh yoshgacha bo'lgan davrida uchraydigan kasalliklardir, ikkinchi guruhga esa olti yoshdan boshlab to balog'at yoshigacha bo'lgan davrda uchraydigan kasalliklar kiradi.

Solih ibn Muhammad Kandahariyning ikkinchi asari «Tuhfati-al-ma'sumin» (Begunohlarga sovg'a) deb nomlanadi. Bu asar kirish, ikki bob hamda xulosa qismlaridan iborat. Bu kitobda bolalar kasalliklaridan tashqari, ayollar organizmi fiziologiyasi va patologiyasi haqida ham ma'lumot bor. Kirish qismida muallif suv, havo, yashash tarzi ya'ni gigienaning sog'likga ahamiyati haqida gapirib o'tgan. Birinchi bobda homiladorlikning fiziologik va patologik holatlari haqida ma'lumot berilgan. Homilador va emizuvchi ayollarga kerakli bo'lgan ovqatlanish hamda yashash sharoiti haqida yozilgan. Ikkinchi bobda ma'lum bo'lgan bolalar kasalliklari va ularni davosi haqida yozilgan. Kitobning xulosa qismida muallif bolalarni zaharli xashoratlar chaqishini oldini olish haqida maxlumot beradi.

Solih Kandahariyning uchinchi kitobi «Amal as-solihin» deb nomlanadi. Bu kitobni farmakologiya bo'yicha qo'lyozma desa ham bo'ladi. Unda kasalliklarni davolash yo'llari yozilgan. Unda alifbo bo'yicha ketma-ketlikda turli xil dorilarni tayyorlash usullari, mikdori va qo'llanilish tartibi yozilgan.

O'sha davrning mashhur tabiblari qo'yidagilardir: Djunaydullo Xozыk, Djafar Xodja Xozaraspiy, Maxmud Yaypaniy, Tursunxodja Hakim, Abdulla Xuja, Bayadog'lik Hakim,

Hakimcha tabib, Abdulva-xab Ibodiy, Axmad Xuja Tabib, Qodir Tabib, Ataullo Tabib, Xoji Tabib va boshqalar [21].

XVIII asr oxiri va XIX asr boshlaridagi mashhur tabib va olimlardan biri **Junaydullo ibn Islomshayx Hoziq (Junaydullo Hozik)**. U Hirotida tug'ilgan va yaxshi ta'lim olgan. Tibbiyot, tarix va she'riyatni yaxshi bilgan. XIX asr boshlarida u Buxoroga kuchib keladi va tabiblik qiladi. Chuqur bilim va katta malakaga ega bo'lganligi sababli Djunaydullo Hoziq xalq orasida xurmatga sazovor bo'lgan. Djunaydullo Hoziq adabiyot bilan ham Shug'ullanib turgan. U she'r va tarixiy asarlar yozgan. Hoziq adabiyot bilan jiddiy Shug'ullangan, u o'z she'rlarida Buxoro amiri Nasrulloxonga bir qancha tanbeh bergan. Bu shoxni g'azabini kuzg'atgan va keyinchalik Djunaydullo Hozik Quqonga kuchib ketishga majbur bo'ldi. Bu erda uni yaxshi qarshi olishmaganliklari sabab, u Xorazm (Xiva)ga kuchib ketdi. Ammo bu erda ham u xonni buyrug'i bilan qurilgan hammom haqida epigramma yozganligi uchun pand edi. Xon Hoziqdan «sizga hammom yokdimi?» deb so'raganda – u hazilona: «hammomga po'stin bilan kirish kerak ekan, bo'lmasa sovuk, oyokka esa kalish kiyish kerak ekan, bo'lmasa sirpanchik, yiqilib tushish hech gap emas». Uni qo'polligidan xonni jahli chiqadi, Holiq esa vaqtni o'tkazmasdan Xivadan Quqonga qaytib ketadi. Ko'pgina arxitektorlar, tabiblar, ma'daniyat xodimlari Buxoroga quvilgan, ular orasida Djunaydullo Hoziq ham bor edi. Ma'lum vaqtdan keyin u mustakil Shahrisabzga qochib ketadi. Holiq bu erda ham tabiblik bilan Shug'ullanadi. Lekin 1843 yilda Nasrullo xon alamiga chiday olmasdan, odam yollab (killer), Hoziqni boshini tanasidan judo qildiradi. Hoziqning albatta tibbiyot haqidagi ishlari bo'lgan, ammo ulardan faqatgina Umar Chag'miniyning «Kichik qonun» deb nomlangan kitobi haqida yozgan «Tahqiq va kavoid» (Tekshirish va haqiqatni aniqlash) nomli asari qolgan xolos. Bu kitob «Kichik qonun»ni yaxshi

va yomon tomonlari haqida yozilgan [21].

XIX asrning oxirlaridagi Xorazm tabiblaridan biri **Jafar Xuja Xozarasp**iy (Jafar Xuja ibn Nasriddin Xuja al-Husayn Karvakiy Xozarasp)iy) hisoblanadi. Uning asarlari Sharqning asosiy yunalishi mijoz haqida bo'lgan. Xozarasp iy kasallik rivojlanganda organizmning suyuq qismida o'zgarishlar yuzaga keladi deb hisoblagan. Shu sababli bemorlarga dori vositalari berishdan avval qon chiqarish kerak deb hisoblagan. Xozarasp iyning «Tibbiyot ilmining yig'indisi» nomli asari mashhurdir. Unda Xozarasp iy qo'yidagi kasalliklarning simptomlari va davosi haqida yozadi: gel'mintozlar (rishta); teri kasalliklari (parsha, sugal, vitiligo, furunkulez,); yuqumli kasalliklar (kizilcha, suvchechak, ko'k yutal va boshqalar); zahar va zardoblar haqida aytib o'tgan. Bundan tashqari dorilarni tayyorlash va qo'llash usullari haqida yozadi [21].

Maxmud Yaypaniy (Maxmud Hakim Yaypaniy Quqondiy) XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi o'zbek tabiblaridan biri. U 1851 yilda Qo'qondan 20 km uzoqlikda joylashgan Yaypan nomli joyda (hozirgi Yaypan shahri) tug'ilgan. Uning oilasi ziyolilardan bo'lgan. Yaypaniy yoshligidan adabiyotga, tarix va boshqa fanlarni o'qishga qiziqqan. U Quqondagi «Jomiy» va «Mirza Quqondiy» madrasalarida ta'lim olgan. Madrasada Qur'on va Shariatni o'rganishga ko'p etibor berilgan. Fanlardan arifmetika, geometriya va arab tili o'rgatilgan. Faqat alohida qiziqqan o'quvchilarga o'qituvchilar boshqa fanlarni (astronomiya, falsofiya, matematika, geografiya, tarix va tibbiyot) mustaqil o'rganishda yordam berishar edi. Yaypaniy mustaqil «taqiqlangan» fanlarni o'rganishga harakat qildi va tez orada Aristotel, Platon, Gippokrat, Galen, Abu Bakr ar - Roziy, Ibn Sino va boshqa olimlarni asarlari bilan tanishib chikdi. XIX asr oxirlariga kelib Ovropa va Rossiyada ilm-fan ancha ilgarilab ketdi, ularni yutuqlari bilan tanishish maqsadida Yaypaniy lotin va rus tilini o'rgandi. Yaypaniyning hayoti o'sha davrda

Davlat poytaxti bo'lgan Qo'qon shahrida o'tdi. Qo'qon o'sha davrda O'rta Osiyoning savdo-sotiq va madaniyat markazi hisoblangan. Shaharda juda ko'p olimlar, yozuvchilar, musiqachilar yashagan. Ularga misol qilib o'zbek adabiyotining klassik namoyondalari sifatida Furqat va Muqimiyni, fan arboblari Buzruk Xuja va Abdulvohob Ibodiyini, tabiblar Tursunxuja Hakim, Baldabek Hakim, Abdullu Xuja chekchi – Hakim va Hakimcha Tabiblarni aytish mumkin. Bunday etuk tabib va olimlar bilan tanishish hamda hamsuhbat bo'lish Yaypaniyni olim va tabib bo'lib etishishida katta rol uynadi. Malakasini oshirish maqsadida Yaypaniy bemorlarni bepul davolar, dori tayyorlab berar va ularni ahvolini kuzatar edi. Dori tayyorlash uchun o'tlarni o'rmon va tog'lardan terib kelgan, o'z uyi yonidagi erda ham dorivor o'simliklar ustirar edi. Dorilarni ta'sirini u avval hayvonlarda (qo'y, maymun) Sino ko'rgan va keyin bemorlarga bergan. Yaypaniyning uyida suvni distillash uchun to'rtburchak idish va dorilar uchun chuzinchoq idishlar bo'lgan. Qiyin mehnatdan so'ng, Yaypaniy tez orada mashhur tabib sifatida tanildi. Xudoyorxon – Qo'qon xoni Maxmud Hakim Yaypaniy haqida eshitib, uni saroyda tabiblik qilishga chaqiradi. Yaypaniy xonga “Meni podsholik qiziqitirmaydi, meni boshimda qashshoqlik toji turibdi” deb javob qiladi. Maxmud Hakim Yaypaniy xalqni saviyasini oshirish uchun ko'p mehnat qilgan. Tibbiyot ilmini xalq orasida tarqatishga harakat qilgan. Mahmud Hakim Yaypaniyning falsafa, tarix va boshqa fanlardan bir qancha kitoblari mavjud. Uning ikkita kitobi mashhur: “Tariq al-iloj” (Davolash yo'li) va “Qonun al-iloj” (Davolash qoidalari). “Tariq al-iloj” 1913 yilda yozilgan bo'lib, uch qismdan iborat. Birinchi qismida Farg'ona va Qo'qon xonligi tarixi haqida ma'lumot berilgan. Kitobning ikkinchi qismi she'riy tarzda yozilgan bo'lib, unda ilmdan yirokda bo'lgan, lekin o'zini olim va bilimdon qilib ko'rsatuvchi kimsalar haqida salbiy fikrlar bayon etilgan. Kitobning

uchinchi qismi tibbiyotga bag'ishlanadi. Unda bemorlarga tashhis quyish va ularni davolash haqida batafsil ma'lumot berilgan. Dorilar haqida ma'lumot berilgan va kitobning oxirga saxifalarida o'sha davrda ma'lum bo'lgan dorilar ruyxati keltirilgan. «Qonun al-iloj» nomli kitob esa to'liq tibbiyotga va dorilarga bag'iqlangan. Yaypaniy organizmni suyuq qismlariga ta'sir etuvchi omillar sifatida noto'g'ri ovqatlanish, og'ir jismoniy mehnat va asabiy zo'riqishlarni aytib o'tgan. Yaypaniy parazitar kasalliklar borligini tasdiqlagan, bundan tashqari rishta va malyariyani tirik "mavjudotlar" chaqirishini ham aytib o'tgan. U ichak parazitlari borligini (gel'mintlar) aytdi. Yaypaniyning kasalliklarni etiologiyasi va patogenezi haqidagi qarashlari, hozirgi zamonaviy nazariyalarga juda yaqin. Yaypaniy O'zbekistonning tibbiyot fani faoliyatiga katta hissa qo'shdi va tarixga buyuk shifokor sifatida kirdi. U 1930 yilda hayotdan ko'z yumgan [21].

O'zbekistonning tibbiyoti va sog'liqni saqlashi tizimi bilan o'zbek shoiri Muqimiy (Amin Xuja Muqimiy) ham kiziqqan. U xalqni qashshokligi va kasalliklarni ko'pligi haqida yozgan. Malyariyani u "og'ir yurak kasalligi" deb yozgan, boshqa engilrok kasallik – leyshmanioz haqida esa Shunday degan: "bu kasallik erkaklar va ayollarni yuzlarini chandiq kiladi, bizni ahmoqona ishlarga boshlaydi".Ko'rinib turibdiki, Mukimiy o'sha davrda O'zbekistonda tarqalgan bu kabi kasalliklar haqida bilgan.

Tibbiyot bilan Buxorolik olim, shoir Axmed Danish va shoir Komil Xorazmiy ham Shug'ullangan. Ularning tashabbusi bilan Xivada birinchi feldsherlik ambulatoriyasi ochildi.

O'zbekistonda XIX asrning oxirida kasalxonalar, dorixonalar va sog'liqni saqlash tizimining boshqa ob'ektlari yo'qoldi, tabiblar soni kamayib ketdi. Har bir shaharda madrasada ta'lim olgan uch-to'rtadan ortiq tabiblar ishlardi. Davolash ham eskittan qolgan usullar bilan olib borilar edi. Bu usullar za-

monaviy Ovroqada foydalanilib kelingan davolash usullaridan ancha orqada qolgan edi. Shunday bo'lsada, bu tabiblar etarli darajada emasdi. Shahar va qishloq xalqi faqatgina xalq tabobatidan foydalanishgan.

Xalq tabobati – bu Shunday davo yo'liki, bunda xalqning o'zi kasallikni davolash maqsadida o'zi bilgan usulni qo'llaydi. Bu usul ancha oddiy, lekin har doim ham foydali emas. Asosiy qo'llash vositalari qo'yidagilar: shifobaxsh o'tlar, minerallar, hayvonlarni ba'zi bir a'zolaridan tayyorlangan dorilar. Ulardan malham, kukun, damlamalar tayyorlangan. Xalqda bu “turkana dori” - “uy dorisi” deb atalgan. Bu dorilar asosan uyda kuzatuvchi yoki (o't o'stiruvchi) yordamida tayyorlangan. Xalq tabobati kasallikni belgilarini yo'kotishga yo'naltirilgan. Xalq tabobati tabiblari nazariy bilimga ega bo'lmagan va kasallikni sababi hamda patogenezi bilan qiziqishmagan, belgilarini aniqlashgan (yara, qorinda og'riq, tomoqda og'riq, qon ketish, isitma va boshqalar) va ularni mumkin bo'lgan yo'llar bilan davolaganlar.

Simptomlari orqali xalq tabobati tabiblari qo'yidagi kasalliklarni aniqlashgan: qizamiq, tepki, angina (miyakak), noma (el) differiya (bugma), stomatit (ogiz ogrigi), dispepsiya (chillashir), malyariya (bezgak), flegmona (xuppoz), furunkul (chipqon), lishay (temiratki), ekzema (go'sht yara), drakunkulyoz (rishta), pendinskaya yazva (yomon jarohat) va boshqalar. Simptomlariga qarab ba'zi ichki kasalliklar va jarrohlik kasalliklarini aniqlashgan: gastrit (me'da kasalligi), o'pka yallig'lanishi (zotiljam), gryja (churra), gemorroy (bavosil) va boshqalar. Ularni davolash uchun Shunday yo'llardan foydalanishgan: qorinda og'riq bo'lsa (opiy, reven', anor pustining damlamasi, achchiq choy, engil ovqat); nafas olish yuli kasalliklarini davolashda (lavlagi soki, dushisa damlamasi, med); bezgakda (anor pustining damlamasi). Chipqon chiqqan joyga qo'y yog'i so'rkab yara pishib yorilgunga qadar

bo'g'lab qo'yishgan. Odamlarda toza va iflos yaralar haqida tuShuncha bo'lgan. Yangi kesilgan va teshilgan yaralarga kul sepishgan. Kul birinchidan qonni to'xtatgan, ikkinchidan steril bo'lganligi sababli yarani yiringlamasdan bitishida yordam bergan. Xalq tabiblari ichida o'ziga xos ixtisoslashtirish bo'lgan. Masalan: massajistlar, teri bidan Shug'ullanuvchilar, qon oluvchilar, rishtani davolovchilar, tish doktorlari va boshqalar. Shuni aytib o'tish kerakki, O'zbekistonda yashovchi aholi bir necha asrlik orttirilgan tajribaga asoslanib, sog'liqni asrash va kasalliklarni oldini olish maqsadida bir qator gigienik ishlar ishlab chiqishgan. Ular orasida asosiy vazifa hammomga (tozalikga) qaratilgan. Hammomda cho'milish sog'liqni saqlash va kuchaytirishga kerakli yo'li deb hisoblangan. O'zbek xalqining oddiy gigienik qoidalaridan biri bu, ovqatlanishdan oldin va ovqatlangandan keyin, tozalash ishlaridan keyin, badanni sochli qismlarini tozalagandan so'ng qo'lni yuvish. Issik o'lkalarda bu tadbir femoz va parafemozni oldini olishda katta ahamiyatga egaligi isbotlangan.

Shaharlarda yaroqsiz oziq-ovqatlar natijasida kelib chiqadigan kasalliklar tarqalmasligiga katta e'tibor berilgan. Shahar idorasi tarkibida bozorlarda sotiladigan oziq-ovqatlarni, ayniqsa go'sht va nonni yaroqliligini tekshiruvchi shaxslar bo'lgan. Qassoblardan qo'yidagi qoidalarni bajarish kat'iy talab qilingan: suyishga faqat sog'lom va tetik mollarni olish, suyilgan molni obdon tozalash, limfa bezlarini topib olib tashlash, qon va boshqa olib tashlangan joylarni chuqur qazib, u erga tashlash. Professional qassoblarni asosiy qoidasi, molni suyishdan oldin, bo'yniga chuqur pichoq tortib, hamma qonini chiqarib tashlash bo'lgan. Agar mol Shu tarzda suyilmagan bo'lsa, u eyishga yaroqsiz sanalgan, molni suygan qassob esa gunohkor (harom) deb hisoblangan. Nonvoylardan esa nonni kunjut bilan yopish talab qilingan. Ovqatlanadigan joylarning egalari ovqatlarni o'ta sifatli mahsulotlardan tayyorlashi shart

edi. Shirinliklar sotuvchilari esa mahsulotlarini chivinlardan asrashlari kerak bo'lgan.

O'zbeklarga eski vaqtlardan mahsulotlarni konservalash ma'lum bo'lgan. Ular mevalarni qurita olishgan (uzum, o'rik, olma, nok, shaftoli, anjir, gilos, qovun va boshqalar). Deyarli hamma mevalardan murabbo qilishgan. O'zbeklar qovurilgan go'shtni juda, kazini yaxshi saqlashgan. Uzok yulga sayohatchilar va jangchilar o'zlari bilan yuqori kalloriyali talqon – qovurilgan guruch va shakar – olishgan, bu holatda u issiq va sovuq havoda uzoq vaqt saqlangan.

Ifloslangan suv kasallik uchog'i bo'lishi mumkinligi sabab ariq va boshqa suvlarni ifloslash, axlat tashlash ta'qiqlangan va gunoh sanalgan.

Yuqumli kasalliklarni profilaktikasiga katta ahamiyat berilgan. Moxovlar uchun alohida qishloqlar tashkil etilgan. Asrlar davomida ishlab chiqilgan o'liklarni kumish qoidalari, ular bilan keyinchalik aloqa bo'lmasligi uchun ishlab chiqilgan. O'likni yuvish uchun maxsus guruh – yuviqchilar bo'lgan va bu jarayon tugamaguncha, xonaga hech kimni kirishi mumkin bo'lmagan. Jasad oq mato bilan to'liq o'rab chiqilgan, tanasining hech qanday ochiq joyi qolmagan. Jasadni yuvilgan suv chuqur qazib, o'sha erga ko'milgan. O'likni kiyimlari yuviqchilarga berib yuborilgan, kiyim tekkan buyumlar esa yuvib tozalangan. Agar kimdir o'likni tashish yoki boshqa Shunga o'xshash ishda yordam bergan bo'lsa, biron buyumga tegishdan oldin qo'llarini yaxshilab yuvishi kerak bo'lgan. O'lim bo'lgan oilada uch kungacha ovqat pishirilmagan, oila a'zolariga qo'shnilar ovqat pishirib olib chiqishgan. Shahar yoki qishloqqa yoki uning tashqarisiga o'lgan odamning jasadini olib kirish, olib chiqib ketish taqiqlangan. O'zbekistondagi bu qat'iy gigienik qoidalar, o'rta asrlarda Ovroqada sodir bo'lgani kabi epidemiyalarni oldini olishda qo'l keldi.

O'zbekistonda bemorlarni davolash bilan diniy kishilar-eshonlar, mullalar, otinlar ("Qur'on"ni o'qiydigan ayollar) va boshqalar Shug'ullanishgan. Diniy kishilar bemorlarni Qur'onning suralarini, ba'zi duolarni o'qish orkali davolashgan. Duolarni o'qish paytida bemor qurbonlik uchun suyilgan molni terisiga o'ralgan holatida bo'lgan. Molni qoni bemorni tanasiga surkalgan. Qurbonlikning ma'nosi bemor o'limini hayvon o'limi bilan almashtirish bo'lgan. «Ezib ichki» (duoni ezib ichish) nomli usul ham bo'lgan. Duo rangli tush bilan yozilgan. Yozilgan duoni idish ichiga solib, bu idishga suv solishib, duoni chayib ichishi kerak bo'lgan. Teri kasalliklarida esa bu duolar yoki qandaydir harflar to'g'ri terini zararlangan joyiga yozilgan. Bundan boshqa ham bir kancha davolash usullari bo'lgan.

Otin oyimlar bu usullarni ayollarda qo'llagan. Masalan, ayollar va bolalar yomon kuz ta'sirida kasal bo'ladi, ularni "kinna solish" va "suflash" kabi usullari bilan davolashgan. Birinchisi qorin og'rishida, bosh og'rishida ishlatilgan, bunda kinnachi idish olib, uni mato bilan yopgan va zararlangan a'zo ustida ushlab turgan va duo o'qigan. "Suflash"da (bu engil kasalliklarda ishlatilgan) non bo'lagi ishlatilgan. "Parixonlar" ham alohida guruhni tashkil etgan. Ular, qirq kunlik ro'za tutish orqali ruhlar bilan gaplasha olishi va bemorlar uchun ulardan rahm-shavqat surashi mumkinligiga odamlarni ishontirishgan. Ko'pchilik kishilar ruhlar va yomon kuchlarga ishonganligi sababli tumorlar, ko'zmunchoqlardan foydalanishgan. Tibbiyotda ilohiy joylarga sig'niish ham o'z aksini topgan. Masalan, Buxorodagi Xuja Ismat qabrini ziyorat qilsa, rishtadan davolangan, bug'implarda og'rik bo'lganda esa Ushdagi Doniyorbek qabrini ziyorat qilish tavsiya etilgan. Bolalarni ko'k yutaldan davolash uchun ota-onalari bolani Ko'k masjidga olib kelishlari kerak edi (Toshkent shahri, Chorsuda). Bu erda haligacha kasal bola yalashi kerak bo'lgan ko'k tosh saqlanib qol-

gan. Toshkentda Sugalli-ota qabri mavjud, u sugalni davolash uchun ziyorat qilingan. Samarqanddagi Bibixonim masjidi ayollarni bepushtlikdan davolaydi deb hisoblangan. Buning uchun ular Qur'on turgan ikkita katta toshni orasidan o'tishlari kerak bo'lgan. Bu erda tarixiy paradoks holat yuzaga keladi, chunki Bibixonimning o'zi ham bepusht bo'lgan.

Shunday qilib, asrlar davomida xalq kasalliklarni davolash yoki bemorni ahvolini engillashtirish maqsadida turli xil davo usullarini ishlab chiqishgan. Bu usullar oddiy, qo'l ostida mavjud bo'lgan narsalar orqali yoki ruhiy ta'sir orqali bajarilgan va ba'zi hollardagina yordam bergan [20,23,21,26].

Ovropadagi ilmiy fikrlarning O'rta Osiyoga kirib kelishi XIX- asrning 60 chi yillarida boshlangan, u paytda Qo'qon xonligi Rossiya imperiyasi tarafidan likvidasiya qilinib, uning o'rniga Turkiston general-gubernatorligi yaratilgan va u harbiy muassasalar tomonidan boshqarilgan. Xiva va Buxoro xonliklari siyosiy mustaqilligini yo'qotib, Rossiya protektoratiga aylangan. 1886 yil Turkiston general-gubernatorligi Turkiston o'lkasi deb nomlangan. U hududga O'zbekistondan tashqari, Qirg'iziston, Turkmaniston, Tojikiston hududlari kirgan. Shunday qilib O'rta Osiyo Rossiya koloniyasiga aylangan.

O'rta Osiyoda kolonizatorlar kirib kelgandan keyin siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy xayotida muhim o'zgarishlar yuzaga keldi. Dehqonchilik, ayniqsa paxta etishtirish tez rivojlana boshladi. Paxta uchun o'stirish maydonlari Rossiyaga eksportning oshishi sababli kengayib boshladi. Lekin erga ishlov berish texnikasi qoloq edi. O'lkamizda paxta tozalash, sovun ishlab chiqarish, tikish fabrikalari faoliyat yurita boshlashdi. Ishchilar qorong'i, shabbodasiz, zah va changli sexlarda 12 soatdan ortiq ishlashardi. Bunday ish sharoitlari tuberkulyoz, brusellyoz, malyariya, leyshmanioz, gel'mintoz kabi kasalliklarning tarqalishiga sabab bo'lgan. Bunga qaramasdan iqtisodiyotda musbat o'zgarishlar yuzaga kelgan, Shuningdek ilm va tibbi-

yotda ham. Rossiyadan Turkistonga zamonaviy Ovrupa tibbiyoti kirib kelgan. 1868 y sentyabrda Toshkentda 30 o‘rinli harbiy lazaret (gospital) ochilgan. Uning bazasida 1870 yilda 450 o‘rinli harbiy gospital asos topgan. Shunga o‘xshash shifoxona Kattaqo‘rg‘onda ham ochilgan. 1898 yil fuqarolar uchun ham davolash muassasalari paydo bo‘lgan. 1889 yilda Toshkentda birinchi 20 o‘rinli shahar shifoxonasi tashkil etildi, 1890 y bu raqam 50 taga etdi. 1883 y Toshkentda ayollar uchun birinchi ambulatoriya, 1886 yilda esa erkaklar uchun ochilgan. Keyinchalik bunday ambulatoriyalar boshqa shaharlarda ham tashkil topgan: Samarqandda (1886 y.), Andijonda (1887 y.), v Xodjentda (1889 y.). Lekin bu davolash muassasalari harbiy askarlar va ofiserlar (ularning oilalari) uchun mo‘ljallangan bo‘lgan. Aholiga tibbiy yordam ko‘rsatuvchi shifoxona qurilishi uchun Toshkentlik Orifxo‘ja boy Xodjinov eski shahar hududi (Shayxontoxur) er maydonidan ajratib berdi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun 38 ming so‘m yig‘ilgan. Afsuski bu yig‘ilgan mablag‘lar shahar hokimi va gubernator tarafidan qimmatbaho mebel jihozlari, gilamlar sotib olingan, er maydonidan esa polisiya boshqarmasi qurilgan. To‘ytepa qishlog‘ida 1870 yil qishloq shifoxonasi tashkil etilgan, Peterburgdan jihozlar keltirilgan. Lekin ma‘muriyat tarafidan shifoxona tibbiy xodimlar bilan ta‘minlanmagan. Vrach Kolosov eslaydi: «Bino 5 yildan beri bo‘sh bo‘lib turibdi, bit-tayam shifokor yoki doya yo‘q, kasallarga fel’dsher qaraydi; bitta palatani o‘rniga dorixona turibdi, boshqa xonada amaldorlar o‘tirishibdi».

Birinchi zamonaviy dorixona Toshkentda 1898 yil tashkil topgan. Xususiy dorixonalar 1893 yili 33 ta bo‘lgan, undan 13tasi qishloqlarda joylashgan edi.

1908 yili Predchetinskaya tomonidan birinchi ayollar xususiy shifoxonasi ochilgan. 1909y aka-uka Moisey i Solomon Slonimlar birinchi fiziterapevtik shifoxonani, 1912 y doya

Dominik-Egorova bolalar uyini tashkil etgan. Bunday muassasa Kovaleva tomonidan 1913 y qurilgan. Vrach M.I. Gorenshteyn ayollar uchun yana bir shifoxona ochgan. Keyinchalik Turkistonda kichkina ambulatoriya va stasionarlar ochila boshlagan.

O'rta Osiyoda qadimdan issiq iqlimga xos patologiyalar uchragan bu: teri leyshmaniozi, brusellez, malyariya, o'lat, traxoma, gel'mintozlar va b.q.). Bu kasalliklar bilan nafaqat erlik aholi, balki rus askarlari va ofiserlari ham og'rigan. Bu muammoning ustida Aframovich, Klopotovskiy kabi harbiy shifokorlar ishlagan. Rishta kasalligi qo'zg'atuvchisini - (*Dracunculus medinensis*) mashhur naturalist A.P. Fedchenko o'rganib chiqqan. 1895y penden yarasining (teri leyshmaniozi) harbiy vrach P.F. Borovskiy o'rganib chiqqan. 1912y veterinar vrach K.I. Skryabin yangi gel'mint to'rini *Schistosomum Turkestanicum* Skryabin ochib va uni o'rganib chiqqan.

Shunday qilib XIX asr oxirida va XX asr boshida O'zbekiston hududida fan va madaniyat rivojlanishi uchun asos yaratilgan [21,26,55].

VI BOB. YANGI DAVR TIBBIYOTI

6.1. XX asrda tibbiyotda erishilgan yutuqlar.

Tarixchilar yangi davrni XX asr bilan bog'laydi. Bu odamzot tarixida eng inqilobiy bosqich va u nafaqat global o'zgarishlar, fan va texnika rivojlanishi, ko'p davlatlar iqtisodiy rivojlanishi bilan, balki revolyusiyalar, jahon urushlari bilan, ichki davlat nizolari bilan, agressiv antropogen muhit yaratilishi bilan bog'liq. XX asrda fan-texnika progressida yangi o'ram yuzaga keldi, u Shunchalik kuchli bo'ldiki dunyo fan fikri bilan bog'liq 80 foiz nazariyasi, yangiliklari, ma'lumoti Shu yuz yillikga tegishli hisoblanadi.

XX asrda tibbiyotda katta o'zgarishlar bo'ldi. Birinchidan e'tibor markazida infeksiyon kasalliklar emas, vaholanki surunkali va degenerativ kasalliklar turardi. Ikkinchidan ilmiy ayniqsa fundamental izlanishlar katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ular organizm faoliyatini, kasalliklarni kelib chiqishini tushinishga yo'l qo'ydi. XX asr uchun sog'liqni saqlash tizimining, ishlab chiqarish tibbiyotining, shifokor assosiasiyalari, tibbiyot sug'urta kompaniyalarning intensiv rivojlanishi xarakterlidir. Ruhiy, endokrin, onkologik, nasliy, infeksiyon kasalliklarning epidemiologiyasida katta o'zgarishlar yuzaga keldi.

Yuqumli kasalliklar asrlar ichida insoniyat o'limining asosiy sababchisi bo'lib turib, XX asrda mikrobiologiya, virusologiya, immunologiya i farmakologiya kabi fanlarning rivojlanishiga to'rtki berdi. Masalan, XX asr 20 yillarida meningokokkli meningit va pnevokokkli pnevmoniyalarning yangi davolash usullari o'rganib chiqilgan. 1906 y meningitga qarshi samarali zardob topilgan. O.Eyveri v 1915y pnevokokklar haqida publikasiya

qilgan, 1929 y A.Doshez antipnevmonokokk zardobini topgan. Birinchi jahon urushida amerika harbiylar orasida terlamaga qarshi qilingan emlanish kasallikni tarqalishini to'xtatgan. 1907y. P.Erlix oq treponemaga qarshi spesifik kimyo vositasini topgan va arsfenamin zamonaviy kimyoterapiyaga asos bo'lgan. 1932 y. Domagk – "I.G.Farbenindustri" kompaniyasining farmakologi, sichqonlar va boshqa hayvonlarni streptokokk infeksiyadan prontosil bo'eg'i qutqara oladi vauning tarkibiga sul'fanilamid gruppalar kiradi. Bu izlanishlar sulfanilamid preparatlarni yaratishda yordam berdi. Sulfanilamidlar antibakterial ta'siriga ega birinchi kimyoterapevtik preparatlar edi. Angliya kimyochisi L.Uitbi v 1938 y. sul'fapiridinni sintez qilgan, 1939 y sul'fatiazolni, va bu vosita ko'p yillar ichida meningokokkli meningitni davolashda juda samarali vosita bo'lib kelmoqda. Yuqumli kasalliklar bilan ko'rashishda revolyusiyasini A. Fleming bilan bog'lashadi. U 1928y penisillinni ochgan – va bu dunyodagi birinchi antibiotik bo'lgan, X.Flori va E.Cheyn penisillinni pnevmokokkli pnevmoniya i gonokokkli infeksiyalarga qarshi qo'llanganda samaraligini isbotlagan. 1943 y. Zaxmga qarshi qo'llanganda Dj. Maxoni ko'rsatgan. Keyinchalik streptomisin kabi vositalar ochilgan (A.Shats, E.B'yuji i Z.Vaksman 1943g.), va u silni davolashda birinchi samarali antibiotik bo'lgan. Shunday qilib antibiotiklar odamzot tarixida rolini baxolash qiyindir.

Angliyalik shifokor E.Jenner odamlarni (1749-1828y) chinchechakdan asraydigan xavfsiz va juda samarali usulni kashf etgan. U sigir chechagi vaksinasini bilan odamlarni emlab, kuchli immunitet xosil qilib, chechakga qarshi yaxshi natija beradigan profi laktika usulini ishlab chikdi. Bu emlash usuli kiska muddat ichida deyarli er yuzidagi hamma mamlakatlarda qo'llanila boshlagan.

Fransuz olimi Lui Paster (1822-1825y) maxsus tadqiqotlar o'tkazib odamlarda yuqumli kasalliklar paydo bo'lishida mikroorganizmlarning rolini isbotlab berdi.

Shuningdek mikroorganizmlarni kuchsizlantirib yuqumli kasalliklarga qarshi emlash uchun qo'llaniladigan em dori, ya'ni vaksina olish usulini amalda joriy qildi. U quturishga va kuydirigiga qarshi emlash uchun vaksina ishlab chikdi va uni keng qo'llashni tavsiya etdi.

L.Pasterning quturishga qarshi vaksinasini tufayli hamma vaqt o'lim bilan tugaydigan qo'rqinchli quturish kasalligiga yo'liqmaslik imkoniga ega bo'lishiga yuqumli kasalliklar haqidagi ta'limotni rivojlanishiga I.I.Mechnikov katta hissa qo'shib, u infeksiya va immunitet haqidagi ta'limotni asoslab berdi. S.P. Botkin 1860 yillarda "Kataral sariq kasalligi yuqumli kasallikdir" - deb ta'kidladi va ich terlama kasalligining klinik kechishini batafsil yoritib berdi.

Poliomielit profilaktikasi uchun Solk o'ldirilgan virus asosida vaksina yaratgan. Keyinchalik undan samaraliroq tirik virus asosida Seybin vaksina yaratgan va u og'iz orqali (per os) qo'llanilgan. Vaksinaning oddiyligi va samaradorligi umum milliy masshtablarda bir davlatlarda poliomielit bilan kasallanishni pasayishi, boshqa davlatlarda Shuning bilan birga kasallanish, nogironliklar va o'lim holatlarining umuman yo'qolishiga olib keldi. XX asrning 2 yarimida gepatit "V"ga qarshi vaksina yaratilgan. Gepatit "V" ga qarshi birinchi vaksina bemorlarning qon plazmasidan tayyorlangan, hozir rekombinant DNK texnologiyasi qo'llaniladi. 2006y odam papillomasi virusiga (bachadon nayi saratoni asosiy omili) qarshi birinchi vaksina tayyorlangan.

Yuqumli kasalliklarni davolashda va profilaktikasi natijasida erishilgan yutuqlar XX asrlarda nafaqat yuqumli va parazit kasalliklarning kamayishiga, o'rtacha umr ko'rsatkichining oshishiga, balki 40-50 yoshdan keyin yurak qon-tomir, asab, endokrin tizim kabi degenerativ kasalliklarning o'sishiga olib keldi. Yu.P. Lisisin ma'lumotiga ko'ra, yurak qon-tomir kasalliklari 50-55%, xavfli o'smalar esa har yili dunyo bo'yicha

10-12 mln. kishini o'lim holatlari qayd qilinmoqda. Shuning uchun, butun dunyo olimlarining aholining hayot sifatini oshirish uchun spesifik, noepidemik kasalliklarni o'rganish va ularning oldini olish oldiga qo'yilgan asosiy muammolardan biridir.

XX asr tibbiyotining muhim yo'nalishlariga endokrinologiyani ham qo'shsa bo'ladi. Yozef fon Mering va Oskar Minkov 1899 yilda qandli diabet kasalligida oshqozon osti bezining bog'liqligini tajriba orqali isbotlab berdi. Yigirma yildan keyin 1922 y. F.Banting va Ch.Best insulin gormonini olishga erishdi, keyin 1936 y.organizmda ko'p muddatga saqlanadigan va insulinning ta'siri doirasini oshiruvchi insulinning protaminli kompleksini oldi. Bu kashfiyotlar amaliy tibbiyotning – gormonoterapiya degan sohasini rivojlanishiga olib keldi, butun dunyoda qandli diabet kabi kasallikga qarshi kurashishga imkon topildi. F.Xenchem tomonidan revmatoid artiritni davolashda steroid gormonlarini qo'llanilishi klinik amaliyotda yangiliklardan biri bo'ldi. Kimyo sohasida steroidlarda o'tkazilgan tadqiqotiga E.Kendall i T.Reyxshteyn, F.Xenchem bilan birgalikda 1950 yilda Nobel mukofati laureati bo'lishdi. Steroid gormonlar bilan kollagen kasalliklarini (biriktiruvchi to'qima kasalliklari) muvaffaqiyatli davolashga imkon yaratildi. Kelib chiqishi turli xil bo'lgan bu kasalliklar, bitta xususiyatga ega bo'lib, ular biriktiruvchi to'qimaning fibrinoidli o'zgarishiga bog'liq (bu holat steroidlarni kamaytiradi).

Asrlar mobaynida ruhiy kasalliklar turli mamlakatlardagi shifokorlarning eng sirli va murakkab kasalliklar qatorida ko'rib chiqildi.

Bu kabi buzilishlari bor bemorlarni oldinlari davolash va saqlash har doim ham bir xil bo'lmavermagan, ularni alohidalashgan, kandallarda saqlagan, och qoldirishgan va muzli vannalarga solishgan va b.q. XX asr boshlarida psixiatriya asosan ruhiy kasalliklar tasnifini tuzish bilan chegaralanib

qolgan.Freyd tomonidan taqdim etilagn “psixotahlil”, ayrim guruhlaruing rad etishiga qaramay, umuman mutaxassislar tomonidan qabul qilindi. 1933y M.Zakel tomonidan ruhiy tushkunlik va psixozlarni davolashga bo‘lgan munosabatini o‘zgartirishga erishildi: davomli depressiv tushkunliklar holati uchun insulin shok terapiya usulini kiritdi. Insulindan keyin metrazol (pentetrazol), undan keyin- elektroshok bilan davolash usuli kiritildi.Bir qator ruhiy kasalliklarni davolashda keyin trankvilizatorlar paydo bo‘ldi.

XX asrlarda vitaminlar va ularning inson organizmiga ta’sirini o‘rganishga e’tibor qaratildi. Demak 1913 y K.Funk V_1 vitamini (tiamin gidroxlorid)ni ajratib oldi. Bu vitamin beri-beri kasalliklarini davolashda eng yaxshi samarali vosita sifatida qo‘llaniladi. 1936 yilda esa R.Uil’yams ushbu tarkibiy tuzilmani aniqlab uni sintez qildi. Keyinchalik aniqlashicha, V_1 vitaminining etishmovchiligi insonlarda boshqa bir kasalliklar kelib chiqadi, asosan nevrit. Qirq yil davomida “V” vitaminlar guruhiga kiradigan 12 ta modda olindi va asab, qon aylanish tizimlari funksiyasini meyorida ishlab turishida ularning ahamiyati isbotlab berildi. Vitaminlar to‘g‘risidagi ta’limoti orqali turli xil oziq moddalardagi vitaminlar ahamiyatini o‘rgatuvchi dietologiya fani rivojlandi. XX asrlarda o‘lim va kasallanish struturasining o‘zgarishi va barcha davlatalarda onkopatologiyaning o‘sishi, bundan tashqari fizika va kimyo fanlarining rivojlanishi onkologiya rivojlanishida yangi bosqichni boshlab berdi, buning natijasida klinik, nazariy va eksperimental fanlarning rivojlanishi: sabablari, kelib chiqish mexanizmlari va o‘smalarning rivojlanish qonuniyatlari o‘rganildi. N. N. Petrov, P. A. Gersenen, N. N. Bloxinin, L. M. Shabadom va boshqa olimlar tomonidan xavfli o‘smalarni xirurgik va konservativ davolash usullari ishlab chiqildi. Xavfli o‘smalar immunologiyasi sohasida turli tadqiqotlar o‘tkazila boshladi. Zil’ber tomonidan kanserogeneznng virusagenetik nazariyasi

yaratildi. 60-70 yy. Xavli o'smalarni davolashda kombinasiyalashgan usullar va lekozning kelib chiqishida viruslarning rolini o'rganishga alohida e'tibor qaratildi. Faqat hozirgi vaqtda eletkron texnologiya va rentgenologiyaning rivojlanganligi olimlarga xavfli o'smalarga umumiy xarakteristika va rakogen tuqimalar biologiyasini tushunishda katta yordam bermoqda.

Ikkinchi jahon urushi tugagandan keyin, izotoplar xususiyatlari kashf qilindi va ularni davolash va fundamental fiziologik tadqiqotlar uchun ishlatishga imkon berdi. Shunday qilib, yodli radioizotop (1131) toksik diffuzli buqoqni va buqoq bezi saratonini davolashda; radiaktiv fosfor (R32) polisitemiyani (qondagi qizil qon hujayralarining ko'pligi) davolash uchun ishlatiladi va radiaktiv natriy esa ba'zi o'tkir leykemiyalarni davolashda ishlatiladi.

Tibbiyot, texnika va farmakologiya rivoji o'tgan asrda jarrohlik sohasini sezilarli yuqori darajaga ko'tardi. Bu sohadagi erishilgan yutuqlar, nafaqat turli xil kasalliklarni samarali davolash uchun, balki ularni yangicha davolash va tashhishlashni yuqori darajaga ko'tardi. Masalan, A.Kurman, D.Richards va V.Forsman tomonidan o'tkazildigan mashhur yurak kateterizatsiyasi tajribasi kardiologiya sohasini rag'batlantirdi. Hozirgi vaqtda ko'pgiga tibbiyot markazlarida kateterizatsiya yurak fiziologiyasini va nafas funksiyasini o'rganish uchun qo'llanilmoqda. Bu yurakning meyorda va patologik holatda qanday ishlashini to'g'ri tahlil qilishda, tug'ma va ortirilgan yurak poroklarini aniq diagnostika qilishda katta yordam beradi. Yuuak patologiyalarini davolashning standart yondoShuvida qonsiz operatsiya (yurakni Shuntlash) amalga oshirildi. Bunday xildagi operatsiyalar aniq tashhissiz, antibiotiksiz, qon guruhlarisiz (banka qon), bundan tashqari anesteziyaning zamonaviy usul va vositalarisiz amalga oshirilmaydi. Hozirgi vaqtda bankalarda nafaqat qon, balki boshqa tuqimalar (suyak,

ko‘z, yirik qon tomirlar) saqlanadi. Anesteziologlar xirurgik operasiyalarning barcha bosqichlarida bemorning xavfsizligini ta‘minlash chora-tadbirlarini, su‘niy gipotermiya muammolari, neyroleptanalgeziya, yurak defibrilliyasi, su‘niy nafas, giperbarik oksigenasiya va boshqa usullarni ishlab chiqdi.

XX asrda suniy qon aylanishga organizmga ta‘siri nazariyasi, sun‘iy qon aylanish va giperbarik oksigenasiyani birgalikda qo‘llash usuli ishlab chiqildi. Bu usullar tufayli yurak operasiyalari xavfsizligi va davo samarasi sezilarli darajada oshdi.

Bu 1982 yilda Robert Javrikga hayotiy faoliyatga kerakli bo‘lgan gemodinamik parametrlarni saqlab qolish uchun mo‘ljallangan texnologik qo‘rilma su‘niy yurak implantasiyasini ishlab chiqishga yordam berdi.

2008 yilda fransuz xirurgi Loran Lant‘eri birinchilardan bo‘lib to‘liq yuz transplantasiyasini (teri bilan birga suyaklar, muskullarini, nerv va qon tomirlarini) o‘tkazdi.

Shuni qayd qilish kerakki, o‘tgan yuz yillikda tibbiyotning rivojlanishi profilaktikani kuchaytirishga, salomatlik muhofazasiga, psixologik va psixosomatik tibbiyotning rivojlaniishiga, jamoat salomatligini boshqarishning yangi model va usullarini ishlab chiqishga qaratildi. XX asrda “sivilizasiya kasalliklari” degan nazariya bo‘lib – muhim surunkali kasalliklar ilmiy va texnologik taraqqiyotning ajralmas oqibatlaridan biri bo‘lib qoldi. Rivojlangan davlatlarning jamoat arboblari va shifokorlari aholi salomatligini global miqyosida yaxshilashda tibbiy va gumantar xizmatlarning sifatini yaxshilash emas, balki davlat e‘tiboriga ham bog‘liq degan fikrni bildirdilar. Xalqaro miqyosda Shunday bir tashkilot tashkil etish kerakki, uning asosiy maqsadi barcha davlatlar tomonidan eng yuqori salomatlik darajasiga erishish uchun sharoit yaratishga qaratilgan bo‘lsin. 1945 yilda San-Fransiskodagi BMT konferensiyasida bir qancha mamlakatlar delegasiyalari

dunyoning ko'plab mamlakatlarini birlashtiradigan yangi xalqaro sog'liqni saqlash tashkilotini tuzish to'g'risida taklif kiritdilar. 1946 yilda N'yu-Yorkda BMTning xalqaro sog'liqni saqlash konferensiyasi o'tkazildi, bu konferensiyada iqtisodiy va ijtimoiy Kengashiga murojaat qilish uchun Jahon Sog'liqni Saqlash tashkiloti (JSST) nizomini muhokama qilgan. Konferensiyaga 51 ta mamlakatdan delegatlar ishtirok etishdi.

JSST Konstitutsiyasi 1948 yil 7 aprelda ratifikasiya qilindi va Shu kundan buyon har yili jahon sog'liqni kuni sifatida nishonlanadi. 1948 yil 24 iyunda Jenevada birinchi butunjahon assambleyasi o'tkazildi [5,24,49,35,55].

Butun jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti - BMTning tarkibi bo'yicha eng keng ixtisoslashgan muassasalaridan biridir. U o'ziga 191 nafar davlatlardan a'zolarni birlashtirgan. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining doimiy byudjeti tashkilotga a'zo bo'lgan davlatlarning hissasi bilan 900 million AQSH dollarini tashkil qiladi. Ushbu hissa qo'shgan hissadorlikning ko'pchiligi rivojlanayotgan mamlakatlarga ajratiladi va umumiy byudjetdan faqat 6% yaqini Evropa byurosi tomonidan mintaqadagi harakatlar uchun beriladi.

JSST Emblemasi

Jenevadagi (Shveysariya) JSST shtab kvartirasi

JSSTning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: xalqaro sog'liqni saqlash tashkiloti faoliyatini muvofiqlashtirish; davlatlarga tegishli ma'lumotlarni taqdim etish; sog'liqni saqlash

bo'yicha tibbiy yordam ko'rsatish; epidemiyaga, endemik va boshqa kasalliklarga, Shuningdek ruhiy salomatlikka qarshi kurash ishlarini rag'batlantirish va rivojlantirish; tibbiy-biologik tdqiqotlarni rivojlantirish, tibbiy xodimlarni tayyorlashga ko'maklashish; onalik va bolalikni muhofaza qilish tizimini rivojlantirishga ko'maklashish. JSST faoliyati 5-7 yilga mo'ljallangan umumiy dasturlarga muvofiq amalga oshiriladi. Rejalashtirish 2 yil davom etadi. 1981 yildan boshlab JSST 1980 yilda Evropa mintaqaviy qumittasining o'ttizinchi sessiyasida (Fes shahri) umumiy strategiya asosida harakat qildi, u erda barcha uchun sog'liqni saqlash bo'yicha Evropa strategiyasi tasdiqlandi va to'rtta asosiy faoliyat yo'nalishi belgilandi: salomatlik va turmush tarzi; aholi salomatligi va atrof muhitga ta'sir etuvchi xavf omillarini; sog'liqni saqlash o'zini isloh qilish va yo'naltirish; siyosiy, ma'muriy, texnologik, kadrlar, ilmiy-tadqiqot va boshqa turdagi yordamlarni qo'llab-quvvatlaydi.

Dastur maqsadi: "JSST bosh direktori X.Maller (1980 yil) tomonidan "2000 yilga qadar barcha salomatlikka erishish" shiori qabul qilingan bo'lib, bunda: "har bir oila va har bir oila a'zosi sog'lom bo'lishligi, buning natijasida sog'lom turmush tarziga rioya qilishligi ko'zda tutilgan (sog'lom turmush tarzi)" [5,55].

Dunyo aholisining turli qatlamlari orasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish XX asrning oxiridan boshlab sog'liqni saqlash tibbiyotini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'ldi. Zamonaviy davrda inson kasalliklari avvalom bor uning turmush tarzi va kundalik harakati bilan bog'liq. Bugungi kunda sog'lom turmush tarzi kasalliklarning oldini olish uchun asos bo'lib hisoblanadi.

Masalan, Amerika Qo'shma Shtatlarida bolalar o'limini 80%ga qisqartirish va butun aholi o'limi sonining 94% ga qisqarishi, o'rtacha umr ko'rish davomiyligining 85% ga

oshishi tibbiy muvaffaqiyatlar bilan bog'liq emas, balki aholining turmush sharoitlarining ijobiy natijalari, mehnat sharoiti va turmush tarzidagi o'zgarish bilan bog'liqdir.

Shu sababli, turli mamlakatlaradagi XX asrning 70-80 yillaridan boshlab aholi salomatligini yaxshilash bo'yicha ko'plab dasturlar tibbiyotning profilaktik rivojlanishi va qulay antropogen muhitni yaratish bilan bog'liq.

Shunday qilib, XX asr an'anaviy xilma-xil fanlar bo'yicha bir xil muammolarni hal qilishda turli fanlarni, yondoshuvlar va usullar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning asri sifatida qaralishi mumkin.

O'tgan asr tibbiyoti fiziklar, matematiklar, kimyogarlardan, biokimyogarlar, molekulyar biologlar, genetik va virusologlar elektron mikroskoplar yordamida materiyaning oldindan o'tish mumkin bo'lmagan chuqurliklariga kirishdi, spektrofotometrlar va kompyuter tomografiyasi, pozitron emiisiya tomografiyasi, ultratovush tekshiruv va raqamli rengenografiya kabi tasvir-larni olishning so'nggi vositalarini ishlab chiqdi.

XX asrda davlatlarni aksariyatining ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlari oshdi, madaniy va ilmiy aloqalar rivojlandi va mustahkamlandi. Jahon ijtimoiy siyosati demokratik davlatlarda samarali davlat, territorial, shahar, jamoat xususiy sog'liqni saqlash tizimlarini yaratishga qaratilgan edi.

6.2. Yangi davrdagi Rossiya tibbiyoti

1917 yil tarixiy voqealari siyosiy va iqtisodiy hayotga katta zarar etkazdi. Ular nafaqat aholi hayoti balki jamoat sog'ligiga ta'sir etdi. 20 yillar oxiri va 30 yillar boshida sobiq Rossiya imperiyasi hududida vabo, tif, chechak va boshqa kasalliklar epidemiyasi rivojlandi. Mamlakatning alohida regionlarida ochlik bu vaziyatni yanada chuqurlashtirdi. Malakali mutaxassislar,

tibbiy texnika va jihozlar, dori-darmonlar etishmasdi. Bu yan-ada yangi epidemiya holatlari rivojlanishiga xavf tug'dirardi. Ushbu yillarda aholining o'lim darajasi 3 marta oshdi, tug'ilish 2 martaga kamaydi. Mamlakatda o'limga olib keluvchi kasal-liklarga va epidemiyaga qarshi yordamni faqat, yaxshi tash-killashtirilgan sog'liqni saqlash tizimi qutqara olishi mumkin edi. 1918 yilda xuddi Shunaqa tizim faol shakllana boshladi. 1917 yil 26 oktyabrda Davlat sog'liqni saqlashni tuzish uchun Tibbiy-sanitar bo'lim tuzildi. Bo'limning asosiy vazifasi yangi hokimiyatni tan olgan , barcha vrachlarni ishga jalb qilish va birlashtirish edi. Vrachlar kollegiya (jamoasi) Soveti fa-oliyatiga bo'ysunadigan, tibbiy-sanitar bo'limlar va vrachlar kollegiyalari tuzila boshlandi. Mamlakat hududidagi barcha tibbiy-sanitar tadbirlarni olib borlishini nazorat qiluvchi, tash-killashtiruvchi va bosh sog'liqni saqlash organi bo'lishi lozim edi, 11 iyul 1918 yil Xalq komissariati Soveti "Sog'liqni sa-qlash xalq komissariati muassasalari to'g'risida" dekret imzo-landi. Uning birinchi rahbari qilib G. N. Kaminskiy tayinlandi. Keyingi xalq sog'liqni saqlash komissari **Nikolay Aleksan-drovich Semashko** (1874–1949yil) bo'ldi, u nafaqat sovet tib-biyoti balki jahon tibbiyotiga katta hissa qo'shdi. U Sog'liqni saqlash xal komissariati bo'lib 11 yil mobaynida epidemiyani boshqargan va ochlik paytlarida engish uchun chora-tadbir-lar ishlab chiqqan. U epidemiyalarga qarshi, onalik va bo-lalik dasturlarni tuzishda faol ishtirok etgan. Uning davrida sanator-kurort davolash tizimi rivojlana boshlagan, tibbiy oliy ta'limda o'zgarishlar yuzaga kelgan. N. A. Semashko gigiena rivojlanishiga katta xissa qo'shgan va 1922 yil Moskva davlat universiteti tibbiyot fakul'tetida ijtimoiy gigiena kafedrasini tashkil qilgan, 27 yil mobaynida kafedra mudiri bo'lib ish-lagan. U hamda umumittifoq gigiena jamiyatini 1940-1949 yillarda boshqargan.

Yangi tibbiyotning eng muhim prinsipi bu davlat xarakter-

iga ega bo'lish edi. Jamiyatning eng qashshoq qatlamalariga tibbiy xizmatlar uchun imtiyozlar kiritilgan, davolash profilaktika muassasalarning soni ko'paytirilgan. Keyinchalik sanitariya-gigiena nazorati bo'yicha xizmatlar tashkillashtirilgan. Doimiy sanitar nazorat nafaqat korxonalarda, balki aholining shaxsiy hayotida ham o'rin topgan. Xukumat tarafdin bu rejalarni amalga oshirishga katta mablag'lar ajratilgan. Yaqin orada butun ittifoq bo'yicha vabo, chechak, o'lat kabi kasalliklar tugatilgan. Bunday chora-tadbirlarning samarasi Shunchalik yuqori bo'lganki, ham tinchlik davrida, ham ikkinchi jahon urushi davrida epidemiyalar ta'sodiflari ta'kidlanmagan.

Vaziyat muvozanatlashib fuqarolararo urush tugagandan keyin, xukumat tibbiy oliy ta'limga yangi oliy ma'lumotli kadrlarni tayarlashga katta e'tibor qarata boshladi. U paytda sog'likni saqlash tizimida amaliyot bilan tibbiy fanni birlashtirish lozim edi. Lekin tibbiyot qiyin davrlarni o'tkazar edi. Laboratoriyalarda jihozlar etishmovchiligi yaqqol bilinardi.. Mehnat uchun normal sharoitlar yo'q, laboratoriyalar isitilmas, elektr tarmoqlari yo'q edi. Bunga qaramay olimlar o'z ishlarini olib borardilar, va bu ishlar keyinchalik dunyoviy ahamiyatga ega bo'lgan. Rossiya tibbiyoti allomalari V. M. Bexterev, A. A. Kisel', N. I. Burdenko, E. N. Pavlovskiy, I. P. Pavlov bir yoqadan yuosh chiqarib, ochlik va boshqa yo'qchiliklarni chidab ishini davom etardilar. Shu payt shartli emlash kiritilgan edi, silga qarshi effektiv kurashish usullari topilgan bo'lib, transmissiv kasalliklarning yuqish mexanizmlari o'rganib chiqilgan.

1918 yil birinchi tibbiy majlis tashkil etilgan, va u oliy tibbiy ta'lim rivojlanishi, sud tibbiy ekspertiza, davlat farmakopeyasi va boshqa savollar ustida faol ishlarni olib borgan. Bu majlisning faol ishtirokida Davlat aholini sog'ligini saqlash instituti tashkil topgan va uning tarkibiga 8ta ilmiy institut kiritilgan. Ilmiy institutlar sanitar-gigiena sharoitlari, tropik kasalliklar,

mikrobiologiya va boshqa savollar ustida bosh qotirardilar. Butun Rossiya bo'yicha 1918 – 1927 yil 40-dan ortiq ilmiy institutlar tashkil etilgan.

1930 yildan hamma tibbiy fakul'tetlar ajralib mustaqil tibbiy institutlarga aylangan, 1935 yilda ularning soni 55taga borgan (tibbiy institutlar soni bilan birgalikda) (Toshkent va Samarqand tibbiyot institutlari). Ularning tarkibida farmasevtiak, pediatriya, stomatologiya fakul'tetlar bo'lgan va bu birinchi tibbiyot universitetlari asoslanishiga imkon tug'dirgan. Klinik kafedralar bo'yicha ordinatura va aspiranturalar tashkil etilgan.

1941- 1945 yil tarixda eng ko'p qon tukilgan jang Ulug' Vatan urushi bo'lgan. 27 mln ortiq askarlar va xalq vafot etgan. Lekin ko'pchiligi tibbiy shifokorlar yordami bilan omon qolgan. Urushning bosh davrida tibbiy ta'minlash juda qiyin kechgan: kadrlar, dori-darmonlar, jihozlar etishmovchiligi bo'lgan. Shu sababli harbiy-tibbiy va tibbiyot institutlaridan muddatidan oldin 4-bosqich talabalarini chiqaruvi tashkillashtirilgan. Shuning orqasida urushning ikkinchi yilida armiya hamma tibbiy mutaxassislar bilan 95 foizga ta'minlangan. Qizil armiya bosh shifokori N. N. Burdenko, bosh jarroh DMF Yu. Yu. Djanelidze bo'lganlar. Shifokorlarning tashabbusi bilan front ortida evakuasion gospitalar tashkil etilgan, tibbiy yordam taraqqiy ettirilgan. Ilmiy ishlar tuxtamagan, urushdan oldin qon o'rnini bosadigan suyuqliklar topilgan, qon quyish va konservasiyalash usullari o'rganib chiqilgan. Bu hammasi keyinchalik minglab insonlarning hayotlarini saqlab qolgan. Urush yillarida penisillin preparati sinovdan o'tgan, yangi sul'fanilamid va antibiotiklar topilib va ular sepsis, yiringli jarohatlarda qo'llanilgan.

Urushdan keyingi yillardagi tibbiyotning erishgan asosiy yutuqlariga sanitar holatni chuqur o'rganish va ushbu sohadagi muammolarni samarali bartaraf etish bo'lgan, bundan tashqari

1944 yil 30 iyunda birinchi SSSR Ilmiy Akademiya Vazirligi (AMN) ochildi, N. N. Burdenko prezident qilib tayinlandi.

Keyinchalik 1960 yildan 1990 yilgacha sovet tibbiyoti ketma-ket bir necha davrlarni o'tkazdi. 1960 yilning boshlarida butun mamlakat bo'yicha katta kasalxonalar qurila boshlandi (300–600 va undan ko'p o'rinli), poliklinikalar soni oshdi, bolalar kasalxonalari va sanatoriyalar tashkil qilindi, amaliyotga yangi vaksina va preparatlar kiritildi. Terapiya sohasida alohida mutaxassisliklar ajrala boshladi va rivojlandi jumladan (kardiologiya, pul'monologiya va boshq.). Jarrohlik sohasi oldinga rivojlandi, mikrojarrohlik, transplantologiya a'zo va to'qimalarni protezlash prinsiplari ishlab chiqildi. 1965 yil tirik donordan birinchi marta buyrakni ko'chirib o'tkazish muvaffaqiyatli o'tkazildi. Operatsiyani **Boris Vasil'evich Petrovskiy** o'tkazdi. 1970 yil o'rtalarida ko'pgina diagnostik markazlar ochildi va jihozlandi, onalik va bolalikni muhofaza qilish ishlari mukammallashtirildi, onkologik va yurak qon tomir kasalliklariga ko'p e'tibor qaratildi. 1980 yillarda kardiologiya, onkologiya, leykozlar, implantasiya va protezlash masalalarini faol o'rganish davom etdi. 1986 yilda birinchi marta yurakni kuchirib o'tkazish operatsiyasi muvaffaqiyatli o'tkazildi. Operatsiya muallifi **Valeriy Ivanovich Shumakov** edi. Bundan tashqari tez yordam tizimi faol rivojlandi, avtomatlashtirilgan boshqarish tizimi tuzildi "tez yordam" va "stasionar"lar Shular jumlasidandir. 1983 yildagi sog'liqni saqlash sohasining olam-Shumul vazifasi bu ommaviy, umumxalq dispanserizatsiyasi va aholini profilli davolash bo'ldi. Buni oxirigacha amalga oshirish mumkin emasdi, chunki aniq reja va etarli mablag' yo'q edi [5,21,49,35,55].

Shunday qilib, sovet davri oxiridagi sog'liqni saqlashda rejalashtirilgan islohatlarni to'g'ri olib bora olmaslik asosiy muammolardan edi. Moliyalashtirishning yangi usullarini kiritish uchun, xususiyy va davlat tuzilmalarini jalb qilish kerak edi.

Shuning uchun, hukumat barcha o‘tkazilgan ilmiy va amaliy ishlari sog‘liqni saqlashda kutilgan o‘zgarishga va natijaga olib kelmadi. Bu qisman, SSSRning yaqinlashib kelayotgan qulashi va kuch tuzilmalarining zaiflashuviga bog‘liq edi.

6.3. O‘zbekistonda tabiiy fanlar va tibbiyotni yutuqlari.

O‘zbekistonda tibbiyot ming yillar davomida shakllangan, ammo eng muhim davr o‘rta asr bilan bog‘liq (X - XP asr.) Ayni o‘sha davrda O‘zbekistonning buyuk shaxslari yashab o‘tgan. Ular orasida Abu Ali ibn Sino (Avisenna) matematik va farmakolog Abu Rayxon Beruniy, matematik va faylasuf Al-Xorazmiy. Bulardan tashqari Movarounnaxrda tibbiyotni rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan olimlar: Sharafuddin ibn Abdullox Iloqiy, Ismoil Jurjoniyy, Maxmud ibn Umar Chag‘miniy, Nadjibuddin Samarqandiylardir. Dunyo tibbiyotining oltin fondiga kiritilgan asarlar Ibn Sinoning “Tib qonunlari” va “Urjuzalar”, Ismoil Jurjoniyyning “Xorazmshox xazinasi” va “dorilar xazinasi” Nadjibuddin Samarqandiyyning “Kasallikning sabablari va belgilari” va “Dorilarni tayyorlash”, Ibn Abdullox Iloqiyning “Tibbiyot to‘plami” va “Qisqacha tib qonunlari”, Ibn Umar Chag‘miniyyning “Kichik qonun” i va boshqalar.

O‘zbekiston uchun o‘rta asrlar tibbiyot ilmida tiklanish va rivojlanish davri bo‘ldi. Ammo XVIII asr boshlarida O‘rta Osiyoga Chingizxon bostirib kirishi natijasida fan va madaniyat rivojlanishi ancha orqada qoldi. Chingizxon armiyasi barcha qishloq va shaharlarni, madaniy yodgorliklarni, kutubxonalarni vayron qildi. Mingga yaqin buyuk olim va hakimlarning asarlari yoqib yuborildi. O‘rta Osiyoda bunday nochor ahvol siyosiy maydonga Temuriylar sulolasi chiqquncha 150 yil davom etdi. Biroq XVI-XVII asrlarda O‘rta Osiyo hudu-

didatibbiyot va ilm-fanning rivojlanishi biroz sekinlashdi. Buning asosiy sababi davlatning bir necha xonliklarga bo'linib ketishi, o'zaro urushlar va tashqi davlatlar bilan hamkorliklarning yo'qligi edi. Bu vaqtda davlatlarda diniy e'tiqod ustunlik qilardi. Ilm – fan va ta'lim ortodoksal musulmon diniga to'g'ri keldi. Bu holat XIX asrning 60-yillarigacha O'rta Osiyoni rus qo'shinlari bosib olgunga qadar davom etdi. Ruslarning kelishi ilmiy izlanishlarni jonlantirdi. Ammo, afsuski bu vaqtda O'rta Osiyo olimlarining qo'lyozmalari Ovroqpa va Rossiyaga olib chiqilib va G'arbiy Ovroqpa davlatlarining barcha kutubxonalarida mavjud edi.

Yuqorida qayd etilganidek, O'zbekistonda XIX asr oxiri XX boshlarida tibbiyot sohasida ilmiy fikrlash rivojlandi, bu mamlakatda tarqalgan o'lka patologiyasini o'rganish bilan bog'liq edi. O'zbekiston uchun xarakterli bo'lgan kasalliklarni o'rganish, iqlim – geografik xususiyatlarini inobatga olib o'tgan asrning 60 yillarida birinchi ilmiy ekspedisiya tashkil etildi. Ammo revolyusiyagacha bo'lgan davrda biologiya va epidemiologiyani, yuqumli va parazitlar kasalliklarini o'rganish ishlari tizimsiz ravishda amalga oshirilar edi. Turkiston avtonom respublikasi tashkil etilgandan keyin rejali ravishda o'lka patologiyasini o'rganish quyidagi tadqiqotchilar tomonidan amalga oshirildi: A.P. Fedchenko, P.F. Borovskiy, K.I. Skryabin, L.M. Isaev, E.N. Pavlovskiy, E.I. Marsinkovskiy, A.D. Grekov, N.I. Xodukin, A.N. Kryukov va boshqalar. Ular O'rta Osiyoda parazitologiya va o'lka kasalliklarini o'rganishga asos soldilar. Ekspedisiya moddiy-texnik bazaning etishmasligi tufaydi Moskva tropik instituti tomonidan tashkil etildi [21,26,55]. 1921 yil Turkistonda birinchi bezgakni o'rganish uchun ilmiy ekspedisiya tashkil etildi. Unga E.I. Marsinkovskiy rahbarlik qildi. Ekspedisiya kasallik o'chog'i ko'p tarqalgan Samarqand, Mirzacho'l, Mari tumanlarida ish olib bordi. Moskva tropik instituti yordamida Turkiston shaharlarida bir-

inchi bezgak stansiyalari ochildi. Shunday qilib, O'rta Osiyoda bezgakni o'rganish uchun muntazam va tizimli asos yaratildi. Ushbu yilda K.I. Skryabin boshchiligidagi boshqa ekspedisiya ham tashkil etildi, uning asosiy vazifasi Turkiston o'lkasiga xarakterli gel'mintofaunani aniqlash edi. Bir qancha tumanlarda gijjalarni alohida turlarini aniqlash uchun ommaviy ko'riklar o'tkazildi.

1922-1923 yillarda bezgakni o'rganish uchun yana ikkita ilmiy ekspedisiya yubordi. Unga O'zbekistonda bezgak, rishta, leshmanioz va boshqa o'lka kasalliklariga qarshi kurash bo'yicha rahbar vrach L.M. Isaev boshchilik qildi. Ekspedisiya ko'proq Buxoro xalq Respublikasi hududida ish olib bordi. Ekspedisiya oldiga qo'ygan asosiy vazifa rishta biologiyasini va drakunkulyoz epidemiologiyasini o'rganish edi. Tropik kasalliklarni o'rganish bilan professor A.N. Kryukov rahbarligidagi O'rta Osiyo davlat universiteti (keyinchalik ToshDavTI) tibbiyot fakul'teti tropik klinikasi Shug'ullandi. P.F. Borovskiy va N.I. Xodukinlar teri leshmaniozi epidemiologiyasini o'rgandi. A.S. Artamonov Samarqandda kala-azar (ichki leshmanioz) epidemiologiyasi ustida ish olib bordi. Uning klinik kechishi va davolashini M.I. Slonim va R.S. Gershenovich o'rgandilar. Turkistonda uchraydigan spru (oshqozon – ichak kasalliklari) va pellagra kasalliklarni tashhishtash va klinik kechishi bo'yicha savollar ko'rib chiqildi. O'zbekistonda o'lka patologiyasini o'rganish va unga qarshi kurashishni bir necha bosqichlarga ajratishimiz mumkin [21,55].

Birinchi bosqich 1921 yildan 1924 yilgacha mahalliy kasalliklarni o'rganish bo'yicha birinchi ekspedisiya tashkil qilingan vaqtdan Buxoro tropik instituti ochilishi davrigacha davom etgan. Mahalliy kasalliklarni o'rganish rejali olib borilgan bo'lsa ham, ammo ekspedisiya ko'rinishida edi.

Ikkinchi bosqich 1924 yil Buxoro shahridagi tropik instituti ochilishdan boshlab 1932 yil rishtani to'liq bartaraf etilgunigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davr rishta, bezgak,

kala-azar va boshqa Shunga o'xshash kasalliklarni o'rganish va ularni yo'qotish chora-tadbirlarini ishlab chiqish bilan xarakterlanadi. L.F. Burova, I. A. Kassirskiy muallifligida O'rta Osiyoda tropik kasalliklar bo'yicha birinchi darslik 1931 yilda chop etildi bu olib borilgan ishlarning yakuniy natijalaridir. Bu darslikda bezgak, ichak leshmaniozi, spru, pellagra, fassiolez, ankilostomoz, strongiloidoz, kanali tif, papatachi lixoradkasi, mal'tiy lixoradkasi (brusellez) va rishta kasalliklari tasvirlangan.

Keyingi, **uchinchi bosqich** 1932-1937 yy bezgak, chechak, buqoq, leshmanioz, brusellez, spru kasalliklarini chuqur o'rganish va ularga qarshi kurashishni tashkillashtirish davom etdi. Keng miqiyosda davolash profilaktik tadbirlarning o'tkazilishi natijasida, ommaviy kasallik hisoblangan chin chechak kasalligi batamom yo'qotilgan. Ushbu bosqichda yana endemik buqoq epidemiologiyasini o'rganish bo'yicha professor S.A. Masumov rahbarligida ekspedisiya tashkillashtirildi. 1932 yilda rishta va chechak yo'qotilgandan keyin, 1937 yilda olimlarning asosiy e'tibori bezgak, leshmanioz, brusellez, buqoq, ichak invazyalarining bir qancha turlarini yo'qotishga yo'naltirildi. O'lka kasalliklarini o'rganishda Toshkent va Samarqand tibbiyot instituti olimlari, Epidemiologiya va mikrobiologiya instituti (hozirda vaksina va zardob instituti), Teritanosil instituti, Eksperimental tibbiyot instituti, Sanitariya va gigiena instituti va boshqa ilmiy tadqiqot institutlari olimlari faol ishtirok etishdi.

To'rtinchi bosqich 1937 yildan 1945 yilgacha sog'liqni saqlash muassasalari faoliyati o'lka patologiyasini o'rganish va ularga qarshi kurashishga yo'naltirilgan, bu faoliyat natijasi bo'lib revolyusiyagacha bo'lgan davrdagi bezgak bilan kasallanish darajasi bilan taqqoslaganda 1940 yilda besh barobarga kamaygan. Pendin yarasi (leshmanioz), buqoq va boshqa kasalliklar bilan kasallangan bemorlar soni birdan qisqardi.

Ulug' Vatan urushi vaqtida ham qiyinchiliklarga qaramasdan, o'lka patologiyasiga qarshi kurash davom etdi.

Beshinchi bosqich 1945 yildan 1957 yilgacha urushdan keyingi vaqtni o'z ichiga oladi. Bu bosqichda respublikadagi barcha ilmiy va tibbiy kuchlar o'lka patologiyasiga qarshi kurash bilan Shug'ullanishgan. Buning natijasi bo'lib bezgak ommaviy kasallik sifatida tugatildi. Uning yo'qotilishida muhim rolni botqoqliklarni quritish, bezgak taShuvchilariga qarshi kurash o'ynadi. Davolashning yangi usullari T.X. Najmitdinov rahbarlik qilayotgan klinikada ishlab chiqildi. Bundan tashqari, o'sha yillarda joylangar ensefaliti, tulyaremiya, ku lixoradkasi va boshqa issiq iqlimdagi oshqozon ichak patologiyalari o'rganildi [21].

Olimlar o'lka patologiyasini o'rganishdan tashqari, O'zbekistonda issiq iqlim sharoitida qon aylanish, nafas olish, ovqat hazm qilish tizimi, onkologik va yuqumli kasalliklar patogenezining o'ziga xos xususiyatlarini, tarqalishini, davolash va profilaktikasini aniqlashda ham ishtirok etishdi.

O'zbekistonda ilm fan rivojlanishining boshqa muhim yo'nalishi yangi dori vositalarini qidirish va amaliyotga joriy etish sohasi edi. Bu yo'nalish bo'yicha bir qancha ishlar Toshkent farmasevtika va o'simlik modddalari kimyosi instituti xodimlari tomonidan qilindi. Farmasevtika instituti xodimlari tomonidan 400 dan ortiq mahalliy o'simliklar o'rganildi, hamda dori vositalarini tayyorlash texnologiyasi takomillashtirildi. O'zbekiston va va qo'shni davlatlar olimlarining ilmiy-amaliy faoliyati yutuqlari nafaqat, dissertasiyalarda va ilmiy nashrlarda o'z aksini topdi balki, Toshkentda 1922 yildan buyon chop etilayotgan "O'zbekiston tibbiyot jurnalida" chop etilgan maqolalarda ham ko'rish mumkin.

Respublikada tibbiyot ilmining rivojlanishida vrachlar uyushmasi muhim ahamiyatga ega. 1870 yilda Turkistonda Toshkent shahrida birinchi vrachlar va tabiiy tadqiqo-

tchilar uyushmasi tashkil etildi. Taniqli tabiiy tadqiqotchi A.P. Fedchenko uning tashkilotchisi va birinchi ilmiy kotibi bo'ldi. 1892 yilda Turkistonda ishlagan vrachlar Farg'ona vrachlar uyushmasini tashkil etishdi. Keyinchalik alohida mutaxassisliklar bo'yicha – terapiya, jarrohlik, oftal'mologiya, teri tanosil, gigiena, ijtimoiy gigiena va boshqa bo'yicha vrachlar tibbiy uyushmalari tashkil etildi. 1957 yilda O'zbekiston tibbiyot tarixchilari uyushmasi tashkil etildi [21,26,55].

O'zbekistonda turli vaqtlarda tashkil etilgan ilmiy-tadqiqot institutlari va oliy o'quv yurtlari tabbiy fanlar va tibbiyot ilmining rivojlanishida muhim rol o'ynadi. 1924 yilda Buxoroda o'lka patologiyasiga qarshi kurashda muhim rol o'ynagan Tropik institut ochildi, unga o'lka kasalliklari rishta, bezgak, pendin yarasiga qarshi kurashni doimiy tashkilotchisi va rahbari L.M. Isaev rahbarlik qilgan.

1927 yilda tug'ilish, bolalar o'limi va onalar o'limi darajasi yuqori bo'lgan, mamlakat uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan onalik va bolalikni muhofaza qilish Instituti tashkil etildi. Ushbu muassasa O'rta Osiyoda ayollar va bolalar kasalliklarini o'rganish va ushbu guruhning hayot sifatini yaxshilashda muhim rol o'ynadi. Oqibatda tarqatib yuborilgan institut 1966 yilda yana ochildi, va uning bazasida pediatriya va akusherstvo ginekologiya instituti tashkil qilindi.

1930 - 1931 yy. Mustaqil Samarqand va Toshkent tibbiyot instituti ochildi. 1931 yilda issiq iqlim sharoitida onkologik kasalliklarni o'rganish va ularga qarshi kurashish uchun muhim qadam qo'yildi – rentgenologiya, radiologiya va onkologiya Instituti ochildi. Institutning asosiy vazifasi O'zbekiston hududida onkologik kasalliklar epidemiologiyasini, patogenezini, davolash va profilaktikasini o'rganish edi. Shu jumladan, 1931 yilda yosh respublikaning rivojlanishida, ijtimoiy omillar va ishlab chiqarish sharoitini aholi salomatligiga ta'sirini o'rgan-

ishda katta rol o'ynaydigan socialistik sog'liqni saqlash va ijtimoiy gigiena Instituti ochildi.

O'zbekistonda 1932-1933 yil aholi kasallanishini o'rganish va profilaktikasi, nogironlik va o'limni kamaytirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan 3ta ilmiy tadqiqot va amaliy markaz ochildi: ortopediya travmatologiya va suyak-bo'g'im sili Instituti, o'pka sili Instituti va teri-tanosil kasalliklari Instituti.

1934 yil Eksperimental tibbiyot ilmiy-tadqiqot instituti tashkil qilindi. Ushbu institut xodimlari tirik organizmlar fiziologiyasi va patologiyasi sohasida muhim eksperimental tadqiqotlar olib borganlar. 1934 yilda issiq va subtropik iqlimning inson organizmiga ta'sirini va kasb kasalliklari kelib chiqish xavf omillarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan sanitariya va gigiena Instituti ham ochildi.

1937 yilda farmasevtika instituti ochildi, uning maqsadi naqat yuqori malakali provizorlarni tayyorlash, balki O'zbekistonning farmasevtika sanoatida ishlatish uchun eng boy florasi o'rganish edi.

1940 yilda konservalangan qonni tayyorlashda va Ulug' Vatan urushi yillarida harbiy tibbiyot muassasalarini ta'minlash va keyinchalik O'zbekistonda kasallanish tarkibi jihatidan birinchi o'rinlardan birini egallagan qon va qon yaratuvchi organlar kasalliklarini o'rganish uchun muhim bo'lgan qon quyish Instituti ochildi.

1946 yilda urush yillarida ochilgan kasalxona bazasida rekonstruktiv jarrohlik ilmiy-tadqiqot instituti ochildi. Institut 300 ta o'rindan iborat edi.

Sog'liqni saqlash muassasalarining tezkor o'sib borayotgan tarmog'ini malakali tibbiy xodimlar bilan ta'minlash maqsadida, 1955 yilda O'zbekistonda uchinchi tibbiyot oliy o'quv yurtlari OO'YU – Andijon tibbiyot instituti ochildi. Xuddi Shu yili ToshDavTI qoshida alohida stomatologiya fakul'teti tashkil etildi, mamlakatda 90% aholida karies belgilari va yuz-jag'

sohasi kasalliklari namoyon bo'lgan mamlaktda stomatolog shifokorlarning tanqisligini kamaytirdi

1990 yilda ToshDavTI Birinchi va Ikkinchi institutlarga bo'lingan bo'lib, bu tibbiyot muassasalari salohiyatini oshirish bo'yicha qabul qilingan siyosatni aks etiradigan O'zbekiston sog'liqni saqlash ehtiyojlari uchun mutaxassislarni etkazib berishni keskin oshirdi. Ushbu siyosatni amalda bajarish va respublikaning janubiy hududlarini va Qoraqalpog'istonni yuqori malakali vrach kadrlar bilan ta'minlash uchun 1991 yilda Buxoroda tibbiyot instituti, Nukus universitetida tibbiyot fakul'teti, I Toshkent tibbiyot institutining filiali Urgench shahrida va Farg'ona universiteti tibbiy sanitariya fakul'teti ochildi. [21,26,43,44,55].

Shunday qilib, O'zbekiston hududida qisqa tarixiy muddatda (XX asr) nafaqat saqlash tizimining faoliyati uchun, balki ba'zan jahon miqyosida ahamiyatga ega bo'lgan, tibbiyot sohasidagi kashfiyotlar uchun asos bo'lib xizmat qilgan qudratli ilmiy-amaliy bazasi yaratildi. Yigirmanchi asrda tibbiyot ilmining gullab - yashnashiga ko'p sonli olimlar, hattoki urush, revolyusiya, repressiya va jadal qurilishlar vaqtida ham nafaqat O'zbekiston, balki qo'shni davlatlar aholisining kasalliklarini o'rganish, ularni davolash, profilaktika chora-tadbirlarini ishlab chiqish va xulosa qilib aytganda, ko'plab avlodlarining salomatligini yaxshilashda o'zining barcha kuch va qudratini sarflaganlar, muhim rol o'ynaganlar. O'zbekistonda tibbiyotning rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan olim-mediklarni barchasini asarlarini, biografiyalarini to'liq ro'yxatini keltirish qiyin, Shuning uchun ayrimlari haqida ma'lumotlarni keltirib o'tamiz.

Petr Fokich Borovskiy (1863 -1932) Chernigovskiy guberniyasida tug'ilgan, jarroh va parazitolog.1887 yilda Peterburgdagi harbiy tibbiyot akademiyasini tugatgan. 1892 yildan boshlab Toshkent harbiy hospitalida ishlagan. 1898 yili teri

leyshmaniozi qo'zgatuvchisini tasvirlab o'tgan, protozoyligini aniqlagan. Borovskiy - O'zbekiston SSR sog'liqni saqlashni tashkilotchilaridan biridir. 1920 yildan boshlab professor Turkiston universitetida faoliyat yuritgan. 1927 yili Mehnat qahramoni bilan unvoni bilan taqdirlangan. 1932 yilda Toshkentda vafot etgan.

Aleksey Pavlovich Fédchenko (1844 -1873) rus olimi, biolog, geograf, flora, fauna, geografiya va etnografiya bo'yicha material yig'gan. Parazitologiya va entomologiya bilan Shug'ullangan, rishta qo'zgatuvchisini aniqlagan (*Dracunculus medinensis*). Mashhur naturalist A.P. Fedchenko 25 yoshida vafot etgan [55].

A. P. Fédchenko (1844-1873)

P. F. Borovskiy (1863-1932)

Aleksey Dmitrievich Grekov (1873-1957) 1897 yili A.D.Grekov Harbiy tibbiyot akademiyasini tugatgan va 1898 yilda Turkistonga xizmatga kelgan. Grekovning ilmiy ishlari sariq gemoglobulin zotiljam va komatoz malyariya, qorin tifi, dizenteriya, kuydirgiga bagishlangan A.D.Grekov malaka oshirishga

Sankt-Peterburgga keldi, harbiy-tibbiyot akademiyasida 1907 yili doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. 1911 yil A.D.Grekov Toshkentga xizmatga o'tkazildi bu erda u katta ordinator bo'lib ishlaydi. 1912 yili u persiyadagi o'lat epidemiyasini bostirishga muvaffaq bo'ldi. 1918 yilning kuzida Toshkentda birinchi tibbiyot bilim yurti ochildi, u erda olim o'qituvchi bo'lib ishladi. 1920-1933 yillari u o'zi tashkil qilgan mikrobiologiya kafedrasini mudiri bo'ldi. Grekov O'rta Osiy (davlat universiteti) DU mikrobiologiya kafedrasini, keyinchalik ToshDavTIni boshqargan. P.P.Sitkovskiy bilan birga u "Medisinskaya mysl' Uzbekistana" jurnaliga asos soldi. 1922 yilning oktyabrida Toshkentda Turkiston vrachlarining birinchi ilmiy s'ezdi bo'lib o'tdi, unda Grekov ishtirok etdi. U ishtirokida O'zbekistonda bezgakga (malyariyaga) qarshi dastur ishlab chiqildi. 1924 yilda A.D.Grekov Oq-Qamishdagi o'lat epidemiyasi bilan Shug'ullandi, 1925 yilning 10-15 noyabrida Aleksey Dmitrievich Buxorodagi malyariya bo'yicha yig'ilishda ishtirok etdi. 1943 yil Aleksey Dmitrievich Grekov Bakteriologik institut boshqaruvidan butunlay kafedra mudirligiga o'tdi. A.D.Grekov 1957 yilda Toshkentda vafot etdi [55].

*Evgeniy Ivanovich
Marsinovskiy
(1874-1934)*

Evgeniy Ivanovich Marsinovskiy
1874 yil 7 martda Mogilyovskoy viloyatining Mstislavl' shahrida tug'ilan, taniqli infeksionist, parazitolog, epidemiolog, 1934 yildan RSFSR xizma ko'rsatgan fan arbobi. 1899 yil Moskva universitetining tibbiy fakul'tetini tugatgan. 1917-1919 yy Markaziy bakteriologik institut direktori. 1920 yil Tropic institutni tashkillashtirgan va umrini oxirigacha boshqargan (1934 yildan – Tibbiy parazitologiya va tropik institut), bir vaqtning o'zida 1924 yildan 1930 yilgacha 2-Moskava

davlat universitetining birinchi mustaqil yuqumli kasalliklar kafedrasini tashkil qilgan va boshqargan. Asosiy asarlari parazitologiya, yuqumli kasalliklar, epidemiologiya va sog'liqni saqlashni tashkil qilishga bag'ishlangan. O'rta Osiyoda leishmanioz, spiroxetoz va b.q. o'rgangan. Bezgak klinikasi va epidemiologiyasi bo'yicha katta ishlar qilgan. O'zbekistonda va SSSRda bezgakga qarshi kurash ilmiy asoslarini ochib bergan. O'zbekistondagi bezgak stansiyalarining keng tarmog'ini yaratishga yordam berdi; yuqumli kasalliklarga qarshi ko'plab ekspeditsiyalarni tashkilotchisi va ishtirokchisi. 1934 yil 25 iyulda Moskvada vafot etgan.

I.A. Kassirskiy Farg'onada 4 aprel 1898 y tug'ilgan. 1915 yilda gimnaziyani oltin medal bilan tugatgan. 1888 yil Tomsk Universitetiga o'qishga kirgan 1921yil diplom olib, Kassirskiy Toshkentga keladi u erda Turkistan Universitetiga ordinator bo'lib ishga kiradi. U gematologiya, infeksiyon patologiya, endokrinologiya, kurortologiya klinik fiziologiya, kardiologiya, laborator diagnostikaga qiziqqan. I.A.Kassirskiy topilmasi-suyak miyasini o'rganishni u tavsiya qilgan igna orkali o'tkazish katta ahamiyatga ega 1930y. I.A.Kassirskiy ToshDavTI klinikasini tropik kasalliklariga dosentlikka kabul kilindi, 1931- professor va kafedra mudiri. 1936 yil Kassirskiy terapiya kafedrasini mudiri bo'lgan keyinchalik gematologiya kafedrasini 1941y. birinchi bo'lib tosh ichiga qon quyish usulini ishlab chiqqan. Konservirlangan qon transportirovkasini (8000km masofagacha) ishlab chiqqan. I.A.Kassirskiy Moskvada 21 fevral' 1971yil vafot etgan.

Valentin Feliksovich Voyno - Yaseneskiy. Kiev universitetini tibbiyot fakul'tetini tamomlagan, so'ngra Chita harbiy gospitalida jarroh bo'lib ishlagan.1916 yil Peterburgda dis-

sertasiya himoya kilib tibbiyot doktori unvonini olgan. Mart 1917 yil u Toshkent shahar shifoxonasi bosh shifokori bo'lgan. Kuzda 1934 yil "Yiringli jarrohlik haqida ocherk" monografiyasini nashr qildi. Professor Voyno-Yaseneskiy Toshkent shoshilinch yordam instituti bosh jarrohxonasini boshqardi.

Kompansev Nikolay Nikolaevich (1893-1985)- professor, farmakolog. 1954 yildan boshlab O'zSSRda xizmat ko'rsatgan ilmiy xodim va shifokor. 1917 yilda Peterburg universitetida fizika-matematika fakul'tetini, 1924 yil esa O'rta Osiyo universitetining tibbiyot fakul'tetini tamomlagan. ToshDavTI assistent, dosent, keyinchalik farmakologiya kafedراسi mudiri lavozimlarida ishladi (1933-1969 yillar). Kompansev 1937 – 1938 yillarda sanitariya-gigiena fakul'tetida dekan, 1938-39 yillarda ToshDavTI prorektori va 1950-1961 yillarda 12ta kandidat 1ta fan doktori tayyorlagan. "Lenin" va "Qizil bayroq ordeni" ordeni, 2ta medali "Ulug' Vatan urushida 1941-1945 yillarda ko'rsatgan jasorati uchun» bilan taqdirlangan.

Shoroxova Antonina Alekseevna (1871-1979) professor, Toshkentda birinchi vrach akusher-ginekolog. O'zbekiston SSRda xizmat ko'rsatgan fan arbobi. "Lenin" va "Trudovogo Krasnogo Znameni" ordeni bilan taqdirlangan. Toshkentda vafot etgan.

Voxidov Vosit Voxidovich- (1917

— 1994) Toshkent tibbiyot institutini tugatdi. 1950 yilda “Yiringli kasalliklarda oshqozon osti bezining funksiyasi” mavzusida kandidat dissertasiya ishini yoqladi. 1962 yilda doktorlik dissertasiyasini “Plevral va pulmonar qon aylanishlarida tomirlarning ahamiyati” mavzusida yoqladi. O‘zbekistonda ixtisoslashtirilgan jarrohlik maktabining asoschisi,

*Voxidov Vosit Voxidovich
(1917 — 1994)*

akademik. Jarrohlik yo‘nalishining deyarli barcha sohalariga bag‘ishlangan 180dan ortiq ilmiy ishlarning muallifi, 60 nafar fan nomzodlari va 15 nafar fan doktorlarini tayyorlagan. 1973 yilda sobiq Ittifoq Sog‘liqni saqlash vazirligining buyrug‘iga binoan V.V.Vohidov boshchiligida Jarrohlik ilmiy-tadqiqot instituti tashkil etilib, umrining oxirigacha mazkur institutning direktori lavozimida faoliyat yuritdi. Ushbu jarrohlik instituti O‘zbekistondagi ilmiy-amaliy markaz uning nomi bilan ataladi.

Pashkovskiy Efim Vladimirovich- (1925-1984) pediater, ToshDavTI professori, “Bolaning 1 yoshidagi tarbiyasida ona uchun eslatma” va “Bolaning erta yoshida neyrotoksikoz” kitoblari muallifi. Ko‘p yillar davomida, 1960 yildan 1980 yil-largacha Markaziy Osiyo temir yo‘llari tibbiyot muassasalari uchun etakchi maslahatchi bo‘lgan.

Magrupov Asadulla Ikramovich (1910-1965) tibbiyot fanlari doktori, professor, xizmat ko‘rsatgan fan arbobi va shifokor. 1935 yil O‘rta Osiyo tibbiyot institutini tamomlagan. Olim tomonidan birinchi bo‘lib joylangan ensefaliti, poliomielit, ensefalitli alimentar toksikozlarning (trixodesmotoksikoz) patologik anatomiyasi o‘rganib chiqilgan. 1950-1958 yillari Samarqand davlat tibbiyot instituti patologik anatomiya kafedrasi mudiri, 1954-1958 yil davolash fakul’teti dekani, 1958-1965 yillari ToshDavTI patologik

anatomy kafedrasini mudiri, bir vaqtning o'zida 1959-1960 yillari ilmiy ishlar bo'yicha prorektor, 1962 - 1964 yillari davolash fakul'tetining dekani. O'zbekiston respublikasi patologoanatomlari ilmiy jamiyatining asoschisi va birinchi raisidir. 100 yaqin ilmiy maqolalar muallifi, Shu jumladan 4 ta monografiya va o'zbek tilida amaliy mashg'ulotlar uchun original darsliklar yaratdi.

Sattar Nozimovich Bobojonov (1915-1972) – tibbiyot fanlari doktori, professor O'zbekistonda gigiena fanining asoschilaridan biri. 1939 yilda ToshDavTI tamomlagan. Talabalik yillarida u faoliyatini pedagogik faoliyat bilan birgalikda olib borib, Toshkent pedagogika institutida maktab gigienasi bo'yicha ma'ruzalar o'qiydi. Tibbiyot institutini tamomlagandan so'ng, 1939 yilda aspiranturaga o'qishga kiradi va 1942 yilda uni muvaffaqiyatli yakunlaydi, Shu yilning o'zida nomzodlik ishini himoya qiladi. 1947 -1972 yilgacha Umumiy gigiena kafedrasini mudiri bo'lib, ushbu kafedrani umrining oxirigacha boshqaradi. Markaziy va mahalliy matbuotda 100 dan ortiq ilmiy ishlari, Shu jumladan 3 ta monografiya va bir nechta broShuralar nashr etdi.

Bashir Xikmatullaevich Magzumov 1917 yil Toshkent shahrida tug'ilgan. 1941 yil ToshDavTI tamomlagan. Sirdaryo viloyatida qishloq shifoxonasida bosh shifokor bo'lib ishlagan, Toshkentdagi Silga qarshi dispanserda bosh shifokor, Toshkent Vaksina va zardoblar Institutda, sanitariya, gigiena va kasb kasalliklari institutida direktor bo'lgan. 1962 – 1966 yillarda

O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vaziri B.X. Magzumov 26 nafar fan nomzodi va 5 nafar fan doktori tayyorlagan. 120 dan ortiq ilmiy maqolalar muallifi. O'zbekiston SSRda xizmat ko'rsatgan olim, 3 karra «Faxriy yorliq»

bilan taqdirlangan. Bashir Xikmatullaevich Magzumov Toshkentda 1999 yil 15 oktyabrda vafot etdi.

Oripov O'ktam Oripovich (1927-2001) xizmat ko'rsatgan ilmiy xodim, O'zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi, Beruniy davlat mukofoti sohibi Budapesht universiteti doktori. 1948 yil Samarqand davlat tibbiyot institutini tamomlagan. 1964-1971 yillarda Sog'liqni saqlash vazirining birinchi o'rinbosari, 1971-1984 yillarda Toshkent Davlat Tibbiyoti instituti rektori, 460 ta ilmiy ishlar muallifi. Oripov O'ktam Oripovich 2001 yilning 14 dekabrda vafot etgan.

Kapkaev Radik Abdullaevich (1928-2012) ToshDavTI tamomlagan (1953). Uning barcha faoliyati teri - tanosil kafedrasida bilan bog'liq, klinik ordinaturani, aspiranturani, tugatgan, assistent va dosent bo'lib ishlagan. 1970 yil R.A.Kapkaev doktorlik dissertatsiyasini "Ekzema va allergik dermatit bilan kasallangan bemorlarni klinikasi, immunologiyasi, patomorfologiyasi va davolash" mavzusida himoya qilgan, 1973 yilda kafedra professori bo'ldi, keyin 1976 yil kafedra mudiri qilib tayinlangan. R.A. Kapkaev tomonidan 150 dan ortiq dermatologiya va venerologiya masalalari bo'yicha ilmiy ishlar nashr qilingan, jumladan 4 monografiya, 6 uslubiy tavsiyanoma, 2ta ixtiroga mualliflik guvohnomasi va ilmiy broshyuralar. U Bolgariya, Vengriya, Yugoslaviyada dermato-venerologlarning ilmiy kongresslarida ilmiy ishlari bilan qatnashgan. 1979 yil xizmat ko'rsatgan fan arbobi, Sog'liqni saqlash a'lochisi unvoniga va O'zbekiston respublikasi yuqori kengashining faxriy yorlig'i bilan taqdirlangan.

6.4. O‘zbekistonda oliy tibbiy ta’lim tizimining rivojlanishi

Zamonaviy O‘zbekiston hududida o‘rta asrlarda ham tabiblarni (oliy ma’lumotli tabiblarni) tayyorlaydigan o‘quv muassasalari bo‘lgan. Bundan tashqari, madrasalarda ham tibbiyotni o‘qitishgan. Bu o‘rta asrlardagi ko‘pgina sharq universitetlari majburiy dasturiga kirgan. Shuning uchun, kim o‘rta asrlar universitetini tugatgan bo‘lsa, tibbiyot sohasida bilimga ega bo‘lgan. Bundan tashqari, tibbiy kasbni agar hohishi, qiziqishi bo‘lsa etarli malakaga va muvaffaqiyatga ega bo‘lgan tabiblariga shogird bo‘lish tartibida ham egallasa bo‘lgan. Ammo, O‘rta Osiyoda bir necha asrlar davomida tibbiyot sohasida bilim va amaliyotdan dars berish darajasi o‘rta asrlar darajasida qoldi va Ovropani va yangi Rossiya mamlakatlaridan ancha orqada qoldi. XIX asr oxiri, XX asr boshlarida Turkiston hududida insonlar muhtojligini qondira oladigan va davolash-profilaktik va epidemiyaga qarshi yordam ko‘rsata oladigan vrachlar va tibbiy ta’lim tizimi umuman bo‘lmagan. Turkiston Avtonom Respublikasi, keyinchalik O‘zbekiston Respublikasiga Evropa ilmiy tibbiyoti asoslarini biladigan mahalliy aholidan vrachlar tayyorlash va o‘qitish tizimini kiritish hayotdek zarur edi.

1919 yil Toshkentda Turkiston Davlat universiteti tashkil etildi va uning qoshida 2 iyulda tibbiyot fakul’tetini tuzishga qaror qilindi. Tibbiyot fakul’teti dekani etib professor P.P.Sitkovskiy, dekan muovini etib - professor K.G.Xрущев tayinlandi. Ular ishni Moskva va Peterburgdan o‘qituvchi kadrlarni jalb qilish, jihozlar, o‘quv qo‘llanmalar va adabiyotlarni to‘plashdan boshlashdi. Bulardan tashqari ushbu jarayonda professorlar A.N Kryukov, Bernadskiy, I.V. Davыdovskiy va boshqalar faol ishtirok etishdi. Bir vaqtda Toshkent shahrida tashabbuskor vrachlar P.F.Borovskiy, G.N. Broverman, L.V. O‘sha nin, V.F. Voyno – Yaseneskiy, A.D. Grekov, V.P. Dobrov, M.I. Slonim

va boshqalar ishtirokida sobiq “Buff” restorani binosida og‘ir sharoit fuqarolar urushi va kambag‘allikka qaramasdan dastlabki tibbiy maktab ochildi. 1919 yil avgustidan boshlab 150 o‘quvchidan iborat 1- kurs asosiy guruh universitet dasturi bo‘yicha muvaffaqiyatli Shug‘ullana boshladi. 1920 yil fevralida Moskvadan professor P.P.Sitkovskiy boshchiligida jihozlar va o‘qituvchilar bilan birinchi eshelon yo‘lga chiqdi va Shu yilning aprelida Toshkentga keldi. TDU to‘g‘risidagi dekret 1920 yil 7 sentyabrda Toshkentda qabul qilindi. Bu o‘ziga xos turli xil o‘quv muassasalarini birlashtiruvchi o‘quv-ilmiy kompleksi edi. Universitet tarkibida birinchi bo‘lib matematika, tabiiy-agronomiya, injener-texnik, tarix-filologiya va tibbiy fakul’tetlar ochildi.

1920 yilda Toshkentda silga qarshi dastlabki dispanser ish boshladi. 5 may 1920 yil №837 hukumat buyrug‘iga muvofiq sobiq kadet korpusida Poltoraskiy nomidagi 500 o‘rinli katta kasalxona barcha jihozlari bilan TDU tibbiy fakul’tetiga berilgan. Klinikalar 1921 yildan 1926 yilgacha bo‘lgan davrda qayta qurildi va o‘quv bazasiga moslashtirildi, 1922 yilgacha fakul’tetning xomashyo texnik bazasi bir muncha mustahkamlandi, buning uchun Turkiston respublikasi hukumati tomonidan 65000 so‘m oltin jihozlar va adabiyotlar sotib olish uchun ajratildi. Moskvadan tibbiyot fakul’tetiga kelgan professor-o‘qituvchilar tarkibida taniqli olimlar: P.P. Sitkovskiy (1222-1322) fakultativ jarrohlik klinikasini va kafedrasini boshqargan; G.K.Xруцев – birinchi akusherlik va ginekologiya kafedrasini boshqargan; A.N. Kryukov (1878-1952) fakultativ terapiya kafedrasini tashkil qilgan; N.S.Pereshivkin (1873-1932) umumiy jarrohlik va urologiya kafedrasini boshqargan; P.F.Borovskiy (1862-1932) gospital jarrohlik klinikasini va kafedrasini boshqargan; M.I.Slonim (1875-1945) gospital terapiya kafedrasini mudiri etib tayinlangan. Normal anatomiya kafedrasini tashkil etgan va bir vaqtda

boshqargan P.P.Rojdestvenskiy (1878-1922); M.A.Zaxarchenko (1879-1953) – asab kasalliklari kafedrasini boshqargan; Yu.V.Kannabix (1872-1921) psixiatriya kafedrasini mudiri; V.F.Voyno-Yaseneskiy (1877-1961) topografik anatomiya va operativ jarrohlik kafedrasini mudiri etib tayinlangan; N.N. Klodniskiy (1865-1929) yuqumli kasalliklar klinikasi va kafedrasini; V.B.Vasil’evskiy – umumiy patologiya kafedrasini; A.A.Yudin – fiziologiya kafedrasini, I.I.Markelov – farmakologiya kafedrasini; A.N.Ustinov – bolalar kasalliklari kafedrasini boshqarganlar.

Tibbiyot fakul’tetida M.S.Astrov (fakultativ jarrohlik), M.M.Nevyadomskiy (fakultativ terapiya), G.S.Bom (akusherlik va ginekologiya), S.E.Simmerman va I.P.Rojdestvenskaya (anatomiya), O.B.Lepeshinskaya (gistologiya), S.A.Molchanov (rentgenologiya). G.I.II’in (operativ jarrohlik), D.A.Vvedenskiy (patologik anatomiya) S.N.Naumov (organik kimyo), M.I. Prozin (noorganik kimyo) va boshqalar assistent va o’qituvchi bo’lib ishlaganlar. Ularning ko’pchiligi keyinchalik professor va kafedra mudiri bo’lganlar. Tibbiyot fakul’tetida dars berish uchun Turkistonning turli xil davolash muassasalarida ishlovchi vrachlar ham jalb qilingan.

Turkiston universitetining tibbiyot fakul’teti O’rta Osiyoning barcha respublikalari uchun vrachlar tayyorlagan. Bir necha talabalar Toshkentga Rossiyaning boshqa shaharlardan ko’chib kelganlar. Astraxan, Samara va Tomsk universitetlaridan bir qancha talabalar Toshkentga kelgan va Turkiston universitetiga o’qishga kirgan. Mahalliy aholidan vrachlar tayyorlash katta qiyinchiliklarni keltirib chiqargan, chunki mashg’ulotlar rus tilida olib borilar edi. Bundan tashqari, o’rta ma’lumoti yo’qligi sababli ko’pchilik talabalar oliy o’quv muassasasida o’qiy olmasdilar. Shuning uchun mahalliy yoshlar uchun o’rta o’quv muassasasi tipidagi maxsus ishchi fakul’tet, bilim yurtlari tashkil etildi. 1920 yili universitetda tayyorlov kursi ochildi

va 50 kishi qabul qilindi. 1921 yilda kursni tugatgandan keyin universitetga 12 kishi kirdi.

Shunday qilib, 1921 yili Turkiston universiteti tibbiyot fakul'tetini birinchi 20 ta vrach bitirdi. 1922 yilda ularning soni 27 kishini, 1923 yilda 27 kishini, 1924 yilda 41 kishini tashkil qildi. Ja'mi 1924 yilgacha 131 ta vrach tayyorlangan. 1923-1924 o'quv yillarida tibbiy fakul'tetning birinchi o'zbek talabalari Akbar Asqarov, Yunusjon Axmedjonov, Xabib Inoyatov, Mirkomil Mirsagatov, Mirnosir Ismailov, Tursunxodja Nadjimiddinov, Kurban Usmanov, Sharif Raximov, Zulfiya Umidova i Akkogaz Dushanovalar edi. O'qishni tugatgandan keyin ularning ko'pchiligi fakul'tetda ishladilar va birinchi o'zbek tibbiy-olimlari bo'ldilar, bulardan: A.Asqarov, N.I.Ismailov va T.Nadjimiddinovlarni aytib o'tish mumkin. Gistologiya kafedrasida dosenti va kafedra mudiri K.Usmanov bo'ldi. Yu.Axmedjonov mikrobiolog mutaxassisligini tanladi. M.Mirsagatov venerologiya bilan Shug'ullandi va sog'liqni saqlash tashkilotchisi bo'ldi. Xabib Inoyatov va Sharif Raximov amaliy tibbiyot bilan Shug'ullandilar.

Turkistonda tibbiy fakul'tetning tashkil etilishi malakali vrach kadrlarni tayyorlashda katta ahamiyat kasb etdi va o'lkada tibbiy yordamni tashkil etishda muhim rol o'ynadi. O'zbekistonda tibbiy fakul'tetning klinik bazasida o'rinlar soni juda ko'p edi. Bu erda ixtisoslashtirilgan yordamning barcha turlari ko'rsatilar edi. Bu o'sha vaqtda yuqori malakali mutaxassislar ishlaydigan O'rta Osiyoda yagona tibbiy muassasa bo'lib hisoblanar edi.

Tibbiyot fakul'tetning mutaxassislari, nafaqat respublika aholisiga tibbiy yordam ko'rsatishgan balki, qo'shni Eron, Afg'oniston va Xitoyga ham tibbiy yordam ko'rsatgan. Ular ko'pincha maslahat va davolash yordami ko'rsatish uchun chekka viloyat va tumanlarga chiqishgan. Tibbiyot fakul'teti professor va o'qituvchilari, kafedra va klinikada pedagogik va

davolash ishlaridan tashqari ilmiy faoliyat bilan ham Shug‘ullanishgan va aynan ular tomonidan birinchi marta Turkistonga harakterli kasalliklar bayon qilingan. Pellagrani 1920 yilda A.Smironov aniqlagan va yozgan, A.N. Kryukov – terapiya klinikasi professori 1921 yilda spru kasalligiga tasnif berib o‘tgan bo‘lsa, uning o‘zi 1922 yilda B.A. Smironov bilan birgalikda – brusellyozga ta’rif bergan, 1924 y. I.A.Kasirskiy bilan birgalikda bezgakni batafsil o‘rgangan [21,44]. Professor P.F.Borovskiy leshmanioz (pendinskaya yazva) sababini aniqlagan, O.N. Pavlova kala - azarva gijja invaziyasini aniqlagan. Ushbu ishlar bilan O‘zbekistonda va O‘rta Osiyoning boshqa joylaridagi o‘lka patologiyasini ilmiy o‘rganishga asos qo‘yilgan va keyinchalik o‘nlab boshqa institutlar va oliy o‘quv muassasalari ilmiy xodimlari tomonidan davom ettirilgan. 1924 yildan fakul’tet kafedralarida talabalarning ilmiy to‘garaklari tashkillashtirila boshlangan.

Tibbiyot fakul’teti xodimlari Turkiston vrachlarining Birinchi S‘ezdi ishida faol ishtirok etishdi (1922 y.). 1926 yildan 1930 yilchacha P.F. Borovskiy, N.I.Rogoza, G.P.Fedorov singari taniqli olimlar fakul’tet dekani bo‘lganlar. O‘quv va ilmiy bazalar kengaytirildi va mustahkamlandi, klinik bo‘limlar ta‘mirlandi, talabalarni qabul qilish oshdi.

1930 yilda tibbiyot fakul’tetini Universitet tarkibidan ajratish va mustaqil institutlar tuzish to‘g‘risida qaror qabul qilindi. 1930 yilda O‘zbekiston tarixida birinchi marta Samaqandda birinchi mustaqil tibbiyot instituti ochildi. 1931 yilda Toshkent tibbiyot fakul’teti O‘rta Osiyo davlat universitetidan ajralib, Sog‘liqni saqlash Xalq komissariatiga tegishli mustaqil O‘rta Osiyo tibbiyot instituti tashkil qilindi. Intitutning birinchi direktori qilib tibbiyot fakul’tetining ijtimoiy gigiena kafedrasini 1924 yildan 1930 yilgacha boshqarayotgan tibbiyot fanlari doktori, professor G.P.Fyodorov tayinlandi. 1931 yilning oxirida tibbiyot fakul’teti dekani bo‘lib ishlagan X.U.Umarov institut direk-

tori qilib tayinlandi. 1932 yilning 1 yanvariga kelib institutda 177ta o'qituvchilar, Shulardan professorlar 25 ta, dosentlar 26 ta, assistentlar 104 ta, 1049 ta talabalar o'qigan, bulardan 316 tasi O'zbekiston xalqi vakillilarini tashkil qilgan. Institut tarkibida 4 ta fakul'tet tashkil qilingan. 1932 yil institut rektori qilib B.Sattarov tayinlangan, 1936 yilgacha Shu lavozimda ishlagan. 1935 yil O'rta Osiyo tibbiyot instituti Toshkent Davlat Tibbiyot instituti deb nomlangan (ToshDavTI). Uning tarkibida quyidagi fakul'tetlar tashkil etilgan: davolash - profilaktik, sanitar-profilaktik (keyinchalik sanitar – gigienik), onalik va bolalikni muhofazalash (keyinchalik pediatriya) va stomatologiya, keyinchalik stomatologiya davolash fakul'teti tarkibida kurs qilingan. 1936 yildan 1937 yilgacha ToshDavTI rektori lavozimida E.Yu.Shurpe, V.D.Shtiben, U.Nedritlar ishlaganlar. 1937 yil institutda 1400 kishi o'qigan. Oliy muassasada kadrlar sonining ortishi asosan O'zbekiston xalqining hayoti va yashash sharoiti bilan tanish bo'lgan o'zining bitiruvchilari hisobiga ortgan, masalan, professorlar A.A.Akovbyan (dermatovenerologiya); A.A.Askarov, E.I.Ataxanov, G.A.Bussel, N.I.Ismailov, G.F.Mankus, A.S.Melik-Karamyan, M.F.Mirochnik, O.N.Pavlov, Z.I.Umidov (terapiya); G.L.Vaynshteyn (akusherlik va ginekologiya); L.D.Vasilenko va S.M.Masumov (jarrohlik); B.A.Stekolnikov (operativ jarrohiya); R.S.Gershenovich va K.G.Titov (pediatriya); I.A.Kassirskogo va T.X.Najmitdinov (tropik kasalliklar); N.N. Kompansev (farmakologiya); S.M.Milenkov (gistologiya), L.I.Reyxshteyn (ortopediya) S.I.Shumskiy (otolaringologiya), A.Yu.Yunusov (normal fiziologiya), A.I.Magrupov (patologik anatomiya), Sh.I.Abramov (rentgenoanatomiya) va boshqalar.

O'sha yillarda boshqa oliygohlardan kelganlar hisobiga yangi pedagogik kadrlar ko'paydi: F.N.Tavildarov, R.A.Chertok, S.G.Xaskin, A.A. Kogan – akusherlik va ginekologiya, S.G.Borjim – otolaringologiya, I.V.Markovin – sud biokimy-

osi, A.I.Kartamishev - dermato venerologiya, S.V.Kofman - ortopediya, V.P.Petrov – tropik kasalliklar, S.M.Subbotin va A.Ya.Karasev - ijtimoiy gigiena, M.A.Petrova – ovqatlanish gigienasi, L.Ya.Shargorodskiy – asab kasalliklari, F.F.Deten-gof – psixiatriya, M.N.Xanin - patologik fiziologiya va bosh-qalar.

Institut xodimlari tomonidan traxomani davolash va tashxis-lash usullarini mukammallashtirish borasida katta ilmiy tad-qiqot ishlar o‘tkazildi (Feldman P.B. va Pervuxin F.S.1938 y.), yarali kolitlar (prof. Kassirskiy I.A., Burova L.F., Cha-purskaya-Bojenova N.A., Askarov A.A., Najmitdinov T.X., Rasulev I.A., Avanesov G.A., 1934), leyshmanioz (prof. Kassir-skiy I.A., Terexov G.N., Petrov V.P. 1939). 1932 yili professor Kassirskiy tomonidan suyak ko‘migini punksiya usuli taklif qilindi, punksiya ignasi hozirgi vaqtgacha keng qo‘llanilmo-qda.

1938 yil M.U.Mirsagatov institut rektori bo‘ldi. O‘sha vaqtda ajratilgan katta miqdordagi mablag‘lar institut klinik bazasini kengaytirish va rekontruksiya qilish uchun sarflangan. Eksperimental korpus, infeksiyon, onkologik, protez-ortopedik klinikalar, teri-tanosil, otorinolaringologik, sil, ortopedik, asab kasalliklari klinikalari va rentgenoradiologiya kafedrası qayta qurilgan. Talabalar uchun va professor-o‘qituvchilar yangi turar joylar, oshxona, klub, direksiya uchun korpus va bosh-qalar qurildi. Yangi qurilish hisobiga institut maydoni ikki baravar kengaydi. 1940 y institut rektori B.I. Berliner bo‘ldi, 1941 yilda R.I. Po‘latov tayinlandi.

Ikkinchi Jahon urushi yillarida institut hududida evakogospital joylashtirildi va yana o‘nlab boshqa muassasalar, o‘quv auditoriyalari etishmas edi, laboratoriya va kafedra uchun o‘quv jarayonini tashkillashtirish muammosi kelib chiqdi. Bun-dan tashqari ko‘pgina professor va o‘qituvchilar frontga ket-gan edilar (D.A.Vvedenskiy, L.D.Vasilenko, A.M.Geller, B.A.

Stekolnikov va boshq.). Hatto butun mamlakat uchun Shunday qiyin davrda ham institutda mashg'ulotlar va ilmiy izlanishlar to'xtamadi. Masalan, professorlar N.I.Xodukin, A.L.Kasenovich, A.I.Magrupov, G.N.Terexovlar bilan birgalikda gemorragik isitma va joylangar ensefaliti o'rganildi. Urush yillaridagi qiyinchiliklarga qaramasdan institutda 2122 ta vrachlar tayyorlangan. ToshDavTI bitiruvchilaridan (1630 kishi) frontga ketishgan, ular orasida M.A. Ashrapova, M.J.Muharramova, S.A Fayziev, K.A Axmedov, M. Akmalov, U. Umarova, V.S.Karpuxina, L. I.Vaskovskaya, L. E. Strugaskaya, S.A.Dalimov, F.F. Amirov, D.N Maksumov, N.A. Kambulin va boshqalar bor edi.

ToshDavTI Ikkinchi Jahon urushida halok bo'lgan bitiruvchilari: A.A. Ayrapetova, R.L.Aminova, A.Yu.Gulkorova, G.D.Muxtanova, V.M.Majitova, R.S.Oripova, N.G.Raichenko, 3.S.Rjevskaya, U.Z.Umarova, U.Xikmatxujaeva va boshqalar xotirasi uchun institutning eski hududi markazida qizil granitdan yodgorlik o'rnatilgan. 9 May – Xotira kuni ushbu joyda bayram tadbirlari o'tkaziladi va gullar qo'yiladi.

1944 yil Ya.K.Muminov institut rektori etib tayinlanadi. Urush yillarida institutning o'quv bazasi ancha talofat ko'rdi: kafedra va klinika binolari kapital ta'mirlashni talab qilar edi, urushgacha olingan jihozlar eskirgan edi. O'sha davrda kiritilgan 6 yillik o'qitish jarayoni institut xodimlaridan ancha mehnatni va yangi o'quv dasturlari tuzishni talab qilar edi. 1945 yil institutni X.Z.Zoxidov boshqargan, va uning bevosita ishtirokida 1945 yilning ikkinchi yarmidan institut maxsus jihozlar, yumshoq va qattiq inventarlar bilan ta'minlandi, kanalizasiya, isitish va vodoprovod tizimi tuzatildi, klinika va kafedralar ta'mirlandi.

Urushdan keyingi 1945 – 1946 o'quv yili bir vaqtda 3 ta fakul'tetda, 5 ta kursda boshlandi. Birinchi kursga 600 ta talaba qabul qilingan, hammasi bo'lib 2752 kishini tashkil etar edi. O'sha yili talabalar ilmiy jamiyati ishi tiklandi.

Institutda o'qitish o'zbek va rus tillarda olib borilar edi. 1947 yili institut rektori etib Ya.X.Turaqulov tayinlangan. 1950 yil ToshDavTI rektori qilib A.G.G'ulomov tayinlangan va 15 yil rahbarlik qilgan. 1953 yili talabalar kontingenti institutda 3158 kishi tashkil etardi. Shulardan 1945 yil mahalliy talabalar soni 404 tani tashkil etgan bo'lsa, 1953 yilda 1693 tani tashkil etdi. 1954 yilda Respublikaga yuqori malakali stomatolog mutaxassislar zarurligi uchun, mustaqil stomatologiya fakul'teti tiklandi.

60-yillarning institutda ishlaydigan professor-o'qituvchilar tarkibida 57 ta tibbiyot fanlari doktori, 18 ta respublikada xizmat ko'rsatgan fan arboblari, 13 ta xizmat ko'rsatgan vrachlar, 2 ta O'zbekiston FA a'zosi (A.A.Askarov va N.I.Ismailov), 2 ta sobiq Ittifoq Tibbiyot Fanlari Akademiyasi a'zosi (3.I.Umidova va E.I. Ataxanov). 57 ta professordan — 22 tasi o'zbeklardan bo'lgan. O'sha yillarda xalqaro jamiyatda (oliy o'quv yurtlari) OO'YU avtoriteti oshganligi sababli, 1962 yildan institutda Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlaridan ham talabalar kelib o'qiy boshlashdi. O'sha vaqtda institutning moddiy-texnik bazasi ancha kengaydi, eksperimental korpus, biologik kimyo, fiziko kolloid kimyo, farmakologiya, normal va patologik fiziologiya kafedralari, ma'ruza zallari to'liq rekonstruksiya qilindi. 1965 yil sentyabrda akademik K.A. Zufarov institut rektori qilib tayinlanadi va klinik bazalarni fakul'tetlar prinsipi bo'yicha qo'llash taklif qilinadi. Barcha kafedralar yangi o'quv jihozlari va apparatlar, jadvallar, mulyajlar, kinofilmlar, diafilmlar, o'quv – uslubiy adabiyotlar bilan ta'minlanadi, dastur bo'yicha o'qitish elementlari kiritiladi. O'sha davrda yangi zamonaviy morfologik korpus binosi, rektorat yangi binosi, markaziy ilmiy-tadqiqot va muammoli biofizik laboratoriya ochildi va ishga tushirildi. 1968 yildan vrachlarni subordinatura tizimi, 1969 yildan – internatura tizimi, kadrlarni stajirovkadan keyin ishga olish kiritildi.

60-yillarda OO'YU xodimlarining ilmiy tadqiqot ishlari fiziologiya va yurak qon tomir tizimi, ovqat xazm qilish tizimi,

O'zbekistondagi asosiy yuqumli kasalliklar, ayollar va bolalar salomatligini muxofazalash, aholi gigienasi, ko'krak jarrohligi, anesteziologiya va neyrojarrohlik muammolarini echishga qaratilgan. Gastroenterologiya muammolari bo'yicha ko'pgina tadqiqotlar o'tkazilgan. Birinchi marta bu tadqiqotlar kompleks fiziologlar ishtirokida o'tkazilgan (professor A.S.Sodiqov), anatomlar (professorlar R.I. Xudayberdiev, F.F.Amirov, S.A.Dalimov, X.Z. Zaxidov), immunolog (professor A.I.Nikolaev), klinisistlar (professorlar A.A.Askarov, N.I.Ismailov, M.S. Tursunxodjaeva, K.B.Вахадыров, A.X.Xodjaev, M.P.Postolov, L.D.Vasilenko, M.A.Ashrapova, S.M.Agzamxodjaev).

1971 yil ToshDavTI rektori Respublika FA a'zosi professor U.A. Aripov tayinlandi, 1984 yilgacha Shu lavozimda ishladi. Ushbu yillarda barcha fakul'tetlarga talabalarni qabul qilish ancha kengaytirilgan edi (davolash, pediatriya, sanitar-gigienik va stomatologik fakul'tetlar) va 1972 – 1973 o'quv yilida institutda o'n mingdan ortiq talaba o'qigan. Bu Respublikada sog'liqni saqlash kuchini ekstensiv oshirish siyosati bilan bog'liq edi.

1972 yildan shaharning Sobir Raximov tumanidan yangi institut kompleksi qurila boshladi va bu ikkinchi ToshDavTI bazasi bo'ldi. Shu erdan xodimlar uchun turar joylar va talabalar uchun talabalar uyi qurildi. 1975 yil ToshDavTI tarkibida ikkinchi davolash fakul'teti ochildi, birinchi kursga 1500 ta talaba qabul qilindi. 80 yillarning oxiriga kelib chet ellik talabalar soni 170 tani tashkil qilardi, bu 1961 yildagidan etti marta ko'p edi. 80-yillarning oxirida ToshDavTI professor – o'qituvchilar soni 1042 ta xodimdan iborat, Shulardan oltita akademik O'zbekiston Fanlar Akademiyasi va sobiq Ittifoq tibbiyot fanlar akademiyasi a'zolari (U.A.Aripov, V.V.Voxidov, K.A. Zufarov, R.A. Kasenovich, D.N.Maxsumov, A.A.Abidov). 24 ta respublika fan arboblari, 8 ta xizmat ko'rsatgan vrachlar, 90 ta tibbiyot fanlari doktori, professorlar, 207 ta fan nomzodi, dosentlar faoliyat olib borganlar. Institut 3200 o'rinli klinikalarga ega

edi. Bulardan tashqari respublika shahar shifoxonalari bazasida umumiy 7 ming o‘rin fondiga ega tug‘ruqxonalar va dispanserlar bo‘lgan. Ba’zi kafedralar ixtisoslashtirilgan ilmiy tadqiqot institutlari bilan birlashtirilgan: gospital jarrohlik kafedrası - *so-biq Ittifoq TFA Jarrohlik ilmiy markazining Toshkent filiali bilan, onkologiya kafedrası rentgenologiya instituti bilan, radiologiya va onkologiya; gospital terapiya kafedrası - kardiologiya instituti bilan; kommunal gigiena kafedrası - sanitariya, gigiena va kasb kasalliklar instituti bilan; ortopediya va travmatologiya kafedrası - O‘zR SSV ortopediya va travmatologiya instituti bilan* 1984 y ToshDavTI rektori qilib professor O.S. Maxmudov, 1987 yil esa demokratik saylovlar asosida professor N.X. Shomirzaev rektor etib saylangan.

80 - va 90 - yillar davrida institutning xalqaro aloqalari ancha kengaydi. 3.Zemmelveysa nomidagi Budapesht (Vengriya) tibbiyot universiteti, Leypsig tibbiyot universiteti (Germaniya), Plovdiv tibbiyot instituti (Bolgariya), Gdansk tibbiyot akademiyasi (Pol’sha) kabi tibbiy ta’lim muassasalari bilan shartnomalar tuzildi. Xalqaro aloqalari bo‘yicha prorektor lavozimi kiritildi. Bu lavozimda professor U.K.Vaxabova, keyinchalik professor X.Ya. Karimov va t.f.d.A.I.Xodjaev ishlaganlar. Xodimlar sonining va minglab talabalar otryadi, Toshkent shahrining davolash muassasalarida joylashgan o‘quv va ilmiy bazalarning oshishi boshqarish jarayonini rekonstruksiya qilishni talab qildi, va 1990 yil respublika hukumati ToshDavTI ajratish hamda birinchi va ikkinchi institut qilish to‘g‘risida qaror qabul qildi [21,43].

Bo‘lingandan keyin Birinchi Toshkent Tibbiyot instituti rektori qilib, ilgari pediatriya ITI tida ishlagan va boshqargan professor T.A.Daminov tayinlandi. Ularning rahbarligida ikkita fakul’tet davolash va stomatologiya fakul’teti faoliyat olib bordi. Ikkinchi Toshkent Tibbiyot instituti rektori qilib taniqli olim, tibbiyot fanlari doktori, patologik fiziologiya kafedrası

professori X.Ya. Karimov tayinlandi. Institut tarkibiga ikkita davolash va sanitar-gigiena fakul'tetlari kiritildi.

1991 yil O'zbekiston xalqi hayotida tarixiy voqea 31 avgustda davlat mustaqilligi haqida deklarasiya qabul qilindi. O'zbekistonning siyosiy va ijtimoiy hayotida chuqur o'zgarishlar boshlandi. Yosh mustaqil respublikada sog'liqni saqlashning yangi milliy modelini yaratishda birinchi qadamlar tashlandi. Sog'liqni saqlashda ekstensiv rivojlanish usulidan, aholiga tibbiy yordamning sifatini oshirish va intensivikasiyalashga asoslangan intensiv rivojlanishga o'tildi. Har ikkita institut ham Markaziy Osiyoda etakchi ilmiy va o'quv markaziga aylandi. Shu davrlarda Prezident I.A.Karimov tashabbusi bilan "Ta'lim to'g'risida", "Fuqarolar salomatligini muxofaza qilish" va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" to'g'risida qonun qabul qilindi hamda o'rta va oliy tibbiy ta'lim tizimida o'zgarishlar olib borildi. Aynan o'sha vaqtdan boshlab o'qitish sifatini yaxshilash uchun guruhlarda talabalar soni qisqartirildi. Birinchi kursga talabalarni qabul qilish va abituriyentlar tayyorlashga ham yuqori talablar qo'yildi. Talabalarning bir qismi, klinik ordinatorlar va aspirantlar shartnoma asosida o'qiy boshlashdi. Talabalar bilimini baholashning reyting tizimi kiritildi, amaliy darslarda va mashg'ulotlarda yangi o'quv texnologiyalari, elektron darsliklar ma'ruza va o'quv qo'llanmalar, diskussiyalar, interfaol o'qitish usullari va boshqa ko'pgina usullar kiritildi va keng qo'llanilmoqda. Institut tarkibida zamonaviy komp'yuterlar bilan jihozlagan test markazi ochildi.

Respublika sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish va uni takomillashtirish tadbirlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'ni etkazib berish maqsadida Vazirlar Mahkamasini 1997 yil 2 dekabrda "Davolash profilaktika muassasalarini mablag' bilan ta'minlash tizimini takomillashtirish to'g'risida" qaror qabul qildi. Qarorlar hukumat tomonidan ajratilgan mablag'dan tashqari turli xayriya jamiyatlari, chet

el investisiyalari va tijorat muassasalarining sarmoyalaridan foydalanish, unda davolash uchun sarflanadigan mablag'larning bir qismini bemorlarning o'z zimmalariga yuklash ham ko'zda tutilgan.

1998 yil 10 noyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish to'g'risidagi davlat dasturi" №UP – 2107 farmoni e'lon qilindi. Islohatning maqsadi - mamlakatda aholi salomatligini saqlash va yaxshilashni ta'minlovchi sog'liqni saqlash tizimini yaratish, hamda sog'lom avlodni tarbiyalash sharoitlarini yaratishdan iboratdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qo'yilgan vazifalarga muvofiq tibbiy kadrlar tayyorlash tizimi ham o'zgardi. Institut jamoasi oldiga talabalar faolligini oshirish, vrach mutaxassislar tayyorlash sifatini yaxshilash uchun, tashkiliy, o'quv, ilmiy va davolash ishlarni kelgusida mukammallashtirish asosiy vazifa qilib qo'yildi.

1998 yildan institut sog'liqni saqlashning birlamchi zvenosi muassasalarini yangi formasiyadagi yuqori malakali tibbiy kadrlar bilan ta'minlash uchun umumiy amaliyot shifokori tayyorlash tizimiga o'tkazildi. 1998 yilda tibbiy o'quv muassasalari uchun yuqori malakali o'qituvchilar tayyorlash uchun Birinchi ToshDavTI bazasida tibbiy-pedagogika fakul'teti ochildi, 1999 yilda esa oliy ma'lumotli hamshira tayyorlash fakul'teti ochildi.

"Ta'lim to'g'risidagi" qonunga muvofiq OO'YU uzluksiz ta'lim tamoyiliga asosan ikki pog'onali ta'lim: birinchi daraja oliy tibbiy ta'lim – bakalavr, ikkinchi daraja – 2-3 yil davomida magistraturada har bir mutaxassislik bo'yicha yuqori malakali kadrlar tayyorlash ko'zlangan. 2000 yilda yuqori malakali vrachlar tayyorlash uchun magistratura ochildi.

O'quv jarayoniga davlat tili o'zbek tilida o'qitish keng joriy etildi, Shuning uchun barcha fanlar bo'yicha dasturlar va o'quv – uslubiy qo'llanmalar, yangi darsliklar o'zbek til-

ida chop etildi. Shu yillarda institut kutubxonasi va o'quv zalari fondiga Kolorado shtati (AQSH) universiteti 15900 tom, Osiyo madaniyati va rivojlanish markazidan (Janubiy Koreya) 5500 tom taqdim etdi Shu hisobga birmuncha to'ldi. 1991-2005 yillar davomida institutning material-texnik bazasi ancha yaxshilandi: yangi zamonaviy apparatlar (yadro-magnitli rezonator, ultratovushli tashxis vositalari, laborator jihozlar) olindi. O'qituvchilarning va shifokorlarning malakasi oshdi.

Birinchi va Ikkinchi ToshDavTI davrlarida institut xodimlari tomonidan fundamental ilmiy tadqiqotlar davlat dasturi bo'yicha, ilmiy-texnik dastur va O'zbekiston Respublikasi ilm va fan bo'yicha Davlat qo'mitasi granti yo'nalishlarida ilmiy mavzular ishlab chiqilgan. Birinchi ToshDavTI O'zbekiston Respublikasi FA 7 ta akademigi (U.A.Aripov, T.A.Daminov, K.A.Zufarov, N.M.Majidov) va boshqa davlatlar FA (U.X.Alimov, A.D.Djuraev, I.M.Muhamedov), 90 dan ortiq professorlar-tibbiyot fanlar doktori, 200 dan ortiq dosentlar fan nomzodlari faoliyat yuritganlar. 1991 yildan 2001 gacha bo'lgan davrda institut xodimlari tomonidan 82 ta doktorlik va 316 ta nomzodlik dissertasiyalari himoya qilindi. Ikkinchi institutda o'quv jarayonini 300 dan ortiq oliy malakali mutaxassislar, fan doktorlari va fan nomzodlari olib borishdi, 85% dan ortiq pedagoglar ilmiy darajaga va unvonga ega edi. O'sha vaqtlarda institut xodimlari: M.I.Azimov, Sh.E.Ataxanov, A.G.Gadaev, A.S. Babadjanov, G.A. Ismailova, M.Sh.Karimov, M.X. Kattaxodjaeva, T.X. Qayumov, I.R. Mavlyanov, B.A Magrupov, S.N.Navruzov, F.N. Nazirov, F.G. Nazirov, I.N Nizametdinov, X.M.Xalimova, X.A.Xodjaeva, A.Yu.Yuldashhev, A.S. Yuldashxanova va boshqa yosh iqtidorli professor - o'qituvchilardan iborat edi.

Ikkita OO'YU ham ilmiy tadqiqot natijalarini o'quv jarayoniga kiritishga katta e'tibor qaratilgan. Shu maqsadda institutlarda muntazam ravishda jumladan, talabalar va chet ellik

vakillar ishtirokida ilmiy va ilmiy-amaliy konferensiyalar, seminar va simpoziumlar o'tkazilgan. Talabalarning ilmiy-amaliy faoliyatini oshirish uchun, har yili talabalar ilmiy konferensiyalari o'tkazilgan, TIJ ishtirokchilari tomonidan turli yo'nalishlar bo'yicha 300 gacha ilmiy ma'lumotlar eshitilgan.

Institutlarning xalqaro aloqalari kengaydi. Ikkita OO'YU olimlari Osiyo va Evropa xalqaro s'ezd va sipoziumlarda qatnashishdi, Avstriya, Germaniya, Italiya, Angliya, Yaponiya, Tursiyada forumlarda mustaqil O'zbekiston ilmini bir necha bor namoyon etishdi. 1998 yil Birinchi ToshDavTI xalqaro gumanitar tashkilot "NorvestMedicalTims" bilan hamkorlik to'g'risida shartnoma imzolandi, ularning yordamida amerikalik va O'zbekistonlik akusher - ginekologlar hamda pediatrlar bilan seminarlar o'tkazildi, amerikalik stomatologlarning kelishi tashkil etildi va yosh mutaxasislarga amaliy yordam ko'rsatildi. 1998 yil Djon Xopkins Universiteti (Baltimor, AQSH) bilan shartnoma imzolandi, o'qitish usullari bo'yicha «Jipauso» dasturi amalga oshirildi. Shu yili institut bilan Valensiya universiteti hamkorligi to'g'risida shartnoma imzolangan va Shunga muvofiq Birinchi institut xodimlari "Salomatlik psixologiya"si dasturi byicha o'qitildi. 1999 yil Debresena (Vengriya) Tibbiyot universiteti, Oftalmologiya Departamenti Gartneval kasalxonalar (Glazgo, Buyuk britaniya) va MerSino (Tursiya) universitetlari bilan yangi shartnomalar tuzildi. Ikkinchi ToshDavTI Illnoys shtati universiteti bilan Amerika xalqaro ittifoqining – sog'liqni saqlashni va ta'limni takomillashtirish dasturi bo'yicha bog'liq edi. Birinchi bo'lib O'zbekistonda Shu institut AQSH o'tkazilgan MDH va Sharqiy Ovropa mamlakatlari kasalxonalararo hamkorlikda ishtirok etuvchi 57 ta muassasa soniga kirgan: 70 ta institut xodimi Illnoys universitetida malaka oshirdi, 125 ta xodimlar hamkorlik uchun tashkil etilgan va sog'liqni saqlashning turli qirrlariga bag'ishlangan turli xil xalqaro seminar va konfe-

rensiyalarda ishtirok etishdi. Bir guruh olimlar: professorlar Sh.I.Karimov, X.Ya.Karimov, SH.N.Nazarov, N.S.Salaxova, O.A.Nazarov, Sh.N.Karimov N'yu-York fanlar akademiyasining haqiqiy a'zosi bo'lishdi. 1 va 2 –chi tibbiyot instituti erishgan yutuqlari chet el va mahalliy gazeta va jurnallarda doimiy chop etildi.

Mustaqillikka erishilgandan keyin talabalarning ma'naviy-ma'rifiy tarbiyasiga katta e'tibor qaratildi. 15 yil mobaynida Birinchi va Ikkinchi ToshDavTI faoliyat olib borishi davomida mamlakatning eng yaxshi OO'YU qatoridan o'rin olgan. Ammo, O'zbekiston Respublikasida sog'liqni saqlashni isloh qilish dasturiga muvofiq, moddiy-texnik bazani yaxshilash uchun, har tomonlama rivojlangan etuk, boshqaruv tizimini biladigan tibbiy kadrlarni tayyorlash muhim edi [21,44].

2005 yil O'zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoniga muvofiq Birinchi va Ikkinchi Toshkent davlat tibbiyot instituti bazasida Toshkent Tibbiyot Akademiyasi (TTA) tashkil qilindi. Akademiya rektori qilib O'zbekistno FA akademigi taniqli jarroh Sh.I.Karimov tayinlandi.

Hozirgi vaqtda TTA O'zbekiston hududida va MDH mamlakatlarida orasida etakchi oliy o'quv muassasasi hisoblanadi. Akademiya 4600 dan ortiq talaba, 46 ta yo'nalish bo'yicha 700 dan ortiq magistrlar ta'lim oladi.

O'quv muassasasi tarkibida quyidagi fakul'tetlar: davolash, *tibbiy-pedagogika*, *tibbiy-profilaktika*, *stomatologiya* va *oliy ma'lumotli hamshira faoliyat yuritadi* (2014-2015 o'quv yilidan *stomatologiya fakul'teti mustaqil ravishda Toshkent Davlat stomatologiya institutiga aylantirildi*). Yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash 58 ta kafedrada, amaliy ko'nikma-

larni o'zlashtirish markazida, OSKI markazida, 2 ta – o'quv laboratoriyasida, jamoat salomatligi maktabida, axborot-resurs markazida, 2 ta QVP ko'rgazmali o'qitish modulida va oliy malakali hamshira modulida amalga oshirilmoqda. Akademiyaning asosiy uchta yirik klinikasi, respublika ixtisoslashtirilgan ilmiy-amaliy markazlar, respublika va shahar kasalxonalari asosiy bazasi hisoblanadi.

TTAning moddiy-texnik va o'quv-uslubiy bazasi zamonaviy apparatura va topografik texnika jihozlari, kompyuter dasturlari, jahon standartlari darajasiga to'g'ri keladigan elektron darsliklar bilan ta'minlangan. O'quv jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar keng qo'llanilmoqda. Akademiyada internet resurslari bilan jihozlangan kutubxonava o'quv zalari mavjud. Akademiya kafedralarida 800 dan ortiq o'qituvchilar faoliyat olib borib, ularning orasida 2 ta akademik, 100 ga yaqin professorlar, 180 da ortiq dosentlar. 2005 yil TTA da 64 ta fan doktori va 388 ta fan nomzodi tayyorlangan. Akademiyada "Inson salomatligi va ekologiya va grant bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarni koordinatsiyasi va monitoringi bo'yicha" Muvofiqlashtiruvchi Kengash tashkil qilingan. Akademiyaning asosiy ilmiy-tadqiqot bo'limi markaziy ilmiy-tadqiqot laboratoriyasi hisoblanadi, u erda 25 tadan ortiq ilmiy loyihalar bajariladi. Akademiyada 7ta Ixtisoslashtirilgan Kengash faoliyat olib boradi.

Toshkent tibbiyot akademiyasi o'quv va ilmiy-tadqiqot ishlar bo'yicha bir qator etakchi MDH va xorijiy mamlakatlar oliy o'quv yurtlari bilan hamkorlik olib borib, ular qatoriga Gumboldt Universiteti (Berlin) – Sharite Klinikasi, Oilaviy tibbiyot bo'yicha rezidenturi markazi (Oklaxoma, AQSH), Sharq tibbiyoti markazi «Komsta» Koreya vrachlar Respublika assosiasiyasi, Seul Universiteti, Chxonnam davlat universiteti (Koreya), Rossiya Davlat tibbiyot Universiteti, I.M. Sechenov nomidagi Birinchi Moskva Davlat Tibbiyot Univer-

siteti, I.I.Mechnikov nomidagi Davlat tibbiyot akademiyasi (Sankt-Peterburg), Moskva Davlat tibbiyot stomatologiya universiteti, Samara Davlat tibbiyot universiteti va boshqalarni sanab o'tish mumkin.

O'zbekistonda tibbiy xodimlarni tayyorlashda yana turli vaqtlarda tashkil etilgan Samarqand, Andijon, Buxoro tibbiyot institutlari, Toshkent pediatriya instituti Nukus shahridagi filiali bilan va TTA Urganch va Farg'ona filiallari muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, yigirmanchi yuz yillikda O'zbekistonda navbatdagi jahon andozalariga javob beradigan, ilmiy - amaliy tibbiyot va tibbiy ta'limning rivojlanish davri boshlandi.

VII BOB. MUSTAQIL O‘ZBEKISTONDA XX ASRNING OXIRLARI VA XXI ASRNING BOSHLARIDA TIBBIYOT

O‘zbekiston 1991 yilda mustaqillikga erishdi. XX-asr oxirlarida iqtisodiyot ilm va madaniyat rivojidadagi erishilgan yutuqlarga qaramasdan, Respublikada va SSSRda ilmiy va xujalik faoliyatidagi tezkor markazlashgan rejalashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar, demografik va ijtimoiy muammolarni keltirib chiqardi. O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti kitobida aytib o‘tganidek: “paxta ishi bir tomonlama rivojlangan, totalitar davrning o‘ziga xos xususiyati avvalombor, odamlar hayoti darajasi, aholi jon boshiga tushadigan daromad pastligi, er maydonlarining qisqariishi, millat salomatligiga salbiy ta‘sirning (uning genofondiga) kuchayishi, onalar va bolalar o‘limining oshishi, ekologik muhitning yomonlashuvi va boshqalar” (O‘zbekiston mustaqillik ostonasida 2011 y.)[22].

Respublikada 1990 yil yigirma million kishi istiqomat qilar edi, Shulardan 60,2% qishloq aholisi. Umumiy tug‘ilish 1000ta aholiga 34,5%0 tashkil etdi. Umumiy o‘lim ko‘rsatkichi 100 ta aholiga 6,1ga teng bo‘ldi. 1 yoshgacha bo‘lgan bolalar o‘limi ko‘rsatkichi 1000 aholiga 42,8, har mingta tug‘ilgan boladan, 1 yoshga etmasdan 43 bola vafot etardi. Onalar o‘limi 67,4% har 100000 tirik tug‘ilganlarga, aholining o‘rtacha umr ko‘rsatkichi esa 69,3 yilni tashkil etadi

Bu ko‘rsatkichlardan ko‘rinib turibdiki, XX asrning 90-yillari boshida O‘zbekiston aholisining salomatlik darajasi sog‘liqni saqlash muassasalari tarmog‘ining rivojlanishiga qaramasdan juda past bo‘lgan [19,22].

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirishi, xalqaro aloqalarni kengaytirish va xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik qilish 1991 yilgacha mamlakatda mavjud bo'lgan sog'liqni saqlash tizimining kuchli va zaif tomonlarini aniq ko'rsatib berdi. Sog'liqni saqlashning Sovet modeli, ekstensiv rivojlanishdagi "yuqori xarajatli" tizim bo'lib, markazlashgan struktura va sohalar boshqaruv mexanizmining nomukammalligi bilan xarakterlanadi. 1988 yil Sog'liqni saqlashni moliyalashtirishda sog'liqni saqlashga sarflangan umumiy xarajatlarning 78% ini yuqori zveno (kasalxonalar) va qolgan 11% i ambulator yordamga sarflangan. Bu holat asossiz ravishda kasalxona o'rindiqlarining oshishiga olib keldi. Tibbiy muassasalari tarmoqlari va tibbiyot xodimlari aholining tibbiy xizmatga bo'lgan ehtiyojini inobatga olmasdan o'sar edi. Tibbiy profilaktika muassasalarining soni nafaqat yangi qurilish hisobiga, balki uy-joy binolarida yotoqxonalar va dispanserlarni, ba'zida etarli darajada moddiy-texnika bazasi yo'q yaroqsiz binolarda ham joylashtirish hisobiga oshib ketdi. Bularning hammasi oldingi davlat sog'liqni saqlash tizimini samarasizligiga olib keldi. O'zbekiston davlatiga kiritilgan yangi bozor iqtisodiyotidagi bunday vaziyat sog'liqni saqlash tizimini inqirozga olib kelishi mumkin edi [22]. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so'ng, hukumatimiz o'zining ichki sog'liqni saqlash tizimini yaratishga kirishdi, uning rivojlanishida davlat strategiyasining qonunchilik asoslari birinchi navbatda "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi" (1992 yil), "O'zbekiston Respublikasi fuqoralarining sog'ligini himoya qilish" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonuni (1996 yil) va "Davlat sanitariya nazorati" to'g'risidagi (1992 yil) qonunlar bilan mustahkamlandi [9,10].

O'zbekistonda sog'liqni saqlashni ta'minlashning huquqiy asoslari birinchi navbatda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi bo'lib, u har bir fuqoraning tibbiy yordamga bo'lgan huquqini belgilab beradi.

1996 yil 29 avgustda qabul qilingan fuqoralarning Sogʻligini saqlash toʻgʻrisidagi qonun sogʻliqni saqlash tizimini qayta tashkil etishda birinchi jiddiy qadamdir. Ushbu qonun jamiyat sogʻligini muhofaza qilish, Vazirlavr Mahkamasi sogʻlikni saqlash sohasidagi mahalliy hokimiyat organlari, sogʻliqni saqlash tizimining tuzilishi va vazifalari, fuqoralarning huquqlari, pasientlar va shifokorlarning vazifalari va sogʻliqni taʼminlovchi bir qator boshqa mexanizmlarning vakolatlarini belgilaydi. Ushbu qonun sogʻliqni saqlash tizimidagi islohatlarning asosi boʻlib xizmat qildi. Oʻzbekistonda sogʻliqni saqlashni isloh qilishning asosiy tamoyillari shakllandi va qonuniy taʼminlandi jumladan: sogʻliqni saqlash sohasida inson huquqlarini hurmat qilish, aholining barcha qatlamlari uchun tibbiy yordam olish imkoniyati, profilaktik chora-tadbirlarning ustivorligi, sogʻligini yoʻqotganda fuqoralarni ijtimoiy himoya qilish, tibbiyot fani va amaliyot birligi [10].

Aholining malakali va sifatli tibbiy yordam olishi, ijtimoiy muhofaza qilish, sogʻlom avlodni voyaga etkazish va xalqaro standartlarga muvofiqligini taʼminlashga qaratilgan konstitutsiyaviy huquqlarini taʼminlash uchun uni isloh qilish boʻyicha davlat dasturi ishlab chiqildi va amalga oshirildi. Davlat sogʻliqni saqlash tizimini isloh qilish dasturi aholini ijtimoiy himoyalash shartlariga qatʼiy rioya qilish, kafolatlangan tibbiy yordamdan umumiy foydalanish va tibbiy muassasalarni aralash va xususiy moliyalashtirish manbalariga bosqichma-bosqich oʻtkazish tamoyillariga asoslangan edi. Islohatlarning **asosiy maqsadi** Oʻzbekiston Respublikasida sogʻliqni saqlash tizimini yaratish, aholi salomatligini saqlash va yaxshilash, sogʻlom avlodni tarbiyalash uchun sharoit yaratishdir. [45,46,47,48].

Birinchi bosqich, Prezidentimizning 1998 yil 10 noyabrdagi “Oʻzbekiston Respublikasi sogʻliqni saqlash tizimini isloh qilish davlat dasturi” toʻgʻrisidagi 2107-sonli qarori bilan

belgilandi.1998 yildan 2003 yilgacha davom etdi. Birinchi bosqichning asosiy chora-tadbirlari: ambulator-poliklinikalarning keng qamrovli tarmogʻini yaratish, ularni moddiy-texnik bazasini taʼminlash, zamonaviy tibbiy uskunarlar bilan jihozlash, tez tibbiy yordam tizimini qayta tashkil etish; umumiy amaliyot shifokori prinsipiga koʻra birlamchi tibbiy yordam koʻrsatuvchi muassasalar ishini tashkil etish, yangi tipdagi davolash-profilaktik muassasalarni yaratish- qishloq vrachlik punkti (QVP) va oilaviy poliklinika (OP), shifokorlar va hamshiralarni qayta tayyorlash tizimini yaratish,tarmoqlarning moliyaviy manbalari Shu jumladan, pulli va xususiy sogʻliqni saqlash tizimi hisobidan sezilarli kengaytirish, sogʻliqni saqlash sohasida xalqaro hamkorlikni kengaytirish, onalik va bolalikni muhofaza qilish tizimini qayta tashkil etish va boshqalar.

2003 yil 2007 yilgacha davom etgan **ikkinchi bosqichda**, Prezidentning 2003 yil 23 fevraldagi 3214-sonli “Sogʻliqni saqlash tizimini yaʼnada isloh qilish boʻyicha chora-tadbirlari” toʻgʻrisidagi farmoni asosida quyidagilar koʻzda tutilgan:birinchi bosqichda boshlangan islohatlarni chuqurlashtirish, mavjud tibbiy va diagnostik asbob uskunarini samarali ishlatishni taʼminlash, pulli tibbiy xizmatlar tizimini takomillashtirish, Respublikada yuqori texnologiyali ixtisoslashtirilgan tibbiy diagnostika markazlarini tashkil etish, sogʻliqni saqlashda axborot tizimlarini joriy etish uchun sharoit yaratish va boshqalar.

2008 yildan 2011 yilgacha davom etgan **uchinchi bosqich**, Prezidentning 2007 yil 19 sentyabrdagi 3923-sonli “Sogʻliqni saqlashni rivojlantirish davlat dasturini isloh qilishni yaʼnada chuqurlashtirish va uni rivojlantirishning asosiy yoʻnalishlari” toʻgʻrisidagi qarori bilan bogʻliq. Bu davr mobaynida quyidagilar rejalashtirilgan edi: sogʻliqni saqlashning zamonaviy tashkiliy tuzilmasini yaratish,yagona tashkiliy rahbarlik va

nazoratni ta'minlash,yangi Respublika ixtisoslashtirilgan ilmiy-amaliy tibbiyot markazlari tarmog'ini rivojlantirish;tibbiy diagnostika tizimini takomillashtirish, aholini virusli va yuqumli kasalliklardan himoya qilish tizimining samaradorligini va ishonchligini oshirish, OIV va OITSning oldini olish, tibbiyot muassasalarining umumiy amaliyot shifokorlari (UASH) va tor mutaxassislariga bo'lgan ehtiyojini qondirish maqsadida kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish; xususiy va tibbiy profilaktika muassasalarini zamonaviy diagnostika va davolash uskunalari bilan ta'minlashni rag'batlantirish, ayollar va bolalar salomatligi tizimining sifatini tubdan yaxshilash.

Islohatning **to'rtinchi bosqichi** 2012 yilda boshlangan va 2015 yilgacha davom etdi. Ushbu bosqichning boshlanishi "Sog'liqni saqlash tizimini isloh qilishni ya'nada chuqurlashtirish chora-tadbirlari" to'g'risida 2011 yil 30 sentyabrdagi 1652-sonli qarori bilan tasdiqlangan.Ushbu bosqichda amalga oshirilgan ishlar qaratilgan: aholiga ayniqsa, qishloqda yashovchi aholi uchun birlamchi tibbiy-sanitariya yordamini olish uchun keng imkoniyat yaratish va kasalliklarning oldini olish, sog'liqni saqlashni muhofaza qilish bo'yicha diagnostika va davolash-profilaktika muassasalarining samaradorligini tubdan yaxshilashga qaratilgan.O'rindiqlar imkoniyatlaridan foydalanish samaradorligini oshirish, Shu jumladan xalqaro moliya institutlari va grant fondlaridan imtiyozli kreditlar berish, respublika ixtisoslashtirilgan tibbiyot markazlarini boshqarish tizimini takomillashtirish, tez yordam xizmatlarining samaradorligini va ko'rsatilayotgan tibbiy xizmatning sifatini oshirish, zamonaviy tibbiy asbob-uskunalar va aloqa vositalari bilan tizimli ravishda qayta jihozlash, ona va bola salomatligini muhofaza qilishning milliy modeli bo'yicha onalik va bolalikni muhofaza qilish tizimini takomillashtirish, perinatal, skrining, akusherlik va pediatriya muassasalarining moddiy-texnika ba-

zasini ya'nada rivojlantirish va mustahkamlash, profilaktika choralarini kuchaytirish va aholini virusli, yuqumli kasalliklaridan himoya qilishning ishonchligini oshirish. Va sil kasalliklariga qarshi kurashish muassasalarining moddiy texnik bazasini mustahkamlash, profilaktik ishlarning samarali tizimini shakllantirish, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan kasalliklarni erta aniqlash va davolash, xususiy davolash muassasalarini zamonaviy diagnostika va davolash uskunalari, yuqori malakali tibbiyot xodimlari bilan ta'minlash va xususiy tibbiyot muassasalarini lisenziyalash ish faoliyatini ya'nada takomillashtirish va b.q. [45,46,47,48].

Islomatning 1998- 2015 yillar mobaynida O'zbekiston sog'liqni saqlash tizimining o'z milliy modeli yaratildi. Bu aholi uchun tibbiy yordam darajasini sezilarli ravishda oshirish va aholining turmush darajasini yaxshilashga yordam berdi. Shunday qilib, 2015 yil 1 yanvar holatiga ko'ra 32 299 500 kishini tashkil etadi, 1990 yildan 2015 yilgacha o'rtacha umr ko'rish davomiyligi 67 dan 73,4 yilgacha oshdi. Umumiy o'lim darajasi har 100 ta aholiga 6,1 dan 4.9 gacha kamaydi. Chaqalqlarda o'lim hollari 1990 yilda 42,8 (1000 ta tirik tug'ilganlar uchun) 2015 yilda 11,3 ga ya'ni to'rt marta kamaydi. Bu davrda tug'ilish darajasi 1000 ta aholi uchun 34,5 dan 23,7 gacha kamaydi onalar o'limi darajasi (homiladorlik, tug'ruq va tug'ilgandan keyin 42 kunga qadar homiladorlik o'limi) 67,4 dan 21.4 ga kamaydi.

Qayta tashkil etish orqali sog'liqni saqlash resurslaridan foydalanishning intensivligini oshirish uchun kam quvvatli va norentabel stasionar muassasalari qisqartirildi. Shu bilan birga ularning soni 1997 yildagi 1151 dan, 2015 yilda 585 ga mos ravishda o'rindiqlar soni 148361 dan 115067 ta o'rindiqqa kamaydi. Moliyaviy oqimlarning qayta taqsimlanishi tufayli ambulatoriya-poliklinikalar soni ko'paytirildi (APM). 2015 yilda Respublikada 3719 APM faoliyat ko'rsatdi, unda belgi-

langan muddat davomida tashriflar soni 1,7 marta (1997 yilda 183958 mingdan, 2015 yilda 303798,5 mingacha) jumladan bir kishi aholining tashrifi 7,0 dan 9,7 gacha oshdi. Bu tibbiyotning profilaktik yoʻnalishini yaʼni stasionar davolanishga qaraganda qimmatroq boʻlgan davolanishning oldini olishga yordam beradi.

Islohat oʻtkazilgan yillar davomida, ayniqsa qishloq joylarda birlamchi zvenoda katta oʻzgarishlar boʻldi. Oʻzbekistonda qishloq aholisi umumiy aholining 48%ini tashkil etadi. Qishloq aholisini tibbiy yordamga boʻlgan ehtiyojini qondirish uchun kam samara beradigan muassasalar oʻrniga, birlamchi tibbiy sanitar yordam (BTSYO) koʻrsatuvchi mukammal tizim yaʼni qishloq vrachlik punkti (QVP), va hududiy tibbiy birlashmalar yaratildi. Qishloqda sogʻliqni saqlash tizimini qayta tashkil etish boshlanishidan oldin, qishloq aholisining 70%i oʻrta tibbiyot xodimlaridan tibbiy yordam olishar edi. 2015 yil qishloq vrachlik punktlarida 31749 nafar va 205478 nafar oʻrta tibbiyot xodimlari hamshiralar ishlagan. 2015 yilgacha 2995 ta QVPlar zamonaviy tibbiy asbob-uskunalar bilan jihozlandi, tashriflar soni 78666,0 tani tashkil etdi. Shunday qilib, hozirgi vaqtda mamlakatdagi barcha qishloq aholisi birlamchi tibbiy yordam olish imkoniyatiga ega [19].

Sogʻliqni saqlashning moliyaviy bazasini takomillashtirish boʻyicha vazifalarni amalga oshirish sogʻliqni saqlash tizimini bepul xizmatlarga taqsimlash, taqdim etiladigan xarajatlarni davlat byudjeti va yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan toʻlangan pulli xizmatlardan qoplanadi. Sogʻliqni saqlashni moliyalashtirish sohasida saqlanayotgan moliyaviy mablagʻlar, tibbiyot xodimlarining mehnatini ragʻbatlantirish va sogʻliqni saqlash muassasalarining moddiy texnika bazasini mustahkamlash uchun foydalanildi. Sogʻliqni saqlash sohasini rivojlantirish uchun davlat byudjeti mablagʻlari yildan yilga oshib bormoqda. Islohat yillarida sogʻliqni saqlashga sarflan-

gan xarajatlar 3,6 baravarga oshdi, 2015 yilda yalpi mahsulot nisbati qariyb 4%ga oshdi. 2012 yilda sohalarni rivojlantirish uchun davlat byudjetidan 2,8 mln, 2013 yilda 3,4, 2014 yilda 4,3 trln. ajratildi. 2015 yilga kelib Respublika ixtisoslashtirilgan tibbiyot markazlarni jihozlash 1,8 barobar va 91,7 % ga oshdi, jumladan yuqori texnologiyali uskunalar bilan jihozlash 82,65 ga oshdi.

Davlat tomonidan moliyalashtirish bilan bir qatorda sog‘liqni saqlash muassasalariga ham qisman o‘zini o‘zi moliyalashtirish yoki xususiy tadbirkorlikka o‘tish huquqi berildi. Shu bilan birga, tibbiy xizmat ko‘rsatish va ularni ta‘minlab qolish sifatini saqlab qolish maqsadida tibbiy muassasalar faoliyatini amaliy lisenziyalash va sertifikatlash joriy etildi. Tibbiy faoliyatni amalga oshirish uchun lisenziya talablari va shartlari: faoliyat qonun hujjatlariga muvofiq qa‘tiy amalga oshiriladi; kamida bir marta 5 yil ichida xodimlarning kasbiy faoliyatini ta‘minlash, ya‘ni malakasini oshirish va ularning malakasini oshirish bilan oliy tibbiy ta‘lim va malakaviy toifadagi mutaxassislarning mavjudligi. Bundan tashqari davlat va xususiy sog‘liqni saqlash tizimlarida joylashgan shifoxonalarda sanitariya qoidalari va me‘yorlariga rioya etgan ob‘ektlar, zamonaviy davolash va diagnostik asbob uskunalar bilan ta‘minlanishi, talabnoma beruvchiga mulk huquqi yoki boshqa metrologik va texnik xavfsizlik standartlariga mos keladigan boshqa huquqiy asoslarga ega bo‘lgan lisenziyaga ega bo‘lishi va b.q.

Davlat tomonidan kafolatlangan aholini shoshilinch tibbiy yordam bilan ta‘minlash maqsadida, 1998 yildan 2003 yilgacha bo‘lgan davrlarda va keyingi bosqichlarda Respublikada shoshilinch tibbiy yordamning ajralmas tizimi tashkil qilindi. Ushbu tizim Respublika shoshilinch tibbiy yordam ilmiy markazi (RSHTYOIM), uning mintaqaviy filiallari va Qoraqalpog‘iston respublikasi, markaziy tuman va shahar

kasalxonalarida shoshilinch yordam bo'limlari, Shuningdek qishloq va shaharlardagi tibbiyot markazlarida shoshilinch yordam ko'rsatuvchi postlarini o'z ichiga olgan. Xizmatga Shuningdek: tez yordam xizmati (103) kiritilgan bo'lib, ularda 2015 yilda 187 ta stansiya va vafqulodda vaziyatlar boshqarmasi tashkil etilgan. 3579 nafar vrachlar va 17100 nafar tibbiyot xodimlari fel'dsherlar ish bilan ta'minlandilar. Har yili O'zbekistonda tez tibbiy yordam xizmati 6 millionga yaqin chaqiruvlarga javob berib ularga tibbiy yordam ko'rsatilmoqda. Shoshilinch tibbiy yordam tizimiga sanitar aviasiya ham kiritilgan. 2015 yilda ushbu tizim muassasalarida ishlovchi yuqori malakali xodimlar xizmatidan 7 789 784 kishi foydalanган.

Aholini yuqori malakali tibbiy yordam bilan ta'minlash uchun, jumladan jahon standartlari darajasida murakkab operatsiyalarni o'tkazish, va Dlya obespecheniya okazaniya vysokotexnologichnoy meditsinskoy pomoshchi naseleniyu, v tom chisle po provedeniyu slojnyx, unikal'nyx operatsiy na urovne mirovnyx standartov, Toshkent shahridagi profillar bo'yicha mintaqaviy ixtisoslashtirilgan muassasalarni tashkiliy va uslubiy boshqarishda yuqori texnologik Respublika ixtisoslashtirilgan ilmiy-amaliy markazlar tashkil etildi: urologiya, xirurgiya, ko'z mikroxirurgiyasi, kardiologiya, akusherstva – ginekologiya, terapiya va tibbiy reabilitasiya, pediatriya, dermatologiya va venerologiya, ftiziatriya va pul'monologiya, endokrinologiya markazlari.

Ushbu markazlar zamonaviy moddiy texnika bazasiga, zamonaviy yuqori texnologiyali uskunalarga va malakali tibbiyot xodimlariga ega. Ushbu markazlarning faoliyati Respublika tibbiyot muassasalari uchun yuqori malakali tibbiyot xodimlarini tayyorlash va qayta tayyorlash samaradorligini oshirdi, bemorlarni davolashda ilg'or usullar va texnologiyalarni tibbiyot amaliyotiga joriy etishni kengaytirish va markazlarning

*Toshkent sh, Respublika
ixtisoslashtirilgan xirurgiya
markazi*

*Toshkent sh, Respublika
ixtisoslashtirilgan kardiologiya
markazi*

o'z-o'zini moliyalashtirish va o'z-o'zini ta'minlash shartlari bilan ta'minlash uchun moliyaviy va moddiy-texnika resurslarini jalb qilish uchun boshqaruvni rivojlantirishni ta'minladi. Respublikamizning barcha mintaqalarida ko'p tarmoqli tibbiyot markazlari tashkil etildi, jumladan bolalar tibbiyot markazlari ham. 2015 yil oxiriga kelib Respublikada jami 142 ta ixtisoslashtirilgan markazlarda 19381 kasalxona o'rindiqlari aholiga yuqori malakali tibbiy yordam ko'rsatdi. 2003 yildan 2015 yilgacha mamlakatimizda sog'liqni saqlashning barcha sohalarida axborot texnologiyalarni joriy etish uchun asos yaratishga qaratilgan dastur amalga oshirildi. Axborot tizimlarining samarali bajarilishini ta'minlash uchun umumiy talablar ishlab chiqildi; internet tizimidan keng polosali xizmatidan foydalanish DPMga kirish xizmatidan foydalanish; shifokorlar va hamshiralarning AKT va xorijiy til bilan ishlash bo'yicha asosiy ko'nikmalarni o'rgatish va b.q. Olib borilgan islohatlarning muhim yutuqlaridan biri O'zbekistonda umumiy amaliyot shifokori (UASH) oilaviy shifokor tizimidan foydalangan holda, birinchi ambulatoriya yordamini tashkil qilish bo'yicha dunyodagi eng mashhur sxemani joriy etish edi. Ushbu muassasalarning tulaqonli faoliyati uchun mavjud bo'lgan ambulatoriya shifoxonalari ishining tashkiliy shakli nafaqat o'zgartirildi, balki maxsus ishlab

chiqilgan loyihaga muvofiq zamonaviy tibbiyot muassasalari barpo etildi – umumiy amaliyot shifokorining (UASH) tuliq ishlashi uchun zarur bo‘lgan barcha narsalar bilan jihozlangan qishloq vrachlik punktlari va oilaviy poliklinikalar. Tibbiyot oliygohini tugallagan va diplomga ega bo‘lgan, maxsus malakaga ega bo‘lgan asosan uchastka terapevti yoki pediatri UASH sifatida ish olib boradi. Oliy malakali shifokor va hamshiralarni tayyorlash ta’limi O‘zbekistonning barcha tibbiyot muassasalarida amalga oshiriladi. Ushbu dastur bakalavr va magistr tizimidagi ikki bosqichli oliy tibbiy ta’limni, keyinchalik Toshkent shifokorlar malakasini oshirish instituti bazasida muntazam ravishda malakali o‘qitish tizimi olib boriladi (besh yilda bir marta). Umumamaliyot shifokorini joriy etish bilan Shurolar davridagi poliklinika faoliyatiga xos bo‘lgan, ambulatoriya-poliklinika muassasalari faoliyatidagi katta kamchiliklarni bartaraf etish imkoniyatini berdi. Vrachlar qabuliga bo‘lgan navbatni yo‘qotdi, bemorlarni tekshirishda va davolashda uzluksizlikning yo‘qligi, o‘zaro istisno ravishdagi davolash va tekshirish usullarini tayinlashga olib keldi. Sog‘liqni saqlashni isloh qilishning yuqorida ko‘rsatilgan yo‘nalishlari bilan bir qatorda, qon quyish xizmatini, OITSGa qarshi kurashish markazlarini takomillashtirish, Respublika aholisi orasida sil kasalligini tarqalishini oldini olish kabi muhim vazifalarni hal etish, kelgusida maxsus profilaktika va xususiy tizimini takomillashtirish, sog‘liqni saqlash muassasalarini lisenziyalash, boshqarish va boshqa chora tadbirlar bilan nazorat qilinadigan infeksiyalarning tarqalishini kamaytirish kabi ishlar amalga oshirildi. 2015 yilda mamlakatda “Aholining sanitariya epidemiologiya salomatligi” to‘g‘risidagi qonunning yangi nashri chiqarildi va bu qonun jamiyat sog‘ligini yuqumli kasalliklardan himoya qilish bo‘yicha yangi bosqichga ko‘tardi.

Mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab ko‘plab davlat dasturlari onalik va bolalikni muhofaza qilishning eng

muhim masalalari qatorida ko‘rib chiqildi. Sog‘liqni saqlash muassasalarining ushbu faoliyat yo‘nalishi islohatlarning barcha bosqichlarida ishlab chiqilgan bo‘lib, UASH tizimidagi oilaviy poliklinika va qishloq vrachlik punktlari, bolalar va ayollar uchun malakali ambulator-poliklinika xizmatini ko‘rsatadi. 2015 yil oxiriga kelib 29 ta tug‘ruqxonalarda stasionar akusherlik yordami, tibbiy oliy o‘quv yurtlari, tuman va shahar tibbiyot birlashmalarining (TTB va SHTB) klinikalarida tug‘ruqxona va akusherlik ginekologiya bo‘limlari tomonidan ta‘minlandi. Akusherlik va ginekologik o‘rindiqlarining umumiy soni 115 067 taga etdi. Mamlakatda malakali akusherlik va ginekologik yordam ko‘rsatish uchun: Respublika ixtisoslashtirilgan akusherlik va ginekologiya ilmiy amaliy markazi (RIAMAvAG), viloyatlardagi filiallari, ayollar salomatligi markazi, perinatal va neonatal skrining o‘tkazish uchun, oila uchun tibbiy- genetik maslahatxonalar, bemor bolalarni davolash va kuzatish uchun dispanserlar, genetik va tug‘ma patologiyalarning davlat reestrini yaratishda 13 ta skrining markazi faoliyat ko‘rsatadi. Respublikada 19 ta “Reproduktiv salomatlik markazlari” tashkil etildi, ularning asosiy vazifasi- mutaxassislarni o‘quv-uslubiy tayyorgarlikdan o‘tkazish va reproduktiv salomatlik sohasida xizmat ko‘rsatish bo‘yicha xalqaro standartlarni joriy etishdan iborat.

Mamlakatimizda 2016 yil boshida bolalar uchun ixtisoslashgan stasionar va diagnostika yordamini ko‘rsatish uchun yagona tuzilma tashkil etildi va bunga kiradi: viloyat bolalar shifoxonalari negizida tashkil etilgan 13ta viloyat bolalar ko‘p tarmoqli markazlari; Respublika ixtisoslashtirilgan pediatriya ilmiy amaliy markazi, Respublika perinatal va o‘nta viloyat va shahar perinatal markazlari, bolalar Ortopediya markazi, Bolalar Endoskopiya markazi, Bolalar uchun diagnostik markazlar. Bundan tashqari mamlakatimizda usha davrda 17 ta shahar bolalar shifoxonasi, 16 ta yuqumli kasallik va 4 ta sil kaslligi

shifoxonasi bolalarga stasionar yordam ko'rsatdi. Usha dvarda bolalar shifoxonasi o'rindiqlarining umumiy hajmi 25568 o'rinni tashkil etardi. Bu nafaqat Toshkentda balki mintaqalarda ham yuqori malakali mutaxassislar tomonidan yuqori malakali tibbiy yordam ko'rsatishni ta'minlab berdi.

2016 yil boshida O'zbekiston Respublikasi hukumatini tomonidan amalga oshirilgan dasturlar tufayli, reproduktiv va bolalar salomatligi tendensiyasida ijobiy ko'rsatkichlar qayd qilindi. 1000 ta aholiga tug'ilish darajasi 23,7% ga pasaydi (2015 yil ma'lumoti). Kontrasepsiya vositalarining mavjudligi va reproduktiv salomatlikni saqlash to'g'risida aholining xabardorligini oshirish bo'yicha olib borilayotgan tadbirlar, Respublikada abortlar tug'ilishni nazorat qilish usulidan voz kechganiga sabab bo'ldi. Mamlakatda tug'ish yoshidagi 1000 nafar ayolga abortlar soni 1991 yilda 39,0 dan, 2015 yilda 4,9 ga kamaydi. YUNISEF tomonidan olib borilgan ijtimoiy kuzatuv natijalariga ko'ra, O'zbekistonda su'niy abortlar Estoniyaga nisbatan o'n barobar, Rossiyaga nisbatan o'n besh barobar, Qozog'istonga qaraganda olti barobar kamdir.

Sog'liqni saqlash Vazirligi Yustisiya Vazirligi, Ijtimoiy himoyalash va Mehnat Vazirligi, "Sen yolg'iz emassan" fondi, Ayollar Komiteti, "Sog'lom avlod" fondi, "Mahalla" Respublika fondi, "Kamolot" ijtimoiy yoshlar harakati va boshqalar bilan hamkorlikda sog'lom oilani shakllantirish, bolalikdan nogiron va tug'ma porok bilan tug'ilgan bolalar soni kamayishiga olib keluvchi bir qator ishlar olib borildi. 2015 yilda Respublika bo'yicha yaxlit baholash chastotasi (VPR) Evropa chastotasidan oshmadi, ya'ni (1000 ta tirik tug'ilishga 22,7) va 1000taga 3,0 tani tashkil etdi.

Respublikada aholi orasida nodavlat jamoat tashkilotlari, ta'lim muassasalari, sog'lom turmush tarzi, rasional ovqatlanish, reproduktiv salomatlik, sog'lom oilani shakllantirish savollari bo'yicha ya'ni ma'lumotlar vositasida keng miqyosli

tuShuntirish ishlari olib borildi. Umumta'lim maktablari uchun "Sog'lom turmush tarzi asoslari" va "Oila va sog'lom avlod asoslari" kabi kurs rejalari akademik lisey, kasbiy kollejlar va oliy ta'lim muassasalari talabalari va o'quvchilari uchun ishlab chiqildi va joriy qilindi.

O'zbekiston BJSST, YUNISEF, UNFPA, Evropa Soyuzlari bilan ona va bola salomatligi muhofazasi bo'yicha muvaffaqiyatli dasturlar ishlab chiqildi: BJSST tavsiyasiga binoan tirik tug'ilganlik kriteriyasi va samarali perinatal parvarish; chaqaloqlarni parvarishlash asoslari va reanimasiya; VICH-ning onadan bolaga yuqishi profilaktikasi; ona suti bilan boqishni targ'ibot qilish; emlash dasturini kengaytirish; bolalik paytidagi kasalliklarni yo'qotish; reproduktiv salomatlikni yaxshilash va fertil yoshidagi ayollar va bolalar orasida anemiya profilaktikasi; vitamin A supplementasiyasi; bolaning o'sishi va rivojlanishi monitoringi va b.q.

Respublikada islohatlar davrida immunizasiya bo'yicha bir qancha yutuqlarga erishildi, jumladan (poliomielit, difteriya, koklyush, stolbnyak, gepatit V), buning oqibatida ko'pgina maqsadli kasalliklarni emlash bilan qamrab olinishi 95 dan 99% ga etdi. O'tkazilgan immunizasiya natijasida 1996 yilda Respublikamizda polimielit kasalligi umuman qayd etilmadi. 2002 yilda O'zbekiston BSST tomonidan mamlakatimiz hududidan polimielit kasalligiga umuman barham berilganligi sababli "Sertifikat-guvohnoma" berildi. Respublikada 2001 yildan boshlab yangi tug'ilgan chaqaloqlarga gepatit "V" ga qarshi emlash o'tkazildi, buning natijasida yuqumli kasalliklar bilan kasallanishning umumiy ko'rsatkichi 8,6 martaga kamaydi.

Mamlakatda ko'pgina chora-tadbirlar aholining ovqatlanishini yaxshilashga yo'naltirilgan edi. Asosiy yo'nalishlardan biri bu aholi orasida mikronutrientlarning (yod, temir) etishmovchiligining oldini olishga yo'naltirilgan. 2005 yilda Vazirlar Mahkamasi tomonidan "Un mahsulotlarini fortifi-

kasiya qilish chora-tadbirlari”, 2007 yilda esa “Yod defesiti kasalliklarining oldini olish chora-tadbirlari” to‘g‘risida qarori qabul qilindi. Bunda fundamental tadqiqotlar asosida ozuqaviy va faol biologik moddalarni is‘temol qilishning optimal darajalari qayd etilgan. mamalakatimizda yodlangan tuz mahsulotlarining hajmi umumiy chiqarilayotgan tuz hajmining 53%ini, fortifikasiyalangan un mahsulotlari esa 30 % ni tashkil etdi. Yodlangan tuz mahsulotlarining tarqalishi natijasida, aholi orasida yod etishmovchiligi kasalliklari 67% ga qisqardi. 2003 yildan boshlab davlatimizning barcha regionlarida tug‘ruq yoshidagi ayollar va 2 yoshgacha bo‘lgan bolalar va o‘smir qizlar o‘rtasida bosqichma-bosqich olib borilgan temir va folievoy kislotasi saplementasiyasi dasturi asosida har haftada profilaktik miqdorda berib turildi. Bu esa Qoraqalpog‘iston Respublikasida, Xorazm va Farg‘ona viloyatlarida 5 yoshgacha bo‘lgan bolalar orasida kam qonlikning (anemiya) 66,6 dan (2002 yil ma‘lumotiga ko‘ra) 32,9% ga, tug‘ish yoshidagi ayollar o‘rtasida esa 60,0 dan 33,5% ga kamaydi.

O‘zbekistonda 2010 yilda “Bola xuquqlari kafolati” to‘g‘risidagi qonun qabul qilindi, bunda bola va o‘smirlar huquqlarining umumiy kompleksi ya‘ni “ismiga bo‘lgan huquqi”, “tug‘ilgan lahzada tug‘ilganligi haqida guvoohnomaga ega bo‘lishi”, “shaxs sifatida bolaning huquqlari”, “salomatligi muhofazasi huquqlari” va boshqalar belgilangan. Har yili respublikamizda maqsadli ijtimoiy dasturlar: “Sog‘lom avlod yili”, “Ona va bola yili”, “Salomatlik yili”, “Tibbiyot xodimlari va xayr saxovat yili”, “Yoshlar yili”, “Qishloq tarraqiyoti va farovonligi yili”, “Keksalarni e‘zozlash yili”. O‘zbekiston hukumati tomonidan 2014 yil “Sog‘lom bola yili” deb e‘lon qilindi.

Shunday qilib, O‘zbekistonda 1998-2015 yillarda olib borilgan islohat davrida davolash-profilaktik yordam ko‘rsatuvchi qa‘tiy tizim yaratildi, YUNISEF tomonidan yaxshi xududiy

model sifatida tan olindi. 2011 yilda xalqaro tashkilot tomonidan tuzilgan dunyo bo'yicha bolalar salomatligini muhofaza qilish "Save the children" (Bolalarni qutqaramiz, Spasem detey) reytingida O'zbekiston boshqa davlatlarning ichida o'ninchi o'rinni egalladi.

Shu bilan 2011 yilda Toshkentda bo'lib o'tgan Xalqaro simpoziumda – O'zbekistonda ona va bola salomatligini muhofaza qilishning milliy modeli bo'lib o'tdi va bunda 50 dan ortiq mamlakat vakillari ishtirok etgan. "Sog'lom ona va sog'lom bola" Respublika tomonidan erishilgan yuksak natijalarga JSST, YUNISEF va boshqa nufuzli tashkilotlar tomonidan yuqori baholandi.

2016 yildan O'zbekiston hukumati va mamuriy tizimi ijobiy o'zgarishlarga duch keldi, uning asosiy maqsadi fuqarolarning huquqlarini va aholining manfaatlarini himoya qilishdir. "Inson manfaatlari barcha narsadan ustunligi" va "Xalq davlat organlariga emas, balki davlat organlari xalqqa xizmat qilishi kerak" tamoyillari so'nggi yillarda xalq bilan bevosita muzokaralar orqali davlatning ichki siyosatining asosi hisoblandi". Xalq bilan yaqin muloqatlar, ularning intilish va talablari 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasining beshta ustivor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasini amalga oshirish bo'yicha davlat dasturi to'g'risida (Faol tadbirkorlik va innovation g'oyalarni qo'llab quvvatlash yili) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning davlat dasturi 2017 yil 22 yanvarda qabul qilingan. Strategiya davlat va jamiyat tizimini takomillashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy, sud huquq sohalarini isloh qilish, muvozanatli va konstruktiv tashqi siyosatni shakllantirish bo'yicha ko'plab chora tadbirlarni nazarda tutadi. Davlat dasturi beshta bo'limdan iborat. Strategiyaning to'rtinchi qismi "Ijtimoiy sohani rivojlantirish"ga bag'ishlanib, fuqarolarning ijtimoiy himoyasi va salomatligini yanada mustahkamlash, ijtimoiy dorixonalarining keng tarmog'ini yaratish, aholining ish

bilan bandligini oshirish, aholining real daromadlarini oshirish, “istemol savatchasini” belgilash, ijtimoiy uy joy qurishni kengaytirish va har tomonlama maqsadli qo‘llab quvvatlashni ta’minlash bo‘yicha kompleks chora-tadbirlarni nazarda tutadi va aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari va nogironligi bor odamlarni qamrab oladi. Ushbu yo‘nalish doirasida tibbiy yordam tizimini yanada takomillashtirish va tibbiy xizmat sifatini oshirish, sog‘liqni saqlash tizimini rivojlantirish uchun xuquqiy asoslarni takomillashtirish, xususan, sog‘liqni saqlash tizimini qamrab oladigan Prezident farmonlarining beshta loyihasini ishlab chiqishni davom ettirish mo‘ljallanmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 7 dekabrda O‘zbekiston Respublikasi sog‘liqni saqlash tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF–5590-son Farmonida : ushbu farmonda milliy sog‘liqni saqlash tizimidagi kamchiliklar va ularni bartaraf etish yo‘llari batafsil bayon etilgan.

Kelgusi yillarda sog‘liqni saqlash tizimini rivojlantirishning o‘n sakkizta yo‘nalishi taklif etilib, “2019-2029 yillarda O‘zbekiston Respublikasida jamoat sog‘lig‘ini saqlash va fuqarolarning salomatligini muhofaza qilish konsepsiyasi” taqdim etildi.

Konsepsiya “Salomatlik 2020” va “Barqaror rivojlanish maqsadlari” (2030 yil) mintaqaviy siyosati doirasida sog‘liqni saqlash sohasidagi faoliyatini, Shuningdek, sog‘liqni saqlash sohasidagi xalqaro shartnomalarni tartibga soluvchi O‘zR ning me‘yori – huquqiy hujjatlari asosida ishlab chiqilgan.

Konsepsiya maqsadlari:

1. Kasalliklarning va ko'pchilik hollarda bevaqt o'lim va nogironlikka olib keladigan holatlarning oldini olish va ularni davolash natijalarini yaxshilash orqali kutilayotgan umr ko'rish davrini oshirish.

2. Tibbiy yordamdan teng foydalanishni, aholini moliyaviy jihatdan himoya qilishni va resurslarni adolatli taqsimlashni ta'minlash uchun sog'liqni saqlashni moliyalashtirish va tashkil etish tizimini isloh qilish.

3. Konsepsiya vazifalarini bajarish va respublika aholisiga ko'rsatiladigan tibbiy yordam sifatini yaxshilash uchun sog'liqni saqlashning boshqaruv organlari salohiyatini kuchaytirish, ularning rahbarlari roli va javobgarligini oshirish.

Konsepsiya asosiy vazifalari:

1. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining xalqaro standartlari va tavsiyalarini implementasiya qilgan holda tarmoqni kompleks huquqiy tartibga solishni ta'minlash.

2. Fuqarolar sog'lig'ini saqlash sohasida idoralararo samarali hamkorlik va aloqalar mexanizmlarini rivojlantirish, Shu jumladan salomatlikning ijtimoiy va iqtisodiy determinantlariga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan muammolarni hal qilish, sog'lom va xavfsiz atrof-muhitni rivojlantirish, suv ta'minoti va sanitariyani, sog'lom ovqatlanish, Shu jumladan chaqaloqlar va bolalarning sog'lom ovqatlanishini yaxshilash, Shuningdek, sog'lom turmush tarzini shakllantirish;

3. Jamiyat sog'liqni saqlash tizimini mustahkamlash, Shu jumladan sanitariya-epidemiologiya xizmatini rivojlantirish, yuqumli va yuqumli bo'lmagan surunkali kasalliklarni nazorat qilish tizimini takomillashtirish, Xalqaro tibbiy-sanitariya qoidalarini joriy etish va bajarish;

4. Sog'liqni saqlashning birlamchi va ikkilamchi darajadagi, tez tibbiy yordam tibbiyot muassasalarining samarali

integrasiyasini ta'minlash uchun sog'liqni saqlashning tuman bo'g'inini isloh qilish, ona va bola sog'lig'ini saqlashni mustahkamlash, ixtisoslashgan va palliativ tibbiy yordamni takomillashtirish hamda rivojlantirish;

5. Sog'liqni saqlashni moliyalashtirish va tashkil etish tizimini takomillashtirish, bepul tibbiy yordamning davlat tomonidan kafolatlangan hajmini qonunchilik yo'li bilan mustahkamlab qo'yish hamda majburiy tibbiy sug'urtani bosqichma-bosqich joriy etish.

6. Xususiy sog'liqni saqlash tizimi, davlat-xususiy sheriklik va tibbiyot turizmini rivojlantirish, sog'liqni saqlash sohasiga investisiyalarni keng jalb qilish uchun qulay shart-sharoit yaratish va raqobat muhitini yaxshilash.

7. Sog'liqni saqlash tizimi, O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi markaziy apparati va uning hududiy boshqaruv organlari tashkiliy tuzilmasini funksional vazifalar va javobgarlik sohaslarini aniq belgilagan holda takomillashtirish;

8. Tibbiyot va farmasevtika tashkilotlarini akkreditasiya qilish, Shuningdek, shifokorlik va farmasevtika faoliyatini lisenziyalash tizimini bosqichma-bosqich joriy etish.

9. Farmasevtika tarmog'ini yanada rivojlantirish, yangi dori vositalari va tibbiyot buyumlari hamda tibbiy texnikani ro'yxatga olish tartib-taomillarini xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish, narx belgilash mexanizmlarini takomillashtirish, dori vositalari, tibbiyot buyumlari va tibbiy texnikani ishlab chiqarish hajmlari hamda turlarini kengaytirish, ularni markirovkalash va treking tizimlarini joriy etish.

10. Tibbiyot kadrlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ular malakasini oshirishning, tibbiyot ilm-fanini rivojlantirishning samarali tizimini, Shu jumladan ilmiy va tibbiyot ta'lim muassasalarini xalqaro standartlar bo'yicha sertifikatlashtirish (akkreditasiya qilish), zamonaviy ta'lim dasturlari, usullari va texnologiyalarini joriy etish asosida shakllantirish.

11. "Elektron sog'liqni saqlash" tizimlarini keng joriy etish, yagona milliy standartlar asosida integrasiyalashgan axborot tizimlari va ma'lumotlar bazalari majmuini yaratish.

12. Sog'liqni saqlash sohasidagi milliy qonun hujjatlarini bixillashtirish va to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadigan qonunlar qabul qilish orqali normativ-huquqiy bazani takomillashtirish.

13. Aholini, ayniqsa ehtiyojmand toifalarni ijtimoiy himoya qilish sohasidagi qonun hujjatlarini yanada takomillashtirish va ijtimoiy yordamning manzilliligini oshirish.

14. Tibbiy yordamning zarur bosqichma-bosqichligi va izchilligini ta'minlash uchun bir-birini to'ldiruvchi va kuchaytiruvchi har xil darajadagi va tor ixtisoslikdagi tibbiyot tashkilotlarini boshqaruvning yagona tizimiga integrasiya qilishni nazarda tutuvchi «klaster» yondashuvi asosida hududlarda sog'liqni saqlashni tashkil etish tizimini takomillashtirish.

15. Tibbiyot va farmasevtika tashkilotlari hamda faoliyati giyohvand vositalar, psixotrop moddalar va prekursorlar aylanmasi bilan bog'liq tashkilotlarni akkreditasiya qilishning, Shuningdek, shifokorlik va farmasevtika faoliyatini lisenziyalashning mexanizmlarini ilg'or xorijiy tajribani hisobga olgan holda ishlab chiqish va bosqichma-bosqich joriy etish.

16. Xalqaro standartlar asosida menejment va tibbiyot xizmatlari sifatini boshqarishning zamonaviy tizimlarini, Shuningdek, aholining sog'liqni saqlash sifatidan qoniqqanligini baholash mexanizmlarini joriy etish.

17. Tibbiyot xodimlari mehnatiga haq to'lash va ularni ijtimoiy himoya qilishning ular malakasiga, ko'rsatiladigan tibbiy xizmat hajmi, murakkablik darajasi va sifatiga qarab toifalangan zamonaviy mexanizmlarini joriy etish, Shu jumladan qo'llanilayotgan tarmoq tarif setkasi o'rniga tibbiyot xodimi faoliyati natijalariga qarab klinik-xarajat guruhlari va jon boshiga moliyalashtirishning tegishli mezonlariga ko'ra to'lana-

digan mehnatga haq to‘lash bo‘yicha bazaviy lavozim maoshlari va o‘zgaruvchan (mukofotlash) stavkasini joriy etish.

18. Ilg‘or xorijiy tajribani hisobga olgan holda, tibbiyot va farmasevtika sohasini yanada rivojlantirish, innovasion potensialini oshirish, ilmni ta‘lim bilan va amaliy tibbiyot bilan bog‘liqlikni mustahkamlash, ta‘lim, ilmiy innovasiyalar jarayonida o‘z kuchini maksimal darajada ishlatib, ta‘lim, fan va amaliyotni chuqur interasiyalaShuvini ta‘minlaydigan klinikalarni rivojlantirish.

Sog‘liqni saqlash tizimini rivojlantirish bo‘yicha yangi konsepsiyani qabul qilinishi, aholi salomatligini muhofazalashda samarali xizmat qiladi. JSSTning Ovropa bo‘yicha hududiy direktori Jujunna Yakab fikricha, O‘zbekiston hukumatining tibbiyot tizimini isloh qilishga yo‘naltirilgan kuchlari yuqori e‘tiborga loyiq va O‘zbekistonda sog‘liqni saqlash sohasi olib borilayotgan tizimli islohotlarni JSST to‘liq qo‘llab quvvatlaydi – “...ko‘pgina davlatlar uchun ushbu islohotlar namuna bo‘lishi mumkin. Shu jumladan, hatto Ovropaning rivojlangan davlatlarida ham immunizasiya va vaksinasiya ishlariga O‘zbekistondagi singari katta e‘tibor qaratilmaydi”.

Shunday qilib, mustaqillik yillarida qadimiy va ulug‘vor tarixga ega bo‘lgan O‘zbekiston rivojlangan mamlakatlarning standartlariga javob beradigan milliy sog‘liqni saqlash tizimini yaratdi, uning asosiy vazifasi jahon tibbiyotining yutuqlari asosida aholi salomatligini saqlash va mustahkamlashdan iborat.

ADABIYOTLAR.

1. Abdullayiv A.A. Istoriya razvitiya midisini Xorizma //diss. dok.med. nauk.- Moskva.-1971. - 431 s.
2. Abu Ali Xussyin Ibn Abdullax Ibn Sina (Avisinna) Godi yunosti. Iz avtobiografii (perivod) // Ogonyik.- 1952.- №33.- S. 4 – 5
3. Avisenna (Sina Abu Ali) Kanon myidisinskoy nauki// Tashky-int: Fan; -Izdaniyi 2-yi.-1979 -1982g.-2900 s.
4. Amir Timur (Tamirlan)Ulojeniya// Proyekt Virtual'niy Samarkand.-Razdyil Istoriya Samarkanda.- <http://www.e-samarkand.narod.ru/ulojeniya4.htm>
5. Bol'shaya myidisinskaya ensiklopidiya v 35 tomax //2 – yi. izd. - M.: Bol'shaya myidisinskaya ensiklopyidiya.- Myidgiz 1956/1964.- 23572 s.
6. Borodulin F.G. Istoriya medisini. Izbranniye leksii - M.:Medisina,1961.-252s.
7. Dnyivnik putyishyistviya ko dvoru Amira Timura// Istorichy-iskiyi goroda Uzbekistana - <https://www.samuzinfo.net>
8. Zabludovskiy P.Yi., Kryuchok G.R., Kuz'min M.K., Lyivit M.M. Istoriya medisini – M.: Medisina, 1981. – 352 s.
9. Zakon Respubliki Uzbekistan N 657-XII ot 3 iyulya 1992 g. O Gosudarstvinnom sanitarnom nadzoryi//<http://www.minzdrav.uz>
10. Zakon Respubliki Uzbekistan N 265-I ot 29 .08.1996 g. «Ob oxranyi zdorov'ya grajdan» //<http://www.minzdrav.uz>
11. Zakon Respubliki Uzbekistan N 816-1 ot 19.08.1999 g. « O profilaktiki zabolyivaniya vizivayimogo virusom immunodyifisita (VICH - infyiksii) //<http://www.minzdrav.uz>
12. Zakon Respubliki Uzbekistan N 813-1 ot 19.08.1999 g. « O narkotichyiskix sryidstvax i psixotropnix vyiuyistvax //<http://www.minzdrav.uz>
13. Zakon Respubliki Uzbekistan N 215-II ot 11.05.2001 g. « O zaщityi nasyilyiniya ot tubyirkulyiza //<http://www.minzdrav.uz>
14. Zakon N ZRU-97 ot 03.05.2007 g. «O profilaktiki yod dyifisitnix zabolyivaniy» <http://www.minzdrav.uz>
16. Zakon Respubliki Uzbekistan N ZRU – 139 ot 07.01.2008

g. «O garantiyax prav rybyonka»// Nasional'naya baza dannix zakonodatyil'stva, 24.07.2018 g., № 03/18/486/1559

17. Zakon Respubliki Uzbekistan N 251 ot 07.06.2010 g. « O profilaktiki mikronutriyintnoy nyidostatatochnosti» //http://www.minzdrav.uz

18. Zakon Respubliki Uzbekistan N ZRU-341 ot 20.12. 2012 g. «O razryishityil'nix prosyidurax v sfyiryi pryidprinimatyil'skoy diyatyil'nosti» //http://www.minzdrav.uz

19. Zakon Respubliki Uzbekistan N ZRU-351 ot 23.09.2013 g. « O protivodyiystvii rasprostanyinyu zabolyivaniya vizivayimogo virusom immunodyifisita (VICH - infyiksii) //http://www.minzdrav.uz

20. Zdorov'yi nasyilyiniya i zdravooxransyiniyi v Ryispublikyi Uzbekistan// Statistichyiskiyi sborniki - Tashkyint. - 1992 – 2017. - 300 s.

21. Islam: Ensiklopyidichyiskiy slovar'. - M.: Nauka. 1991.-315s.

22. Kadirov A.A. Istoriya medisini Uzbekistana // Tashkyint.: IPO Ibn Sini, 1994. -223s.

23. Karimov I.A. Uzbekistan na porogi dostijjiniya nizavisimosti. -T.: Uzbekistan, 2011. – S.348

24. Koran: rprint. Vosproizvyidyiniyi izd.1907 g. v 2 tomax: Pyir.s arab. -M.: SP Dom Biruni,1990. - 1178 s.

25. Lisisin Yu.P. Istoriya medisini: Uchyibnik. – M.: GEOTAR-MYID, 2004. – 400 s

26. Marchukova S. M. Medisina v zyirkalyi istorii / S. M. Marchukova. - SPb. : Evrop. Dom, 2003 (Akad. tip. Nauka RAN). - 269 s.

27. Maxmudova N. M. Istoriya razvitiya vnutryinniyy medisini v Uzbekistanyi // Uchyibnik. - «Fan».- Tashkyint.- 1969g. – 220 s.

28. Medisina XX vyika // Murzim-Murzim.Ru .-https://murzim.ru/nauka/medisina/istorija-medisiny/28172-medisina-hh-veka.html

29. Mul'tanovskiy M.P. Istoriya medisini – M.: Gos. izd-vo myid. lit., 1961. – 347 s.

30. O provodimoy raboty GUOMiD v oblasti oxrani materinstva i dyitstva // Informasiya pryiss slujbi MzRUz ot 05. 05 2010 / http://www.minzdrav.uz/about/detail.php?ID=13455

31. Pyirviy Tashkyintskiy Gosudarstvyinniyy myidisinskiy institut v godi nyizavisimosti:/Al'manax//Avt.-sost.: T.A. Daminov, B.A.

Magrupov.-T.: Sharq, 2002.-144 s.

32. Romanyuk V.P., Luchkyvich V.S., Samodova I.L. Istoriya mirovoy i otyichyistvyinnoy medisini // uchyibnoyi posobiyi. – SPb.: SPbGMA im. I.I. Myichnikova, 2010. – 160 s.

34. Sorokina T.S. Atlas istorii medisini: Pyirvobitnoyi obshchivstvo. Dryivniy mir. – 2-yi izd., pyiryirabot., i dop. - M.: Izd-vo UDN, 1987. — 170 s.

35. Sorokina T.S. Atlas istorii medisini: Sryidniyi vyika (476-1640). – M. : Izd. UDN, 1983. – 201 s.

36. Sorokina T.S. Atlas istorii medisini: Novoyi vryimya (1640-1917). – M.: Izd-vo UDN, 1987. – 160 s.

37. Sorokina T.S. Istoriya medisini // Uchyibnik dlya stud. myid. vuzov. - M.: Akadyimiya, Asademia, 2008. — 560 s. (byiz ill.) ISBN:978-5-7695-4927-4.

38. Postanovlyiniyi Kabinyita Ministrov Respubliki Uzbekistan №24205.07.2002 g. O myirax po ryalizasii prioritytnix napravlyiniy povishyiniya myidisinskoy kul'turi v syim'yi, ukryiplyiniya zdorov'ya jyinshin, rojdyiniya i vospitaniya zdorovogo pokolyiniya //http://www.lex.uz/ru/doss/555491

39. Postanovlyiniyi Kabinyita Ministrov Respubliki Uzbekistan № 48 ot 18.03.2008 g. «O myirax po sovyirshyinstvovaniyu organizatsionnoy strukturi i dyyiatyil'nosti tyirritorial'nix uchryijdyiniy zdavoovxranyniya»//Sobraniyi zakonodatyil'stva Respubliki Uzbekistan, 2008 g., № 12-13, S. 72

40. Postanovlyiniyi Prezidenta Respubliki Uzbekistan N PP-153 ot 11.08.2005 g. O myirax po ryalizasii proyikta «Nasional'naya programma po fortifikasii muki»// <https://www.minzdrav.uz/dokumentation/detail.php?ID=1042>

41. Postanovlyiniyi Prezidenta Respubliki Uzbekistan № PP-700 ot 02.10.2007 g. «O myirax po sovershyinstvovaniyu organizatsii dyyiatyil'nosti myidisinskix uchryijdyiniy respubliki»//Sobraniyi zakonodatyil'stva Respubliki Uzbekistan, 2007 g., N 40, S. 413

42. Postanovleniyi Prezidenta Respubliki Uzbekistan № 892 ot 18.06. 2008g. «O Gosudarstvyinnoy programmyi ranniyigo viyavlyiniya vrojdyinnix i naslyidstvyinnix zabolyivaniy dlya pryidupryijdyiniya rojdyiniya invalidov s dyitstva» // Sobraniyi zakonodaty-

il'stva Respubliki Uzbekistan, 2008 g., № 24-25, S. 222.

43. Postanovleniyi Prezidenta Respubliki Uzbekistan № PP-1096 ot 13.04. 2009 g. «O dopolnityil'nix myirax po oxranyi maty-iri i ryibyinka, formirovaniyu zdorovogo pokolyiniya»// Sobraniyi zakonodatyil'stva Respubliki Uzbekistan, 2009 g., № 16, S. 199.

44. Postanovleniyi Prezidenta Respubliki Uzbekistan № 1144 ot 1 iyulya 2009 g. «O programmyi myir po dal'nyiyshyimu usilyiniyu i povishyiniyu effyektivnosti provodimoy raboti po ukryiptyiniyu ryiproduktivnogo zdorov'ya nasyilyiniya, rojdyiniyu zdorovogo ryibyinka, formirovaniyu fizichyiski i duxovno razvitogo pokolyiniya na 2009-2013gg.» //http://www.lex.uz/ru/doss/1496028

45. Pyat'dyisyat (50) lyit Tashkyintsckogo Gosudarstvyinnogo myidisinskogo instituta: /Al'manax//Avt.- K.A. Zufarov.-T.: Medisina, 1970.- 40 s.

46. Tridsat' pyat' (35) lyit Tashkyintsckogo Gosudarstvyinnogo myidisinskogo instituta imyini V.M. Molotova: /Al'manax//Avt.- A.G. Gulamova.-T.: tipograf.№1 Uzglavizdat Min. Kul't. Uz SSR, 1954. -76 s.

47. Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan UP № 2107 ot 10 noyabrya 1998 goda «O Gosudarstvyinnoy programmyi ryiformirovaniya sistyimi zdavooxranyiniya Respubliki Uzbekistan» // Vyidomosti Oliy Majlisa Respubliki Uzbekistan, 1998 g., № 10-11, S. 204

48. Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan UP-№3214 ot 23.02.03g «O myirax po dal'nyiyshyimu ryiformirovaniyu sistyimi zdavooxranyiniya» //Oliy Majlisa Respubliki Uzbekistan, 2003 g., № 2, s. 16

49. Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan UP-№3923 ot 19. 09. 2007g. «Ob osnovnix napravlyiniyax dal'nyiyshyigo uglublyiniya ryiform i ryializatsii Gosudarstvyinnoy programmi razvitiya zdavooxranyiniya»// Sobraniyi zakonodatyil'stva Respubliki Uzbekistan, 2007 g., № 37-38, S. 382

50. Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan UP-№ PP-1652 ot 30.11.2011 «O myirax po dal'nyiyshyimu uglublyiniyu ryiformirovaniya sistyimi zdavooxranyiniya» // Vedomosti palat Oliy Majlisa Respubliki Uzbekistan, 2011 g., № 11, S. 341

51. Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan ot 22.01.2018 «O

Gosudarstvyinnoy programmy po ryalizatsii Stratyigii dyystviy po pyati prioritytnim napravlyiniyam razvitiya Respubliki Uzbekistan v 2017-2021 godax (v God poddyirjki aktivnogo pryidprinimaty-il'stva, innovatsionnix idyiy i tyixnologiy)»// www.minzdrav.uz

52. Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan ot 05. 09. 2018 № ID-309 «O myirax po kardinal'nomu sovyirshyinstvovaniyu sistyimi zdravooxranyiniya i sosial'nogo obyispyichyiniya Respubliki Uzbekistan»

53. Xronologiya medisini i myidisinskoy tyixnologii // <https://ru.wikipedia.org/wiki> (49)

54. Syim E. «Biblyyskiyi xolmi» .: Moskva «Pravda» - 1996g.473s (50).

55. Slavijo R.G, Embassy to Tamerlane. 1403—1406. Introduction and somment, by G. Le Strange. L., 1928, s. 20.(51)

56. <http://www.historymed.ru/training>

57. <http://www.planetseed.com>

58. <http://sl.rushkolnik.ru>

59. <http://ru.wikipedia.org> (55)

60. www.minzdrav.uz

61. www.TMA.uz

62. rio-tma@mail.ru

**Xamida Elemesovna Rustamova,
Nelli Kamilovna Stojarova,
Sharafat Abdumajitovna Abdurashitova,
Qurbanoy Chorievna Nurmamatova**

TIBBIYOT TARIXI

O'quv qo'llanma

*(Tibbiyot oliy o'quv muassasalari
o'qituvchilari va talabalari uchun)*

*Muharrir: S. Abdnabiyeva
Badiiy muharrir: K. Boyho'jayev
Sahifalovchi: M. Saydaliho'jayeva*

Nashr. lits № 0038.

Bosishga ruxsat etildi 29.06.2020 y.
Bichimi 60x84 ¹/₁₆. Ofset qog'oz. "Times New Roman"
garniturası. Hisob-nashr tabog'i. 15,0.
Adadi 200 dona. Buyurtma № 28.

«DAVR MATBUOT SAVDO» bosmaxonasida chop etildi.
100198, Toshkent, Qo'yliq 4 mavze, 46.

ISBN 978-0943-6189-8-5

9 789943 618985